

AZ ALFÖLD TÜNETCSOPORT ÚJRAÉLEDÉSE 1990–1994

(Rebirth of the Great Plain Syndrome 1990–1994)

CSATÁRI BÁLINT

Bevezető

Hat esztendő telt el azóta, hogy e folyóirat hasábjain BELUSZKY Pál írt egy egy íves esszé-„vázlatot” az Alföld szindróma eredetéről. Az a tézisszerű, pontokba is szedett történeti fejlődési pályáiv, amelyet e régió államalapítástól tartó periféria-körülmények közötti változásairól leírt, sajátosan új megvilágításba került a rendszerváltás nyomán. A cikkben elemzett tünetcsoportok – a másság, az elmaradottság, a frontier jelleg, a gazdaság és a társadalom együttes változásainak diszharmoniai – újra előkerültek mind a helyét kereső (és az elmúlt négy évben azt meg nem találó) területi politikában, mind az Alföldön.

Mint az elmúlt két évszázad valamennyi jelentősebb és tartósabb hatású, sorsfordító hazai változásakor (1848, 1867, 1920, 1945–49) most is felmerült, miért más e táj; a korábbi és közelmúlt változásai nyomán mire lehet képes; miért sokkal súlyosabbak itt a gazdasági-társadalmi válság területi tünetei, milyen elvek mentén milyen lehetőségekkel lehet újra megkísérelni az egész régió modernizációját, felzárkózását? Az egész Alföld problematika reinkarnálódott.

Az alaphelyzet fentebb már felsorolt elemei alig változtak, a legtágabb értelemben vett környezet és a körülmények azonban ma alapvetően mások. Ismét aktuális és izgalmas kutatási probléma az Alföld. Feltehetően ezért vállalta el – elődei kudarcai nyomán sok kétség közepette – az újjáalakult Alföldi Tudományos Intézet kollektívája, hogy csaknem száz kutatóval kibővülve elkészítse a régió fejlesztésének koncepcióját megalapozó kutatási programot.

A szokatlan méretű kutatási forrás lehetősége és a táj valóban ma is sok kutatót érdeklő, és rendre intellektuális izgalmakat is kiváltó kihívása nyomán elvégzett akciókutatás. De az Alföld tényleges titkát, ha van ilyen, aligha tudta teljesen felfejteni. Ennek oka ugyanaz, mint korábban – az Alföldnek az egész magyar történeti-gazdasági-területi-települési és társadalmi fejlődéstől való különbözőségeinek folyamatossága, ellentmondásossága. Ezek rendre, a mostani rendszerváltozás során is újra felbukkantak, s magyarázatra, megoldásra várnak.

Az Alföld problematika új elemei

1) Az egyik új elem kétségtelenül a természetes és az átalakított művi környezet válságos állapota. Az alföldi táj átalakítása és a régió e szempontból értékelhető egységesülési folyamata, több-kevesebb sikerrel és eredménnyel, kétszáz éve tart. Az átalakulás mértéke óriási, s egyesek hatásai most válnak kritikussá. Ilyen a teljes vízháztartás megváltozása és a globális hatásra megnövekedő ariditás; a talajok mintegy 80%-ának veszélyeztetetté válása; továbbá ilyenek a fokozódó vízkészlet és háztartási problémák, a természetes és természetközeli élőhelyek degradációja; valamint a kommunális és ipari hulladékelhelyezés környezeti kockázatonövekedése egyaránt. Óriási kihívás a régió felé, hogy a jelenleg lecsökkent ipari és mezőgazdasági termelés újraindulásához milyen környezeti előfeltételeket teremtsen. Hogyan áll helyre a sok helyen és sokféleképpen megbomlott egyensúly, hogyan teremthetők meg a fenntartható fejlődés kritériumai? Ha a mezőgazdasági területhasználat a következő két évtizedben a prognózisaink szerinti 10-15%-kal csökken, akkor lesz lehetőség arra, hogy mérséklődjenek a kedvezőtlen hatások a régió egyes tájrészleteinek egységesült „rónái” részben visszanyerjék természetes tagoltságukat. A tájhajlammal megfelelő környezeti és ökológiai feltételrendszerek által diktált új kritériumok kidolgozása bonyolult feladat, s ma ennek sem intézményrendszere, sem a környezetet használó ágazatok közötti intézményesült együttműködése és összhajja, sem a terület- és településfejlesztés komplex tervezési folyamatába való beillesztése nincs megoldva.

A kutatás során számos olyan új beavatkozási és fejlesztési fogalom is felmerült (biogazdálkodás, tájkímélő mezőgazdaság, zöld folyosók rendszere stb.), melyek tartalma pontosan nem tisztázott. Gyakorlati kivitelezhetőségüknek így mérsékelt az esélye.

A környezeti szféra gazdasági és települési kapcsolatainak új kihívásai is szinte átláthatatlanok. Az alapjaiban megváltozó mezőgazdasági tulajdonviszonyok nyomán feltehetően a területhasznosítás is átalakul, s megváltozik a települések kül- és belterületének viszonya. A hatalmasra nyílt közműháló az egész régió általános és relatív elmaradottságának súlyos fokmérője. A koncepció alkotó kutatás viszont meggyőzően igazolta, hogy a régió civilizatórikus alapú felzárkózásának egyik fő alapelemét a környezeti feltételrendszer kidolgozásának kell megadnia.

2) Az alföldi gazdaság termelésének visszaesése a rendszerváltást követően viszonylag később, és a térség „másságának” megfelelően következett be. Egyrészt követte a régió mező- és élelmiszergazdaságának rendkívüli piacvesztését, másrészt a több-telephelyes decentralizált ipari szerkezet szétesésének a következményeként jelentkezett, harmadrészt pedig a privatizáció sajátos területi hatásának az eredménye volt. A külföldi tőke mérséklődő érdeklődésének szinte szabályos területi vetületét kapjuk az Alföldön, ha a nyugat-keleti fejlődési lejtőn mérjük annak allokációját. Csak a modernebb üzemek találtak vevőre, kelet felé haladva egyre kisebb számban.

A termelés visszaesését a munkanélküliség gyorsuló növekedése követte, amit nemcsak a terület gazdasága táplált, hanem a távolsági ingázók munkahely megszűnése is. Ez a jellegzetesen halmozódó hátrány szintén új jelenség, s egyértelművé teszi, hogy bizonyos extenzív jellegű termelésbővítés nélkül nem orvosolhatók a táj egésze eltartóképességének gondjai. A gazdaság problémái és a tartósan érvényesülő, területi sajátossággént tetten érhető általános infrastrukturális elmaradottság közötti ellentmondás feloldhatósága is nehéz kérdés az Alföldön. E régióban – bár más történelmi-gazdasági körülmények között – az infrastruktúra fejlesztése többször kiváltott kedvező gazdasági növekedési folyamatokat, most ez kétséges. Az igen egyenetlen fejlettségű infrastrukturális tényezők települési és térbeli szintre hozása nem következhet be belátható időn belül, ugyanakkor a gyenge gazdasági teljesítmények gyors javulása sem várható. Vagy az együtt vagy a sehogysem dilemmáját érzékelhetjük tehát az Alföldön, úgy, hogy a települési önkormányzatok óriási és nagyrészt erőn felüli kísérleteket tesznek a lokális lakossági infrastruktúra elmaradottságának mérsékléséért, felszámolásáért. További források híján, pangó gazdaság mellett sajnos nem következhetnek be az infrastruktúra-fejlesztés kedvező externált hatásai, tovább nő az ellátó és az eltartó képesség közötti ellentmondás. Ehhez társulnak a területi fejlődés (fejlettség) kétségtelenül meglévő „időbeli” különbségei, a viszonylagosan fejlettebb térségek belső ellentmondásaival együtt. Akár a gazdaságot, akár az infrastruktúrát tekintjük tehát a mai Alföld problematika új kihívásának, valószínűsíthető, hogy a terület belső forrásai nem lesznek elegendők a fejlődés újraindítására.

3) Az Alföld sokat hangoztatott másságának változatlanul egyik leglényegesebb eleme az új körülmények között is – a településrendszere. Különösen a gyorsan megnövekedett és a látszatra csaknem teljes önkormányzati önállóság tette világossá, hogy a ritka településhálózatú, a rendszerváltást a volt mezővárosi struktúra maradékán megélő Alföld, mennyire sokszínű történelmi-gazdasági-települési-táji téregységekből áll. Szinte egyik napról a másikra vált világossá a települések számára, hogy önállóságuk nem jelent mást, mint a több évtizedes civilizatórikus és/vagy modernizációs elmaradottságuk felszámolásának sürgető kényszerét. Bár elemi erővel bukkantak fel ezek a valóban szükség-szerű igények a legkisebb településtől a legnagyobbakig, a piacgazdaság követelmény-rendszerének komfort módon megfelelő szereplők, kerettörvények, kistérségi, mezo-vagy makroregionális összhangot teremtő koncepcióalkotó tervező-fejlesztő tevékenységek és okszerűenallokált források híján – hogy csak a legfontosabbakat említsem – a megrajzolható alföldi kép teljesen mozaikszerű, a tevékenységek dezintegráltak. Bár valóban igaz, hogy a falvak, s közöttük az alföldiek is, régen jutottak ennyi, részben a fejlődési egyenlőtlenségeket kiegyenlítő forráshoz, önmagukban ezek nem lehettek elegendők csak a legsürgetőbb feladatokra. Így az egyébként is ritka településhálózatú, s az igazán szerves belső és településközi fejlődési kapcsolatok, illetve mechanizmusok nélküli régió hálózati rendszere szétesett.

A falvak nagy többségének degradációja nem állt meg. A kisvárosok, melyek intézményhálózatukkal már korábban is nehezen bírtak el, súlyosan nehéz forráshiányos helyzetbe kerültek. A közép- és nagyvárosok ugyanakkor a csak nehezen értelmezhető működőképességük fenntartásával büszkélkednek. Azok a településhálózaton belüli falu-város kapcsolatok, amelyek nagyon lassan és a korábbi központosított elosztási rendszer nyomán így-úgy kialakultak, nagyrészt megszűntek, az újak, amelyeket a lokális vagy regionális piaci és az alulról építkező demokratikus társadalmi működésnek kellene kialakítania, még nem jöttek létre. Az Alföldön ez azért is sajnálatos, mert valószínűsíthetően ismét a pusztai településméret, s nem az adott kistérség adottságainak együttese határozza majd meg a lehetséges cselekvési programokat. Bár vannak törekvések az ellenkezőjére is – számos települési-táji szövetség alakult, ezek működése és intézményesülésének foka azonban még nem éri el a fejlődést ténylegesen beindítani képes mértéket. Hiányoznak hozzá részben a törvényes keretek, részben a források, részben az új típusú és cselekvő-képes szereplők.

4) Az alföldi társadalom másságának korábbi alapjai – a szabadmenetelű jobbágyság lehetősége, a parasztpolgári mezővárosi fejlődés finomszerkezetű működése, a reformált egyházak, a relatíve fejlett mezővárosi intézményhálózat – megszűntek, hatásaik megszakadtak az elmúlt ötven esztendőben, s ma sok esetben némi nosztalgiával emlegetik fel ezek szerepét, keresik a hozzájuk hasonló új innovatív hatású alföldi specifikumokat. A legkritikusabb talán az, hogy a tájszerető mentalitáson és az identitáson kívül ma nincs olyan általános alföldi társadalmi tényező, amely a korábbiakhoz hasonló hatást tudna kiváltani. Az elmúlt negyven esztendőben a térséget elhagyó, összességében több, mint félmillió népesség többsége – természetesen területileg differenciáltan – éppen a jobban képzett, vállalkozó szellemű rétegekből került ki. Következésképpen ma szinte csak egyes nagyobb városok rendelkeznek a modernizációhoz és felzárkózáshoz egyaránt szükséges szellemi tőkével. Izgalmas kérdés, hogy az átképzések révén megteremthető-e egy új, konvertálható tudással rendelkező társadalmi réteg, amelyik a történelmi hagyományokhoz hasonlóan a változások motorjává válik, mintegy a (paraszt) polgári hagyományok modernizációját is jelentve. A tercier ágazatokat tekintve ugyanis a lemaradás akkora az ország más régióihoz viszonyítva, hogy mintegy 150 000 új, ilyen típusú munkahely létesítésével érne utol az Alföld a Dunántúlt.

A világ és Európa egyes területeinek kétségkívül sajátos modernizációs átalakulása lehet az Alföld számára az egyetlen megoldás, úgy hogy a társadalmi megújulóképesség és az innovativitás kényszere mozgatja mind a gazdaságot, mind annak nyomán a területi fejlődési folyamatokat.

5) Új kihívás a régió számára – a múlt századhoz hasonlóan – védett keleti piacainak összeomlása, és az Alföld határa mentén bekövetkezett politikai-földrajzi változások sora. Ismét megnőtt a táj tranzit-szerepe, annak minden előnyével és számos hátrányával együtt. Az európai regionális integrációk kísérleteként merült fel a Kárpátok–Tisza

euroregionális szerveződés kezdeményezése. Az igen élénk határmenti fekete kereskedelem és az illegális munkaerő áramlása már jelzik, hogy a régió nyitott határai Kelet- és Délkelet-Európa kapujaként jelentős helyet biztosíthatnak neki a jövőben. A frontier jelleg éledhet újjá, új minőségben és megoldásokkal, ha ennek tervszerű megoldásai teret nyernek.

Az alföldi tér képének néhány új változása

A fenti főbb tényezők és a vázolt folyamatok lényegében az egész makrorégiót érintik. A tényleges területi, gazdasági, települési, társadalmi átalakulás nyilván sokkal lassúbb lesz aszerint is, hogy az időben különböző fejlettségi fokon álló, különböző adottságú téregységek mennyire lesznek képesek átalakulni, alkalmazkodni. Ezek megnyilvánulásai és jellegzetességei nyilvánvalóan eltérőek az egyes alföldi mezotérségekben.

A környezeti szférát tekintve a Tisza természetes tengely-szerepének visszaállítása jelentheti az egyik legfőbb irányt, mind a vízháztartási és vízkészletezési kérdések megoldásában, mind a biodiverzitás biztosítását illetően. A Duna–Tisza közén a talajvízszint süllyedése jelent olyan természeti és gazdasági kényszert, amely megszabhatja a mezóregió további sorsát, priorizálhatja a területi fejlesztés fő cselekvési irányát.

A gazdaság új térbeli jellegzetességeit tekintve felerősödni látszik a keleti területek további leszakadása. Mind az új vállalkozások számát, mind a lakossági infrastruktúra felzárkózását mérő és jelző mutatók alapján számított faktorpont-értékek a Budapest–Kecskemét–Szeged vonaltól nyugatra eső térségekben a dunántúli területekhez hasonló értékeket mutatnak 1990–94 között (1. ábra). A Közép-Tisza-vidék és a Nagykunság, a bihari területek, s Szabolcs-Szatmár-Bereg megye nem mutat érdemi elmozdulást a mélypontról.

A településhálózat átalakulásának új tendenciái között a központi szerepkörű városok és az azokat összekötő tengelyek, zónák helyzetének relatív javulása a szembeötlő. A településfejlettséget kifejező faktorpontok pozitív értékei bizonyos fokig visszajelezik a tradicionális mezővárosi fejlődés területi képét is, mintegy kifejezve, hogy a jövőben erre az örökségre kell elsősorban építeni (2. ábra).

figyelemre méltóan érdekes, hogy a népesség térbeli mozgása is követi ezt a területi képet. Ha összehasonlítjuk az 1980–89-es évtized és az 1990–92 közötti három év éves átlagra számított vándorlási és tényleges szaporodási értékeit, határozottan kibontakozik a városok és szűkebb vonzáskörzetük népességgkoncentrációjának megerősödése (3–4. ábra). Ez azt feltételezi és jelzi, hogy az alföldi területi válság feloldhatóságának „kulcs-települései” ismét a volt mezővárosok lehetnek. Elsősorban a két valóságos regionális-innovációs központként is funkcionáló Szeged és Debrecen, majd rendre a korábbi és a jelenlegi megyeközpontok: Kecskemét, a közép-békési városok együttese, Szolnok, Baja

és Nyíregyháza centrumszerepének erősödése figyelhető meg. A kedvező változások hordozói tehát valószínűsíthetően a városok lesznek. Nagy kérdés, hogy a területi, regionális és helyi politika hogyan lesz képes biztosítani, e központok kisugárzó, térellátó funkcióinak kiteljesítésével, a centrumok és perifériáik közötti várhatóan tovább szélesedő fejlődési különbségek mérséklését.

Összegzés

Az Alföld tünetcsoport újjáéledése az ország területi fejlődésének további szétszakadásával fenyeget. A régió saját belső forrásai és adottságai bizonyára nem lesznek elegendők e folyamat mérséklésére vagy megállítására, netán új, kedvező, felzárkózó fejlődési pálya elindítására.

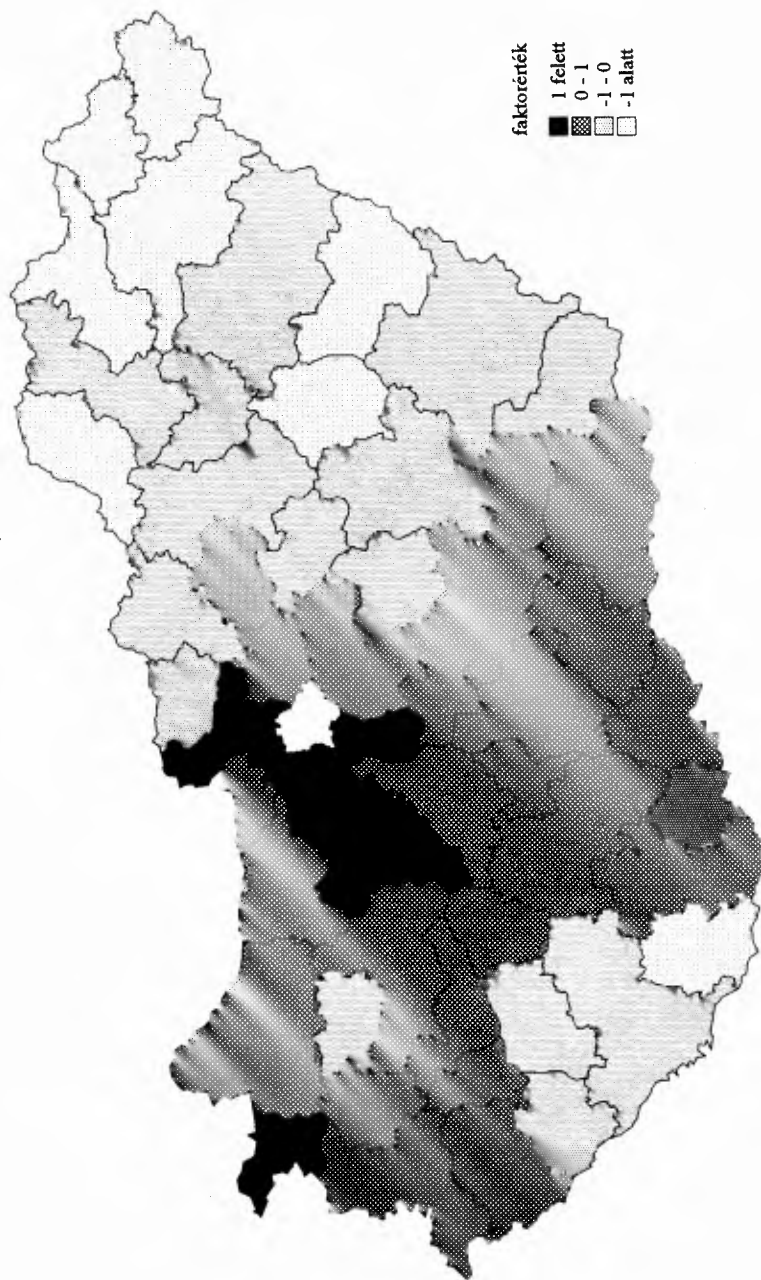
Az Alföld történelmi szindrómái ugyan ismét szóba hozhatók, de más értelmezést igényelnek – olyat, amelyek a még meglévőket ismét a modernizáció szolgálatába állíthatják. Ehhez a sokféleképpen megnyilvánuló központi vagy helyi szándék, mint az elmúlt négy esztendő bizonyította, nem elegendő. Tényleges akarat, forrás és szívós, türelmes munka is kellene hozzá. A kutatások végén – az MTA Elnökségének állásfoglalásával – lefektettük az alapelveket és meghatároztuk a legsürgetőbb teendőket. Megfelelő törvények alapján, értő térszemelélettű, alulról építkező kistérségi, megyei és makroregionális programok tényleges kidolgozásával és végrehajtásával, megfelelő finansziális és társadalmi támogatottsággal, valamint a várt új szereplők megjelenésével lehet csak azt remélni, hogy a 20. század végén – a múlt századvégihez hasonlóan – sajátosan e tájra jellemző, de a környezet, a gazdaság és a társadalom változásainak belső harmóniáját az időszerű körülmények között biztosító átalakulás indulhasson meg. Ez lehetne a többször elhalványodott „alföldi út” gyógyító feléledése, a táj és ember közötti viszony Hamvas Béla szerinti ideiglenességének a megszűnése, melynek szomorú területi képe valóban a változtatás legmélyebb társadalmi igényét fogalmazza meg (5. ábra).

Irodalom

- Beluszky P. (1988) Az Alföld szindróma eredete (vázlat). *Tér és Társadalom*, 4. 3–29. o.
Csatári B. (1993) Az Alföld fejlesztésének lehetőségei és korlátai. *Társadalmi Szemle*, 11. 35–45. o.
Enyedi Gy. (1970) Az Alföld gazdasági földrajzi problémái. *Földrajzi Közlemények*, 3. 177–196. o.
Gergely A. (1988) Egy civil társadalmi lehetőség: az etnoregionális alternatíva. *Valóság*, 5. 98–107. o.
Márkus I. (1986) Az „alföldi út” és elakadása. *Valóság*, 4. 30–58. o.
Tóth J. (1989) Településrendszerünk fejlődésének új szakasza és az Alföld. *Alföldi Tanulmányok*, XIII. 105–117. o.
Továbbá az Alföld Kutatási Program eredményeként készült, e szám 160–164. oldalán található bibliográfia.

1. ÁBRA

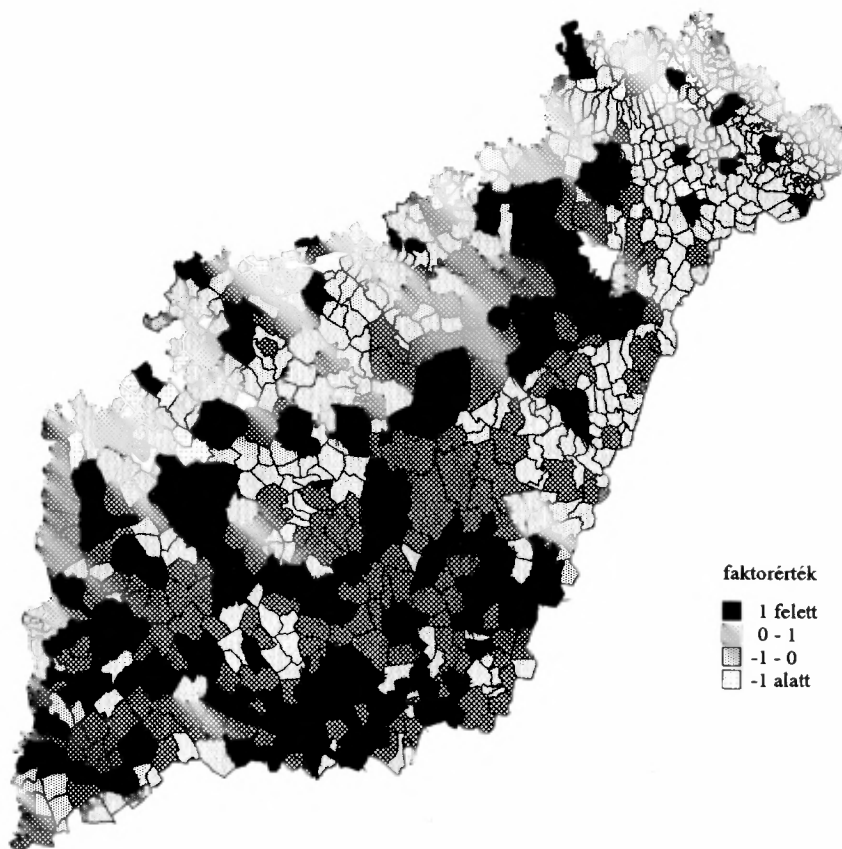
Az F1 általános fejlettséget kifejező faktorpont-értékek területi képe távközlési primér góckörzeteként
(Regional picture of factor point values representing F1 general development per primary telecommunication core area)

Szerkesztette: Csatári Bálint.

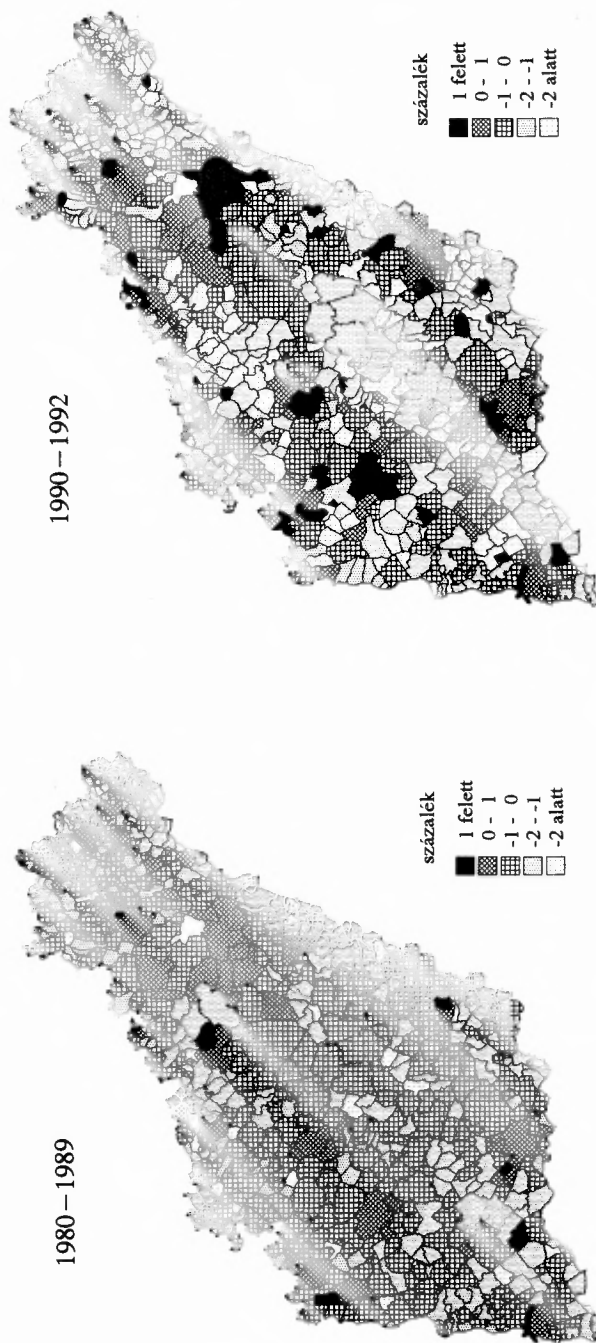
2. ÁBRA

A településfejlettség faktorértékei az Alföldön
(Factor values of development of the settlements in the Great Plain)

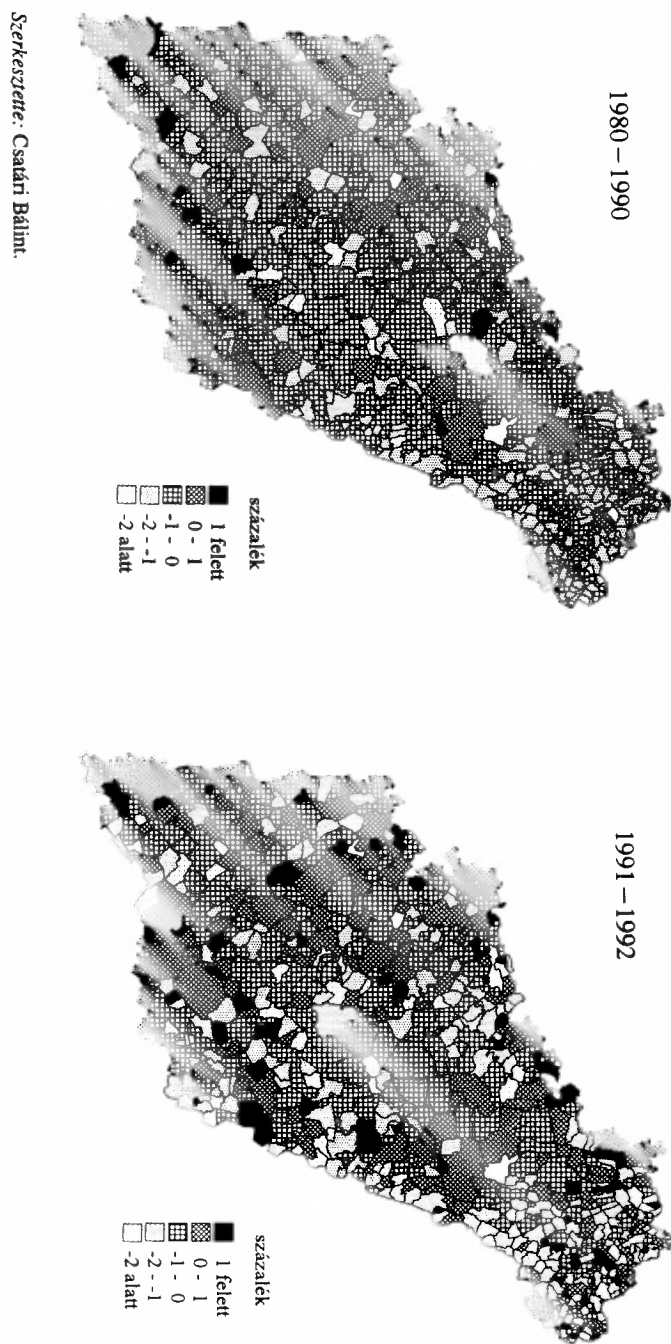
Szerkesztette: Csatári Bálint.

3. ÁBRA
 Tényleges szaporodás
 (Actual population growth in per cent)

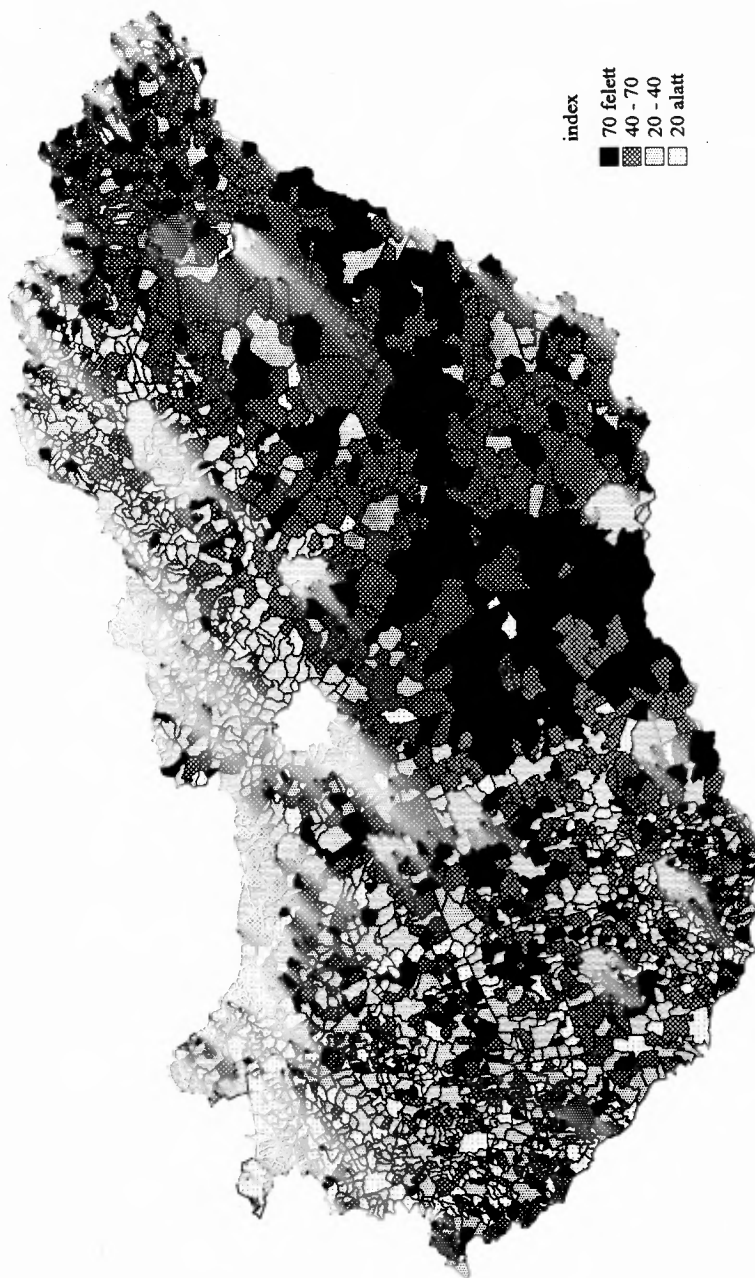
Szerkesztette: Csatári Bálint.

4. ÁBRA
 Vándorlási különbözet
 (Migration result in per cent)

5. ÁBRA

Az öngyilkossági ráta évi átlaga, 1970-1986
(Annual average of Suicide rate, 1970-1986)

Szerkesztette: Csatári Bálint.

REBIRTH OF THE GREAT PLAIN SYNDROME 1990–1994

BÁLINT CSATÁRI

The study analyses the Syndrome-like regional problems of one of the most characteristic Hungarian Macoregions. The relative, and in different historical eras unique historical-economic underdevelopment of this region became the scene of new, serious environmental, economic and social crises following the Hungarian systemic change. The analysis enumerates these, proves their continuity, and points to the new spatial changes that may show the most important regional developmental directions in the future.

When it comes to the environmental sphere, the growing aridity and the disintegration of the balance of water-supply are the most serious problems. The economic crisis resulted in a high rate of unemployment due to both the loss of the markets and change of owners in agriculture, and the elimination of the unorganically settled subsidiary-industry. The modernisation of the settlement network is hindered by the low level of quality of the tertiary industries (with the exception of a few big towns) and the general underdevelopment of infrastructure. In addition there is the lasting lagging behind of some Eastern border regions, and also the complicated situation of the international connections and the passability of the borders.

An almost continuous index of social conflict in this area has been the high suicide rate for one and a half centuries.

Translated by Zoltán Raffay

AZ ALFÖLD INFRASTRUKTÚRÁJÁNAK JELLEMZŐI ÉS FŐBB FEJLESZTÉSI FELADATAI

(Peculiarities of the Infrastructure in the Great Hungarian Plain)

ERDŐSI FERENC

Problémafelvetés

Korunkban a gazdasági struktúraváltás egyik elmaradhatatlan jellemzője, hogy a termelési szférával szemben növekszik a tágabb értelemben vett szolgáltatások súlya mind az értéktermelésben, még gyorsabban a foglalkoztatásban. E folyamat nem hagyja érintetlenül a társadalmat sem. Bizonyos embrionális jelei már nálunk is vannak az „ipar utáni” (posztindusztriális, információs) társadalom felé fejlődésnek.

Nemcsak a termelői, de a lakossági szolgáltatások tárgyi-intézményi alapját, hálózatát is az infrastruktúra képezi. E szféra ágazati és térségi vonatkozásban egyaránt előtérbe kerül, mindinkább a település- és területtervezés kardinális tényezőjének rangját viseli. Anélkül, hogy kitérnénk az infrastruktúra fogalommal kapcsolatos értelmezési problémákra, sietünk leszögezni, hogy bár kívánatos lenne a legkorszerűbb (a bankrendszer, a tűz-, víz, honvédelmi, közbiztonsági intézményeket stb. magába foglaló) infrastruktúra fogalommal dolgozni, azonban vizsgálatainkat kénytelenek vagyunk a statisztikai adat-szolgáltatás meglehetősen hagyományos rendszeréhez igazodva végezni.

A tényfeltárás során arra a kérdésre igyekeztünk választ adni, hogy a különféle infrastruktúrák fejlettségében milyen az Alföld pozíciója az országos átlaghoz, a többi országrészhez viszonyítva, továbbá az Alföldön belül milyen regionális (megyék közötti), települési (főként városok közötti) differenciák tapasztalhatók, milyen a fejlődés dinamikája (növekszik-e a szakadék az országrészek között, az Alföldön belüli területek között, vagy felzárkózási folyamatok érvényesülnek). Igyekeztünk feltárni a fejlődés, illetve a differenciálódási folyamat okait, mozgatórugóit, az Alföld általános természeti, gazdasági-társadalmi viszonyainak, geopolitikai helyzetének az infrastruktúrára gyakorolt hatását.

Az elemzés tanulságainak, az általános társadalmi-gazdasági átalakulás főbb elemeinek, jellemzőinek figyelembevételével vázoltuk fel az Alföld infrastruktúra-fejlesztésének stratégiáját és főbb feladatait, rámutatva az infrastruktúra (korlátokat sem nélkülöző) lehetőségeire a területfejlesztésben, valamint az infrastruktúra-fejlesztés lehetséges szervezeti és pénzügyi eszközrendszerére. Az olvasó feltehetően hiányolja, hogy nem foglalmaztuk meg konkrétan, milyen infrastruktúrára, illetve fejlesztésekre van szükség az Alföldön.

Ez semmiképpen nem történhet (népességre, területegységre vetített fajlagos) „normák” alapján, hanem csakis az egyes kistérségek, települések funkcióit, konkrét igényeit és lehetőségeit számba vevő területi tervezés keretében. A tervezés viszont már mások feladata.

Tényfeltárás

1. A lakossági infrastruktúra ágazati jellemzői

a) Lakásviszonyok – közművesítettség

A lakossági infrastruktúra terén az Alföld elmaradottságának mértéke az utóbbi fél évszázad alatt csökkent. Különösen a lakásellátottságban (a laksűrűségben, kiváltképpen pedig a lakásnagyságban) jelentős a közelítés az országos átlaghoz, sőt némely mutatóban felzárkózás ment végbe. A lakásépítés dinamikája az 1970–1980-as években az átlagosnál gyorsabb volt, ennek következtében a lakásállomány ma viszonylag „fiatalos”, egészségesnek mondható. A lakásellátottság mértéke, az újszerű lakások aránya sok esetben a jövedelmektől függetlenül, sőt azokkal ellentétesen alakul. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kiemelkedően kedvező helyzetét például részben az önzsigerlő életmódnak, részben vis maiornak köszönheti (árvíz utáni, jórészt országos forrásokból végrehajtott újjáépítésnek).

A közműves ellátottság terén viszont az igen alacsony szintről induló látványos fejlődés ellenére még mindig nagyon erős az elmaradottság. Különösen a vízellátás és a csatornázottság terén sok még a teendő. Az alföldi lakásoknak ugyanis bő háromnegyedéből a szennyvíz csövön távozik, de ezeknek csupán egyharmada van bekötve szennyvíztelephez csatlakozó közcsatorna-hálózatba.

Környezetvédelmi szempontból különös fontosságú a közműhálózat nyitottságának mértéke. A legnagyobb arányban a megyeszékhelyeken zárkózott fel a csatornázottság a vízellátáshoz (csak 1,25–1,69-szeres különbséggel), míg a többi város közül Záhonyban 1,1, Baján és Mátészalkán (1,8–1,8), Martfűn, Vásárosnaményben 1,9-szeres e különbség.¹

A szénmedencék távolsága miatt csak a legnagyobb, illetve legurbanizáltabb városokban működött gázgyár, így az Alföld gázellátása csupán töredékét tette ki az országosnak. A földgáz előterbe kerülésével az Alföld (saját lelőhelyei és az import jóvoltából) a többi országrészhez képest kedvezőbb helyzetbe került.

Az Alföld rendkívüli elmaradottságát a lakások komfortszintje, vízöblítéses WC-vel, fürdőszobával való ellátottsága tekintetében erősen ledolgozta, de még ma sem jelentéktelen a hátránya a többi országrészhez képest.

A lakásállomány falazatának és padozatának anyaga tekintetében viszont az Alföld még ma is meglehetősen hagyományos karakterű. Nem biztos, hogy a vályog és döngölt föld

falanyagként történt szélesebb körű alkalmazása elmaradottságot is jelent. Kiváló hőszigetelő tulajdonságai miatt a fejlett országokban reneszánszát éli ez a természetes építőanyag, sőt betonvázalattal kombinálva többemeletes házak is épülnek a vályogból.

A tágabb értelemben vett lakásvizonyok (lakásellátottság, -felszereltség, közművekkel való ellátottság) *valamennyi elemét figyelembe véve az alföldi megyék közül Csongrád megye helyzete a legjobb*, Pest megye a második, Bács-Kiskun a harmadik. A további sorrend: negyedik Hajdú-Bihar, ötödik és hatodik holtversenyben Békés és Szabolcs-Szatmár-Bereg, *az utolsó*, hetedik helyen pedig Jász-Nagykun-Szolnok megye áll. Meg kell jegyeznünk, hogy az ellátottság megyei mennyiségi értékei között csekély a különbség, azaz a szóródás. A fél évszázaddal korábbi helyzethez képest közeledtek egymáshoz a megyék jellemzői.

Az alföldi városok közül a megyeszékhelyek közepes mértékű és egymáshoz meglehetősen közelálló értékű laksűrűségűek, a nagy lakások gyakorisága is csak gyenge-közepes vagy közepes mértékű. A lakások komfortszintje, közművesítettsége viszont igen magas. Mindez a – főként paneles – tömeges lakótelep-építés eredménye. Hat részjellemzőből *komplex lakásellátottsági-komfortszint-közművesítettségi mutatót képezve* (Pest megye igazgatási székhelyétől, Budapesttől eltekintve) Szeged vezet, Szolnok a második, Debrecen a harmadik, Békéscsaba a negyedik, Nyíregyháza az ötödik és Kecskemét a legutolsó helyen áll. A többi város lakásállományát az átlagosnál valamivel nagyobb és erősen szóródó laksűrűség, valamint az ugyancsak erősen különböző lakásnagyság jellemzi.

Feltűnően magas a nagy lakások aránya a Duna–Tisza közí (hagyományos intenzív mezőgazdasági kultúrákból nagy jövedelmet kitermelő) kisvárosokban, valamint egyes szatmári kisvárosokban, legalacsonyabb a nagykunági, hajdúsági, bihari, jászági és szabolcsi kisvárosokban, továbbá a nagyrészt lakótelepi karakterű ipari településen, Martfűn. Komfortszint, közművesítettség tekintetében a hagyományos, erősebben urbanizált speciális (kereskedelmi, ipari, egyházigazgatási, vasúti csomópont) funkciójú települések, valamint a szatmári kisvárosok járnak elől (elérve a megyeszékhelyek átlagát), míg a legalacsonyabb komfortszintűek a szélsőségesen agrárfunkciójú, részben periférikus fekvésű, városi ranghoz csak az utóbbi évtizedekben jutó kisvárosok. A sokszoros különbség a nem megyeszékhely városok közművesítettségében elsősorban nem a jövedelmi differenciák mentén alakult ki. E diszkrpanciák létrejöttében még csak nem is annyira más objektív, mint inkább szubjektív tényezők játszottak közre.

b) Kommunális (közösségi) intézményi infrastruktúra

Az oktatási-művelődési infrastruktúrán belül az óvodai ellátás (a zsúfoltság mértéke alapján) alig valamivel gyengébb az országos átlagnál, ugyanez a helyzet az általános, sőt a középiskolák vonalán is. (A középiskolák egy osztálytermére jutó tanulók száma tekintetében pedig jobb helyzetnek örvend az Alföld.) Legrosszabb a helyzet a szakmunkásképzésben, ahol legnagyobb probléma a szakoktatóhiány. A felsőoktatás mennyiségi mutatói tekintetében is hátrányos az Alföld helyzete, és különösen kifogásolhatók a szak-

irányultság szerinti aránytalanságok; a képzés szakmai szerkezete nem felel meg a nagy-régió belső szükségleteinek. Különösen hiányzik, illetve igen kis kapacitású a műszaki, közgazdasági felsőoktatás, miközben agrárszakemberekből és pedagógusokból viszonylagos túlképzés történik. Az újszülött főiskolák jellemzője, hogy nagy részük nem önálló, hanem túlnyomóan fővárosi egyetemek és főiskolák, kisebb részben alföldi egyetemek és dunántúli főiskolák tagozata. *A művelődési intézmény ellátottság* terén – ha térségileg koncentrált formában is – *sikerült megközelíteni az országos átlagot*, viszont *a kutató-fejlesztő tevékenységben nagy az elmaradás*, nem annyira a többi országrészhez képest, mint a főváros által nyomasztóan súlyozott országos átlaghoz viszonyítva.

Az Alföldön belül az egyes megyék közötti sorrend eltérően alakul a különféle oktatási szintek tekintetében.

Az óvodai ellátásban a legjobb helyzetet Szabolcs-Szatmár-Bereg és Bács-Kiskun megye élvezi, legrosszabb a helyzet Hajdú-Bihar és Pest megyében. Az *általános iskolai* ellátottságban Csongrád és Békés megye vezet, Bács-Kiskun és Pest a sereghajtók. A *középiskolai* ellátás terén pedig Pest és Békés van a legjobb, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Bács-Kiskun megye pedig a legrosszabb helyzetben. Mind a három oktatási szintet együtt nézve, Csongrád és Békés osztozkodik holtversenyben az első két helyen, majd Szabolcs-Szatmár-Bereg és Jász-Nagykun-Szolnok következik, míg azonos osztályzat értékkel a legrosszabb helyzetűnek Bács-Kiskun, Hajdú-Bihar és Pest megye ítéltető. *A kutató-fejlesztő* helyek terén – a létszám alapján – azok a megyék vezetnek, amelyeknek egyetemeik vannak: Pest, Csongrád, Hajdú-Bihar; a negyedik és ötödik helyen Békés és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye következik, az utolsó két helyen pedig Jász-Nagykun-Szolnok és Bács-Kiskun megye áll.

A tanulók száma, részesedési aránya a népességből a *városonként* nagyon differenciáltan alakuló demográfiai viszonyok függvénye. Időközbeni *igényváltozáshoz az iskolák kapacitása* nagyon *nehezen tud alkalmazkodni*. Átmenetinek ígérkező, de még tartósnak mutakozó létszámnövekedés esetén is csak kevés helyen képesek a problémát építkezéssel járó *bővítésekkel* megoldani. Már az is nagy eredmény, ha *bérlettel* növelik a befogadóképességet. (Amennyiben egyáltalán található az adott városban közegészségügyi szempontból is magas követelményeknek megfelelő épület, termékkel.) *Pedagógusok felvétele* viszont csupán pénz kérdése a városokban, általában e szakma munkaerőpiacán a kínálat mind több helyen felülmúlja a keresletet.²

Az Alföld első számú felsőoktatási (egyetemi) *központja Szeged* (amely mindjárt a főváros után következik az országos hierarchiában), a második Debrecen. Csúpán főiskola működik Nyíregyházán, Kecskeméten, Szolnokon, Baján, Szarvason, Jászberényben, Hajdúböszörményben, Békéscsabán, Hódmezővásárhelyen és Mezőtúron.

Az egészségügyi ellátás terén is észrevehetően csökkent az Alföld elmaradottsága. Sőt, a körzeti orvosi és gyermekorvosi ellátottságban már országos átlag körüli állapot jellemző az Alföldre. A kórházi kapacitásban ugyan jelentős lemaradás mutatkozik az orsz-

ágos átlaghoz képest, de – az ország kórházi ágyainak közel egyharmadát magáénak tudó főváros nélküli – a vidéki átlaghoz mérve, már alig van különbség. A bölcsődei és szociális otthoni (férőhely) ellátottságban az Alföld már nagyjából elérte, illetve megközelítette az országos szintet, de így is nagy a zsúfoltság.

Az Alföldön belül az orvosellátottság mértékére rányomja bélyegét az orvostudományi egyetemek elhelyezkedése. (Csongrád és Hajdú-Bihar megye áll az élen, Pest megye az utolsó, erősen leszakadva az előtte levőktől.) *Valamelyest másként alakul a kórházi ellátottság területi képe,* Hajdú-Bihar megye – nagy kapacitású klinikái ellenére – például Jász-Nagykun-Szolnok megye mögé szorul. A *szociális otthoni ellátottság* a legsiralmasabb Pest és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (országos viszonylatban is a legrosszabb), az országos átlagot Csongrád és Hajdú-Bihar éri el, illetve haladja meg e téren.

A lakosság egészségi állapotában, korösszetételében nincsenek olyan jelentős különbségek sem a megyeszékhelyek, sem a többi város között, hogy indokolt lenne *az orvosi ellátottság tekintetében a megyeszékhelyek kategóriáján belül észlelt több mint kétszeres, a többi város között pedig éppenséggel tizenkétszeres különbség,* ezért itt a valós lakossági ellátási igényektől függetlenül, számos szubjektív tényező által alakított torz állapottal állunk szemben. Hiszen ha valamiben, úgy éppen ebben az infrastruktúrában kellene a lehető legnagyobb egyenletességet biztosítani, ugyanis ezt diktálja az ember szociális igazságérzete.

Kórház működik minden megyeszékhelyen, viszont *a többi városnak csupán a felében.* Ebből következően jó néhány városnak nemcsak a saját körzetét, hanem a szomszédos általános vonzáskörzetet, vagy annak egy részét is el kell látnia kórházi egészségügyi szolgáltatással. A saját népességszámukhoz képest sok ágygal rendelkező kórházak mintegy „kórházvárossá” vagy „gyógyító centrummá” avatnak olyan kisvárosokat is, mint Kisvárda, Mátészalka, Vásárosnamény, Fehérgyarmat, Baja, Berettyóújfalu, Gyula, Kalocsa, Kiskunhalas stb. Ezeknek a városoknak a kórházai több általános (pl. belgyógyászati, sebészeti, szülészeti-nőgyógyászati) és néhány speciális (pl. onkológiai, urológiai, ideggyógyászati, orr-fül-gége) osztállyal is rendelkeznek.

c) Kiskereskedelmi-idegenforgalmi infrastruktúra

A *kiskereskedelmi infrastruktúra, a bolthálózat* jellemzője, hogy mennyiségi téren, a bolti alapterület fajlagos adatai *tekintetében az Alföld megközelítette az országos átlagot,* de ez *a fejlődés* az átlagosnál *erősebb koncentrációval* ment végbe. Nevezetesen, a nagyvonalú áruházépítési program eredményeként erősebben csökkent a boltok száma, mégpedig szakjelleg szerint is differenciáltan, különösen a kis falusi boltok sokaságának megszűnésével. Kedvezőtlenebbé vált tehát az áruterítés a tanyasi-falusi lakosság körében. E helyzeten az utóbbi időszakban felgyorsult privatizáció sem segített igazán, mivel az új „maszek” kisboltok, butikok túlnyomó része is a nagyobb településeken, városokban jött létre. Az utóbbi években megcsappant „vásárlási kedv” alapján általában

elegendőnek látszik a szakbolti kapacitás egésze, inkább a szakstruktúra terén mutatkozik igény a változtatásra. A valós keresletszerkezet azonban a kiskereskedelmi piaci viszonyok között is csak lassan alakul ki, mert a kereskedő az elérhető nyereséghányad alapján dönt a bolt profiljáról. A kiegyenlítő tendencia ellenére a fajlagos kiskereskedelmi forgalom tekintetében is elmarad az Alföld az országos átlagtól.³

Négy kiskereskedelmi és idegenforgalmi részmutatóból képzett *komplex mutató* szerint a megyeszékhelyek közül összességében a *legjobb helyzetben Szeged* van Szolnokkal együtt, majd a harmadik és negyedik helyen holtversenyben Békéscsaba és Kecskemét adja a középmezőnyt, a *legkedvezőtlenebb helyzet* pedig *Debrecenre és Nyíregyházára* jellemző.

Ezen belül a *kiskereskedelmi* infrastruktúra terén Békéscsaba és Szolnok vezet, Szeged és Debrecen helyzete a legrosszabb. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a megyeszékhelyek szűk csoportján belül jelentéktelenek a tényleges különbségek (a szélső értékek kb. 15%-kal különböznek), viszont a többi város állományán belül a szélső értékek 8,5-szeresen térnek el egymástól. Olyannyira, hogy vannak olyan kisvárosok, amelyek bolthálózata – lakosságukhoz mérten – még a megyeszékhelyekhez képest is fejlettebb (Bácsalmás, Fehérgyarmat, Berettyóújfalu, Baja, Kalocsa, Mátészalka, Kisvárd, Vásárosnamény stb.). Feltűnően sok közöttük a szatmári, ahol már nem tud érvényesülni Nyíregyháza igen erős kereskedelmi vonzása.

Az idegenforgalmi infrastruktúra alapját képező „*kereskedelmi szálláshelyekből*” az Alföld mind területéhez, mind népességszámához, de még adottságaihoz képest is *aránytalanul csekély mértékben* (egyötöd arányban) *részesedik*.

Az Alföldön belül, az egyes megyék között a szállodai férőhelyek és a fizetővendégszobák számában sokkal kisebb a szóródás, mint a kempingeknél. A hosszabb tartózkodásra alkalmas szálláshelyek erősen a gyógyvizekhez kötődnek, amit Hajdú-Bihar megye fölénye is igazol, míg a kempingek a nyári idényben hathatósan besegítenek a gyógyidegenforgalomba, a vízparti üdülésbe, emellett egész évben a tranzitforgalmat is szolgálják. Amennyire képes volt a minimális befektetést igénylő fizetővendéglátás a legrugalmasabban igazodni az adott térség keresletéhez, a jóval tőkeigényesebb kempingekkel való ellátásban igen nagy és az idegenforgalmi potenciállal összefüggésbe nem hozható különbségek léteznek. (Jellemző, hogy Hajdú-Bihar kempingjei tizenötször annyi vendég befogadására alkalmasak, mint a gyógyfürdőkkel, vízparti üdülőkkel ugyancsak rendelkező Békés megyeiek.)

Városi viszonylatban a szálláshely-kapacitás a legnagyobb mértékben az országos hírű fürdőhelyen, Hajdúszoboszlón összpontosul; második Debrecen, harmadik Szeged. Ezután néhány népes megyeszékhely következik (Szolnok, Kecskemét, Nyíregyháza), majd nem a népességszám alapján, hanem az idegenforgalmi adottságok mértéke szerint alakul a további sorrend. Tehát Szoboszlót leszámítva a *megyeszékhelyek idegenforgalmi szálláshely-kapacitása a legnagyobb*, Békéscsaba kivételével, amely (424 fős értékével)

még az első 15 közé sem kerül be. A megyeszékhelyek kapacitása csak részben tükrözi az általános (ügyintézésrel kapcsolatos) forgalom méretét, a legtöbb esetben azt valamilyen üdülési-idegenforgalmi szerepkör ellátása is indokolja.

A többi város közül a kapacitás viszonylagos nagyságával a melegvizes gyógyfürdőhelyek, valamint a Tisza- és a Duna-parti *idényjellegű természetes fürdőhelyek* tűnnek ki. Esetenként a nemzetközi *tranzitforgalom* is elősegíti az idegenforgalmi infrastruktúra erősödését, noha 11 alföldi városban semmiféle idegeneknek kiadható szállás nincs.

2. A lakossági infrastruktúra fejlettségének települési kategóriák szerinti jellemzői

Az Alföld mai infrastrukturális állapotát részben az egész országra jellemző folyamatok, „tervgazdasági” intézkedések, normák, *részben különleges adottságai* (a nagyfaluvas-tanyás településszerkezet, a mezőgazdaság, és az agrárnépesség nagyobb aránya, a paraszttársadalmi múlt, továbbá, hogy a keleti energiaimport fogadóterülete, hogy a nemzetközi tranzitközlekedés fontos szereplője, hogy iparosítása más országrészekhez képest jóval visszafogottabb volt, s területén alig épültek nagy infrastruktúra vonzáú iparvárosok, végül az alacsonyabb szintű idegenforgalmi igények) *eredményezték*. Az uralkodó terület- és településpolitikai magatartásnak megfelelően a lakossági infrastruktúra-fejlesztés elsősorban a megyeszékhelyeken összpontosuló tömeges lakásépítéshez kötődött.

a) A városok infrastrukturális viszonyai

Az Alföld városállományának infrastrukturális fejlesztése meglehetősen differenciáltan történt, és a sajátos infrastrukturális problémák nagyságrend és funkció szerinti kategóriánként eltérő módon jelentkeztek az egyes városokban. *Legelhanyagoltabbak az agrárstruktúrájú kisvárosok* (különösen a nagykunsági és hajdúvárosok) és egy ideig a határközeli városok (az 1950-es években Szeged, Baja stb.) voltak. Városkategóriánként ma is különböznek az infrastruktúra feszültségforrásai (pl. a lakáshelyzet rosszabb a nagyvárosokban, mint a közép- és kisvárosokban, a közművesítettség, a hírközlés pedig fordított képet mutat).⁴

Az elmúlt évtizedben a várossá nyilvánítás az Alföldön is meglehetősen megalapozatlanul történt. Az új kisvárosok kommunális infrastruktúrájának színvonala messze nem kielégítő. Jó néhányuknak nincs középiskolája, kórháza. Így ahelyett, hogy környékük vonzásközpontjai lennének, lakosaik a legalapvetőbb közép-fokú szolgáltatások igénybevételéhez kénytelenek máshová ingázni, azaz maguk is a „vonzott település” szituációját kénytelenek megélni.

Az Alföldön is kialakultak többé-kevésbé kompakt, az egymáshoz közeli fekvés előnyeit élvező településegységek. Nagyon sajnálatos, hogy az együttműködési lehetőségek kínálta előnyöket (elsősorban területkutatók részéről történt kezdeményezések ellenére) nem sikerült hasznosítani az infrastruktúra-fejlesztések során (pl. a közép-békési városrét-

gióban, a szolnoki agglomerálódó térségben, a Cegléd-Nagykőrös-Kecskemét, „Három város” régiójában).

b) A falusi települések infrastruktúrájának területi különbségei

Az Alföld falvainak infrastrukturális ellátottsága a nagyobb települések miatt átlagosan jóval felülmúlja a tagoltabb felszínű többi országrész apróbb falvainak ellátottságát. Az Alföldön belül is szoros a kapcsolat a települések lélekszáma és az alapellátás szintje, az intézményhálózat kiépültsége között.

A kéttucatnyi részmutatóból számított *komplex mutató* pontértékei alapján szerkesztett kategóriatérkép azt mutatja, hogy a viszonylag *kedvezőbb* infrastrukturális ellátottság a Közép-Tiszántúl, a Közép-Tisza-vidék, a Tisza mente, Dél-Békés, Észak-Bácska és Kalocsa térsége falusi térségeire jellemző. *Leggyengébb* az általános ellátottság Szatmárban, Beregben, Kelet-Szabolcsban, Békés és Hajdú-Bihar megye határmenti sávjában – hogy csak a nagyobb, összefüggő homogén értékcsoportokkal jellemzett területeket említsük.

A falusi infrastrukturális intézmények *körzetesítése* a *kisfalvas térségekben* (főként Szatmár-Beregben) a jobb közlekedési lehetőségekre is hivatkozással, kizárólag fiskális szemlélet alapján történt. A közösségi intézmények területi koncentrációjából nyert közvetlen megtakarítás, a csupán ökonómiai szempontú „racionalizálás” haszna a falusi társadalom szerves fejlődése, fennmaradása szempontjából több mint vitatható.

A *középfalvak* infrastrukturális helyzetét tájegységenként eltérő sajátosságok jellemzik. A kertgazdálkodási-szőlőtermelő kultúrák térségeire átlag feletti színvonal jellemző (a Duna–Tisza közti homokhát egyes részein, a Duna menti lapályon, Szeged környékén).

Az erősen megcsappant *tanyaállomány* infrastrukturális szempontból is differenciálódott: a városközeli övezetekben (különösen az intenzív kultúrákban elért magasabb jövedelemmel összefüggésben, és a liberálisabb településpolitikai magatartás eredményeként) fejlődött az alpinfrastruktúra.

3. A hálózati infrastruktúra jellemzői

A *hálózati infrastruktúra* tekintetében az Alföld igazából csak egy-két elemében van *elmaradva a többi országrésztől*, mivel a közlekedési és energiaszállító hálózatok fő alkotói nem csupán regionális, hanem országos rendeltetésűek és nemzetközi kapcsolatokat is hordoznak. (Finanszírozásuk központi, sőt külföldi forrásokból történt.)

a) A közlekedési infrastruktúra

Az Alföld *vasúti fővonalai* teljesítményben, technikai felszereltség terén nem maradnak el a többi országrésztől, sőt felül is múlják azokat, és mindmáig jelentős településfejlesztő, -éltető, -fenntartó tényező. Annál *kedvezőtlenebbnek bizonyult* – az amúgy is hátrányos helyzetű, periférikus agrártérségek léte szempontjából – *számos kisforgalmú mellékvonál és gazdasági vasút megszüntetése*. A forgalom közútra terelése ellehetetlenítette a közhasználatú közlekedést, főként a teherszállítást, elősegítette a demográfiai

eróziót is magába foglaló gazdasági kiüresedési folyamatok felgyorsulását, az érintett térségek „lecsúszását”.

Az alföldi közúthálózat jóval ritkább az országos átlagnál, ami önmagában nem igazán hátrány, hiszen itt a sajátos, ritkább településhálózat miatt *nincs is szükség olyan sűrű hálózatra, mint a többségében apró- és kisfalvas Dunántúlon vagy Észak-Magyarországon.* (A tanyáktól eltekintünk, mert egyelőre anakronisztikus követelmény a tanyák közúti kapcsolatának megteremtése.) A hiányosság a legegységesebben az utak (különösen az alsóbbrendűek) gyenge minőségében mutatkozik meg. Az Alföldön az útminőség még csak lazán sem korrelál a különböző területek gazdasági potenciáljával, jövedelmi viszonyaival.

*Az Alföld lakosságszámhoz mért fajlagos gépjárműállománya a közeledés ellenére még jóval elmarad a többi országrészétől.*⁵

A kisebb gépkocsiállományhoz igazodóan, két megye kivételével, az Alföldön jóval ritkább az üzemanyagotöltő állomások hálózata is.

A közúti közlekedési infrastruktúra fontosabb elemeinek együttes számbavételével előállított *komplex mutató alapján az Alföld megyéi* – a legjobb értékű Csongrád megye kivételével – *a gyengén közepes és főként a gyengén ellátott kategóriába tartoznak.* (Az ország 19 megyéje közül Csongrád a 7., Bács-Kiskun a 10., Jász-Nagykun-Szolnok a 11., Pest a 16., Hajdú-Bihar a 17., Békés a 18., Szabolcs-Szatmár-Bereg a 19. helyen áll.)

A *közhasználatú szárazföldi közlekedési eszközök* részben távolsági (nagyobb, központi települések közötti), részben vonzáskörzeti jellegű (centrumtelepülés és vonzott települések közötti) forgalom közvetítői. E funkciók betöltése regionálisan eltérő mértékben valósul meg.

A *nemzetközi* (vasút- és autóbusz-) vonalakkal való feltártság tekintetében az Alföld kedvezőtlenebb helyzetben van a Dunántúlnál. A belföldi fővároscentrikus (sugaras) és transzverzális irányú, a távolsági közlekedést hordozó *vasúti fővonalak által nem érintett összefüggő terület* a Budapest–Hatvan–Miskolc és a Budapest–Szolnok–Debrecen–Nyíregyháza–Miskolc fővonalától közrefogottan is, Nyugaton a Szolnok–Hatvan pályától határolva az *Észak-Alföldön* található. A második legnagyobb kimaradt területet a szolnok–debreceni és szolnok–békéscsaba–gyulai vasútvonalak, valamint a magyar–román határszakasz által közrefogott háromszög alkotja a *Dél-Tiszántúlon* (1. ábra). A *távolsági transzverzális és centrális buszvonalak által egyáltalán nem érintett terület az ország északkeleti részén* (a Jószaft–Miskolc–Polgár–Nyíregyháza–Debrecen–Gyula vonaltól keletre) *alkot kiterjedt, összefüggő fehér foltot.* Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az itteni lakosságnak először valamilyen eszközzel el kell jutnia azokba a városokba, ahonnan távoli helyekre el tud utazni.

Az egyes nagytájak, régiók, megyék közötti keresztirányú (az ország központját, a fővárost elkerülő) forgalom fő eszközei formálisan a csak egyes szakaszokon létező, a *transzverzális* vonatok helyettesíteni hivatott *autóbuszjáratok.* Lassúságuk miatt azon-

ban az utasok helyettük általában inkább vállalják vasúton a kényelmesebb kerülőutat. Ezért a létrehozó szándékkal szemben csak kis mértékben váltak a nagy távolságra utazás eszközeivé, inkább – erős utascserével – a rövidebb távú „láncközlekedést” segítik.

Az Alföldön a legtöbb várossal – periférikus fekvése ellenére – Szegednek van közvetlen (vasúti + busz) összeköttetése főként buszvonalai révén (2. ábra). Az utána következő Kecskemét elsősorban az érintő tranzitvonalaknak köszönheti magas közlekedési kapcsolati értékét.

A vonzáskörzeti közlekedés túlnyomó része a városok felé irányul. A megyeszékhelyek ugyan nagyban veszítettek adminisztratív-irányítási funkciójukból, az Alföldön azonban szinte kivétel nélkül ezek a legjelentősebb gazdasági-foglalkoztatási-szolgáltató központok. Ennek ellenére a megyék kisebb-nagyobb térségeiből (területük 9,2–41,3%-ából) nem lehet közvetlen járatokkal elérni a megyeszékhely várost. A nem megyeszékhely városoknak, mint legközelebb fekvő szolgáltató központoknak, vonzáskörzetükből való rossz elérhetősége is nehezíti a vidékiek életét.

Valamennyi, általunk vizsgált szárazföldi közlekedési (részben a pályákra, közlekedési eszközállományra, részben a közlekedés területi járatrendszerére vonatkozó) részmutatóból képzett komplex mutató alapján egyértelműen megállapítható az Alföld elmaradottsága. Az alföldi megyék közül a legkedvezőbb helyzetben lévő Pest megye például országosan csupán az ötödik, az utána következő Csongrád megye a hatodik, Jász-Nagykun-Szolnok megye a 11., míg Hajdú-Bihar és Bács-Kiskun megye a 13–14., Békés a 17., Szabolcs-Szatmár-Bereg pedig az utolsó, 19. helyet foglalja el.

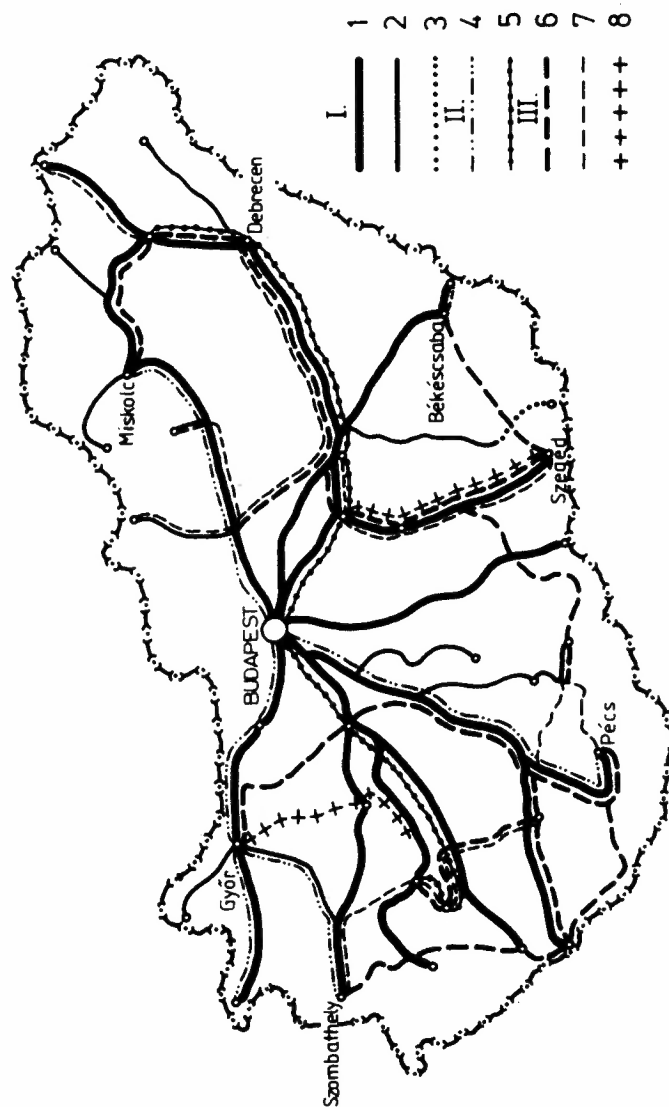
Érdekes, hogy a térségek közlekedése és általános gazdasági-infrastrukturális szintje között inkább csak a szélsőséges kategóriákban van összefüggés.

A belvízi közlekedéshez kétségtelenül nem kedveznek a természeti adottságok, azonban a hajózás hallatlan elhanyagoltsága főként a kényelmesség, a szervezetlenség, és érzéketlenség következménye. Sajnos, ma bármilyen konkrét javaslat a helyzet alapvető megváltoztatására csupán megmosolyogni való illúziónak tűnhet. Kérdés, hogy a Rajna–Majna–Duna-csatorna megnyitása milyen mértékben növeli a Duna forgalmát, képes lesz-e fejlesztőerőként hatni a parti kikötővárosokra?

A légi közlekedés mai formájában (a viszonylatokat, az utasok számát, a felszereltséget, a kapacitást tekintve) messze elmarad az 50-es évekbeli állapottól. Bizonyos potenciált jelenthet az egykori szovjet katonai repülőterek „polgárosítása” (például a debreceni berendezése Ferihegyet tehermentesítő nemzetközi légikikötővé).

1. ÁBRA

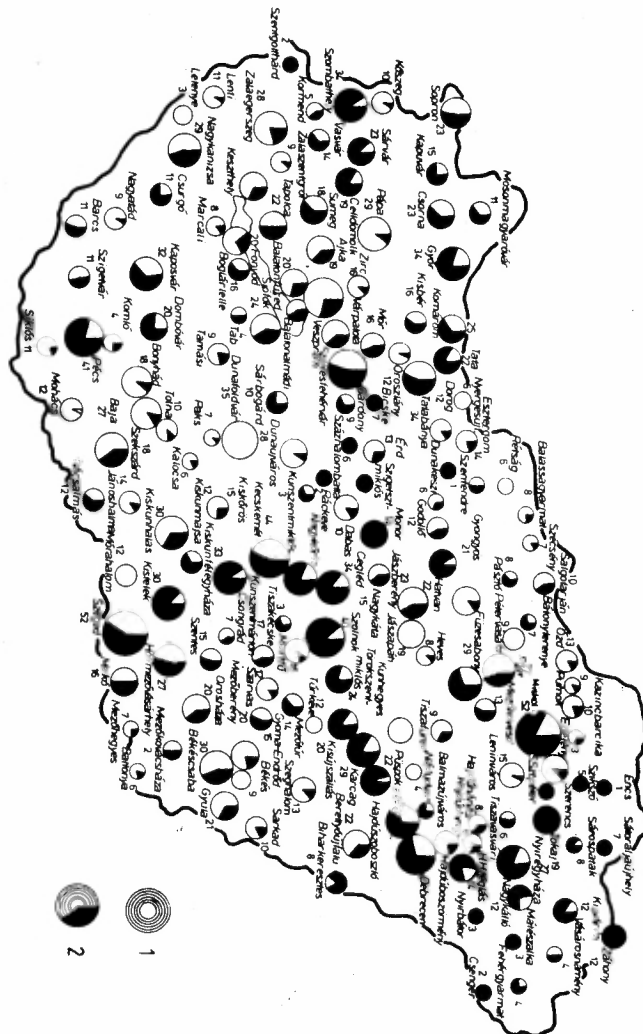
A távolsági vasúti összeköttetések
(Long-distance railway lines)

Jelmagyarázat: I. – Budapestről kiinduló centrális irányú távolsági vonatok; 1 – expresszvonalak, 2 – gyorsvonatok, 3 – személyvonatok;
II. kvázi transzverzálisok (melyek Budapestet keresztül kótik össze a régiókat); 4 – napoként közlekedő, 5 időszakosan közlekedő vonatok;
III. Transzverzálisok (Budapestet elkerülve kótik össze a régiókat); 6 – gyorsvonatok, 7 – szezonális gyorsvonatok, 8 – személyvonatok.

Szerkesztette: Erdősi Ferenc.

2. ABRA
A városok száma, amelyekkel az adott városnak közvetlen összeköttetése van
közhasználatú közlekedési eszközökkel (vonatokkal + buszokkal)
(Number of towns that the given town has direct links with by means
of public transport [coaches + trains])

Jelmagyarázat: 1 – hány várossal van összeköttetése az adott városnak;
2 – az összesből a vasúton elérhető városok százalékos aránya.
Szerkesztette: Erdősi Ferenc.

b) A hírközlési infrastruktúra

A hírközlésen belül meghatározó szerepe van a távbeszélő infrastruktúrának, mivel a fax- és adatátvitel-szolgáltatás is telefonvonalakon történik. A *telefonellátottságban* (a „telefon-főállomások” fajlagos számában) az Alföld *feltűnően leszakadt* a többi országrésztől. Csupán Csongrád megye tartozik az országosan is legjobban ellátott területek közé.

A települések közül a kistalvák, valamint a tiszántúli kisebb agrárvárosok ellátottsága viszonylag a legrosszabb. A távbeszélő használati értékét nagymértékben növelő távhívásból ma még kimaradó legfontosabb területek közé tartozik a Duna–Tisza köze északi része, a kalocsai és kiskunhalasi vonzáskörzet, a Tiszazúg és attól északra a törökszentmiklósi, délre pedig a szentesin és orosházin át a mezőkovácsházi körzetig tartó rész, továbbá a Kelet-Tiszántúlnak a Körösök által közrefogott része, végül Szabolcs-Szatmár-Bereg megye fele (3. ábra).

A tömegkommunikációs eszközök közül a *telex* elterjedtségében az Alföld nagyjából az országos átlag körüli helyet foglalja el. A telexet lassan kiszorító *telex-fax*-készülékállomány tekintetében viszont jelentős az Alföld *elmaradottsága*, mivel alig terjedt még el a Közép-Tisza-vidéken és Szabolcs-Szatmár-Beregben. A *műholdas tv*-szolgáltatásban közösségi hálózattal legjobban ellátott területsáv a Dunántúlról átnyúlóan a Szolnok–Tiszaújváros–Debrecen–Nyíregyháza városok által képzett vonal mente.

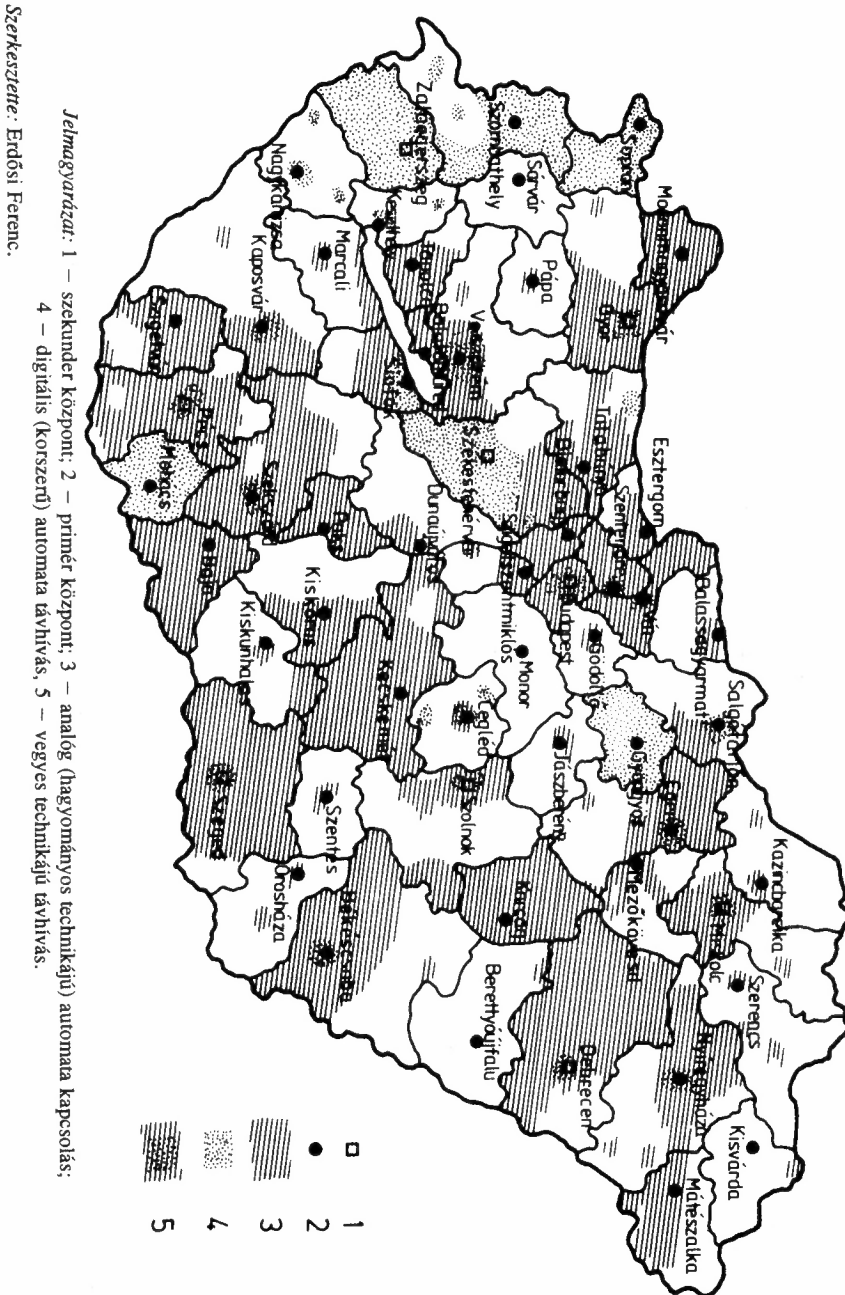
c) A távvezetékes energia- és vízszállító infrastruktúra

Az *energiaszállító távvezeték-hálózatok* tekintetében az Alföld *kedvező helyzetben van*, mert a ma még túlnyomóan keletről érkező nemzetközi távvezetékek az Alföldön lépnek be az országba.

A nagynyomású földgáz-távvezetékek hálózatának textúrája egyértelműen kelet-nyugati irányú, illetve a *Budapest felé* irányuló elemek uralkodnak, de vannak csatlakozási pontjai Észak-Magyarországgal és a Dunántúllal is. Ahogyan a kelet-európai szénhidrogénforrások súlya csökken energiagazdálkodásunkban és ugyanakkor a *nyugati rendszerekhez való csatlakozásra* egyre több intézkedés történik, úgy merevedik le az alföldi csővezeték-hálózat struktúrája. Az Alföld *villamosenergia*-ellátása ma túlnyomórészt dunántúli és észak-magyarországi erőművekből 220 kV-os távvezetéseken és külföldi forrásokból történik (750 és 400 kV-os távvezetéseken), de az országos hálózat közvetítésével. A külföldi energia beszerzési forrásaiban bekövetkező orientációváltás miatt az Alföldön a jövőben csak igen kevés távvezeték-építésre lehet számítani.

Az Alföld városainak (méginkább falusi településeinek) vízellátásában a *regionális vízművek* keretében, *táv-vízvezetésekkel* történő megoldások jóval kisebb szerepet játszanak, mint a dunántúli, sőt az észak-magyarországi térségekben. A legnagyobb területre kiterjedő fejlesztés Kelet-Békésben várható.

3. ÁBRA
A telefonellátottság műszaki-minőségi jellemzői
(Technical-qualitative features of the provision with telephones)

Az infrastruktúra-fejlesztés stratégiája és főbb feladatai az Alföldön

1. Az infrastruktúrának mint területfejlesztési eszköznek vállalatnagyságtól is függő reális lehetőségei

A tőke területi mobilitását befolyásoló makrogazdasági helyzetet is figyelembe véve, a telephely-választásnak – az infrastruktúrán kívül – még jó néhány területgazdasági, mikroökonómiai, jogi feltétele, tényezője van, és csak ezek többségének kedvező együttállása eredményez pozitív döntést. Tisztában kell lenni tehát azzal, hogy *a szinte kizárólag infrastruktúrára* (mintegy a termelési feltételek megelőlegezésére) *alapozott fejlesztési program korántsem biztos, hogy eredményt hoz*, amint azt a Szabolcs-Szatmár-Bereg és Békés megyei, túlzott várakozásokkal szembeni, igencsak mérsékelt iparosodás is igazolja. Külföldi példákat is említhetnénk azzal a tanulsággal, hogy *egyedül az infrastruktúra-fejlesztéstől* (pl. előközművesített ipari park területtől) *nem várható* automatikusan termelő tevékenység letelepedése, *az elmaradott vagy depressziós térségek fellendülése*.

Ha viszont adott a telephely-létesítés többi feltétele, csak éppen a megfelelő infrastruktúra hiányzik, a telephely melletti döntés aligha lesz pozitív, mert bizonyos fajta infrastruktúrák bizonyos szinten való megléte a termelés „sine qua non”-ja, s a termelési technológiák infrastruktúra-érzékenységének növekedésével az ipari tőke egyre igényesebb az infrastrukturális ellátottsággal szemben (pl. előtérbe kerülnek a „puha” infrastrukturális tényezők, a szellemi szféra minőségi jegyei). *Az infrastruktúrának a telephelyi döntéseknél elsősorban a közepes vállalatok számára van jelentősége*, a transznacionális nagyvállalatoknál kisebb költségtényezőként kevésbé, a többnyire lakóhelyen létesülő kisvállalatok számára pedig e tényező irreleváns. Végső soron tehát *az infrastruktúra nélkülözhetetlen, de nem elégséges előfeltétele a regionális fejlesztésnek*.

Az infrastruktúra Alföld-fejlesztésben való helyének meghatározásakor figyelembe veendő, hogy a makrogazdasági szinttel és a termelés szférájával ellentétben *az infrastruktúra szférájában az intenzív extern hatások miatt, nem számolhatunk a piaci folyamatok egyensúlyteremtő, a kereslet-kínálat viszonyának megfelelően alakuló reguláló hatásával*. Ezért szükségesek a jogi-politikai, illetve műszaki (terület- illetve városrendezési) beavatkozások, korrekciók. Éppen a tovagyrúzó, áthárítható, externalizálható hatások miatt a makro- és mikroszintű optimum nem esik egybe. Számolni kell azzal, hogy oszthatatlansága, a használatából nem kizárhatóság, és hosszú élettartama miatt, *az infrastruktúra nagymértékben képes az adott térbeli struktúrát konzerválni*.

Az *infrastruktúra hiánya* a hatékony térbeli struktúra kialakulását akadályozza azzal, hogy *nehezíti a termelési tényezők hatékony térbeli mobilitását* (pl. a lakáshiány miatt a munkaerő nehezen tud a megfelelő helyre áttelepülni), *kemény akadálya lehet a piaci alkalmazkodásnak és integrációnak* (pl. a telefon hiánya, a szűk raktárkapacitás, a határállomások szűk keresztmetszete, a pénzügyi infrastruktúra fejletlensége).

2. Az Alföld speciális jellemzőinek figyelembevétele a fejlesztésnél

Egyelőre a régiók sajátos vonásaitól független, általános (nemzetközi, nemzeti szintű) gazdasági-társadalmi tényezők (meglehetősen alacsony színvonalú területi differenciáltság mellett) hatnak igazán az infrastruktúra fejlődésére, azaz *túlsúlyosak a helyi-térégi karakterből adódó megoldási módokkal szemben*. Ezt még erősíti az a körülmény, hogy az Alföld az ország területének mintegy felét teszi ki, tehát túl nagy ahhoz, hogy az infrastruktúra-fejlesztés politikában markánsan megmutatkozzanak valamilyen sajátos vonások. A hagyományos termelési és településszerkezet alapján mindenestre „mezőgazdaságbarát”, „tanyabarát”, ezenfelül „környezetbarát” megoldásváltozatokra van szükség az infrastruktúra fejlesztésében.

3. Főbb célok és feladatok

a) Rövid távú taktikai lépések

A helyi szintű *alapellátás a legsürgősebben megoldandó feladat*, főként az elmaradott térségek falvaiban, kisvárosaiban. A tanyavilágban látványos fejlődésre néhány éven belül nemigen lehet számítani (a módos emberek által üdülőnek, szellemi alkotó környezetnek, műhelynek használt, valamint az agglomerációs övezetekben jövedelmező, intenzív mezőgazdasági termelés, esetleg terményfeldolgozás telephelyeül szolgáló tanya-farmok kivételével), mint ahogyan a nagyobb városok súlyos problémái közül is csak néhányának a mérséklésére, esetenként megoldására látunk lehetőséget. Számolni kell azzal, hogy mind az ipari nagyvállalatok, mind a mezőgazdasági üzemek közvetlen szerepe nagymértékben csökken a települések infrastruktúra-fejlesztésében; áttételesen (adókon keresztül) természetesen továbbra is fejlesztő tényezők maradnak, de beleszólásuk a fejlesztés mikéntjébe alig lesz. A *nagyvállalatok mecenatúrájának megszűnése különösen olyan iparvárosokban okoz nehézséget*, mint Martfű, Tiszavasvári, Tiszaújváros, de bizonyos mértékig a nem kifejezetten ipar-, de erősen iparosodott városokban is.

Az alapellátásban a legsürgősebb teendő az *egészséges ivóvízzel való ellátás megteremtése*, és a *csatornázottság felzárkóztatása* a túlzottan nyitott közműolló katasztrófális környezeti hatásainak felszámolása érdekében (különösen az e téren nagyon lemaradt Szabolcs-Szatmár-Bereg, Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megyékben, illetve Jászapáti, Kiskunmajsa, Tiszakécske, Nádudvar, Hajdúdorog, Bácsalmás, Biharkeresztes, Hajdúhadháztéglás városokban.) Bővíteni kell a szennyvíztisztító-kapacitást, javítani a tisztítás határfokát.

Egészséges ivóvíz viszonylag kevés helyen áll megfelelő („közművesíthető”) mennyiségben rendelkezésre, ezért a települések ellátásában különösen nagy szerepet kell játszaniuk a regionális vezetékhálózatoknak.

A bölcsődék, óvodák, napközi otthonok iránti igények feltehetően nem növekednek; annál nagyobb figyelmet kell fordítani az *általános iskolai infrastruktúra* minőségi fejlesztésére.

Meg kell *erősíteni az egészségügyi alapellátást*, törekedni kell a háziorvosi rendelők zsúfoltságának megszüntetésére.

Ahol még nincs *helyi tömegközlekedés*, de van arra igény, meg kell teremteni; a hírközlést – szükségmegoldásként – nyilvános telefonállomások létesítésével kell közhasznúvá tenni a faluprogram keretében kiépítendő társasági hálózatokon belül.

A városok központi negyedeit részben városperemi elkerülő, részben településen belüli *tehermentesítő utakkal, felüljárókkal* kell óvni a túlzott forgalomtól.

Aligha sorolható sorrendiségben az előbbi feladat mögé a *középfokú intézményhálózat kiteljesítése* az utóbbi időben nem éppen megalapozottan várossá előléptetett településeken. *Kórházakra* van szüksége csaknem minden második alföldi városnak, *középiskolákat* kell létesíteni Hajdúdorogon, Hajdúhadháztégláson, Mórahalmon, Nádudvaron; növelni kell mintegy 15 városban a középiskolák kapacitását, 8 városban pedig a tantestületek összetételét kell javítani.

Az új igazgatási viszonyok ugyan nem kedveznek a városok és vonzáskörzetük egységes, koordinált tevékenységmegosztáson alapuló fejlesztésének, a *középfokú ellátásban* mégis feltétlenül szükség van a *városok és vonzáskörzeteik „egészséges”, összehangolt funkcionálására*. Törekedni kell a városi nagy lakótelepek középfokú intézményekkel való jobb ellátására, hogy a középfokú szolgáltatások igénybevételéhez ne kelljen az itt lakóknak a hagyományos városközpontba utazni.

A kisebb és közepes régiók vízellátását regionális vízvezetékrendszerrel kell megoldani, közlekedési kapcsolataikat pedig az utazási távolságokat csökkentő összekötőutakkal, többirányú autóbuszvonalak létrehozásával ajánlatos javítani.

b) Hosszú távú fejlesztési stratégia

Prioritás illeti a távolsági (interregionális és nemzetközi) közlekedési infrastruktúra fejlesztését. A vasúti és közúti magisztrálék versenyében az Alföld és egyben az ország nagy távlatú érdekeinek megfelelően *a vasútnak kell elsőbbséget adni*. Nagyteljesítményű vasutakkal tudunk eleget tenni – a környezet óvása mellett – tranzitszállítási kötelezettségeinknek. A fővároscentrikusság oldása érdekében meg kell teremteni *a többi országrésszel való közvetlen, hatékony kapcsolatot*, beleértve a szükséges folyami hídépítéseket, főútkorrekciókat, vasúti rekonstrukciókat, helyenként új nyomvonalon kiegészítő pálya építéseket.

A hiányosságok megszüntetésére mutató eszköz kínálkozik. A Déli Autópálya, azonban elsősorban a nemzetközi tranzit eszköze lenne, vele idegen érdekek kiszolgálása közben „kapcsolt áruként importálnánk” egy olyan méretű környezetszennyeződést, devianciát, hogy ésszerűbbnek látszik a transzverzális forgalom kielégítésére nagyteljesítményű villamosított vasutat létesíteni, amely alkalmas lehet a kamionok jó részének távolsági

szállítására is („gördülő országút”). Meg kellene építeni a Szeged – Bácsalmás pályát, a folytatását képező Bácsalmás – Baja – Dombóvár szakaszt pedig elsőrangú pályává kellene átépíteni. A Kecskemét – Dunaföldvár – Mezőfalva pályalánc elsőrangúsításával, a földvári híd teljes rekonstrukciójával egy további nagyteljesítményű összeköttetés jöhetne létre a Közép-Dunántúllal, a főváros teljes elkerülésével.

A Füzesabony – Tiszafüred – Karcag mellékvonal „fővonalasítása” Észak-Erdélyt hozná közelebb Észak-Magyarországhoz és Közép-Szlovákiához; folytatásában a Kál-Kápolna – Kisterenye pálya korszerűsítése is feltétel. Ugyancsak régi hiányt pótolna a Tiszafüred – Debrecen mellékvonal építése, amely az Eger és Debrecen térsége közötti közvetlen összeköttetést szolgálná. Nagyon hiányzik az Észak- és Dél-Tiszántúl két nagyvárosa, Debrecen és Békéscsaba közötti direkt vasúti összeköttetés is, amit a 43. számú másodrendű főközlekedési út nem képes helyettesíteni.

A közúthálózat fejlesztését a jövőben a valós követelményekhez való jobb igazodással kell megtenni. Sajnos, a tárca „Országos közúthálózat 1991 – 2000. évekre szóló fejlesztési program”-ja irreálisan nagyszabású, a lehetőségeinktől teljesen elrugaskodott útépitésekkel számol, amelyeknek becslésünk szerint jó, ha az egynegyede elkészül az ezredfordulóig.

Az Alföld vízi útjait jobban ki kell használni, megfelelő kiegészítő infrastruktúrákkal és reális tarifa alkalmazásával életképpé tenni. *Bővíteni kell a légit közlekedés lehetőségeit.*

A hírközlésben – a mennyiségi fejlesztés mellett – a szolgáltatás minőségét alapvetően javító távhívásos rendszert kell mindenütt megvalósítani, és lényegesen előre kell lépni a digitális elvű hálózat, illetve központok kiépítésében.

A nagynyomású távolsági földgázvezeték-hálózat kiegészítésén, egyes szakaszok tehermentesítésén túlmenően (a további súlyos környezetkárosítást elkerülendő) fokozatosan ki kell cserélni a régebbi, sok helyen anyaghibás, könnyen törő csővezetéseket.

A villamosenergia-távvezeték-hálózat, transzformátorok rekonstrukciójával biztosítani kell a biztonságos és többirányú energiaellátást.

Az Alföld, különösen városainak fejlődése nem kis mértékben attól függ, hogy milyen lesz szellemi arculatuk, szellemi infrastrukturális potenciáljuk. Konkrétan: a felsőfokú képzettségnek és a kutatásnak a mennyiségi fejlődésen túlmenően minőségi-strukturális megújulással, a szakmai-tudományági szerkezet kedvező irányba való átalakulásával kell együttjárnia. Különös szerepük lehet az Alföld szellemi infrastruktúrájában a hagyományos kis és közepes kultúr- és iskolavárosoknak, illetve a mezőgazdasági innovációban kitűnő kutató-adaptáló központoknak, ami mellett szükség van súlypontképzésre is.

A fejlesztési feladatok nemcsak a vonatkozó térségek nagysága és a megvalósítás időtartama, hanem településkategóriák szerint, sőt környezetvédelmi szempontok szerint is csoportosíthatók, de az utóbbiak részletezésétől terjedelmi okok miatt eltekintünk.

4. Az infrastrukturális fejlesztési feladatok megvalósításához szükséges eszközrendszer

Az infrastruktúra-fejlesztés a tulajdonviszonyok átalakulásával mindinkább sokszereplőssé válik. A helyi infrastruktúra gazdáivá, üzemeltetőivé mind nagyobb mértékben a helyi önkormányzatok válnak, melyeknek különösen két szempont érvényesítésére kell törekedniük: nevezetesen, az érdekek védelmére, egyeztetésére, valamint együttműködésük megszervezésére.

Az alapellátás, az ahhoz szükséges létesítmények üzemeltetése általában minden életképes településen „belügy”. Ez a legegyszerűbben a nagy- és óriásfalvakra igaz, nem szólva a városokról. Viszont a szatmár-beregi és más térségek kistelepülései önmagukban nem igazán képesek gazdaságos infrastruktúra-fejlesztésre, ezért együttműködésük nélkülözhetetlen, mint ahogyan a többközpontú városi agglomerációk, városegységek önkormányzatai számára is komoly gazdasági és egyéb előny származhat a koordinált együttműködésből.

Az önkormányzati törvény az integrációnak többféle szervezeti formáját ismeri el. A gyakorlatban ehhez a kistérségi-tájégségi szövetségek országos településszövetségeknél (pl. a már megalakult tiszazúgi, járszági, szolnoki agglomerációs, Nagykun városi stb. és az alakulóban lévő) reálisabb keretet nyújtanak. A leghatékonyabb szervezésre az önkormányzati társulások (pl. a megyei közgyűlés által szervezett megyei szintű társulások), a vállalkozási irodák, újabban pedig az alapítványok képesek.

Az infrastruktúra finanszírozása az időközben végbemenő privatizációs folyamat által is módosítottan meglehetősen változatos formában történik a jövőben:

– A nagyregionális, országos léptékű vonalas infrastruktúra-rendszerek (vasút, közút, hírközlés, távvezetékek) kiépítése, fenntartása ma még állami költségvetésből történik állami szakkivállalatok keretében. Helyzetük ellentmondásos: egyfelől nemzetgazdasági-stratégiai szintű érdek fűződik ahhoz, hogy az állam akarata érvényesüljön a kizárólag profitorientált tőkebefektetőkkel szemben, másfelől hatékonyság-javítási, korszerűsítési célból részleges vagy éppen teljes privatizációjukra törekednek – koncessziók formájában a külföldi tőkét is bevonva. Nem világos, hogy milyen tulajdonban, valamint kinek a kezelésében üzemelnek majd az autópályák és hogy a fővárosi EXPO-val kapcsolatos vidéki infrastrukturális beruházások kiterjednek-e az országos-regionális infrastruktúrára is, vagy csak a települési infrastruktúrát érintik.

– A kommunális (települési) infrastruktúra fejlesztése, fenntartása, működtetése alapvetően az önkormányzatok feladata. Anyagi eszközeik azonban még sokáig aligha lesznek elegendőek a hiányok pótlására. Szükség van ezért a központi költségvetés támogatására, a lakossági, vállalati, alapítványi hozzájárulásokra, az önkormányzati vállalkozásokból származó jövedelmekre.

Jegyzetek

- ¹ A legsürgősebb csatornafejlesztésre azokban a városokban van szükség, amelyekben a közcsatornával való ellátottság a legnagyobb mértékben maradt le a vezetékes vízellátottságtól: Jászapáti (több mint 18-szor több lakásban van vízvezeték, mint csatorna), Kiskunmajsa (csaknem 15-ször), Tiszakécske (csaknem 13-szor), Nádudvar és Hajdúdorog (majdnem 9-szer), Bácsalmás (majdnem 8-szor), Biharkeresztes és Hajdúhadház-téglás (több mint 7-szer).
- ² Az óvodák átlagos kapacitása a megyeszékhelyeken 1990-ben – Debrecen kivételével – lényegében megfelel a helyi igényeknek, viszont a többi város közül tucatnyira a zsúfoltság jellemző. (Kisteleken, Dabason kb. 30%-kal több volt az óvodás a hivatalos kapacitásnál!) Az általános iskolai infrastrukturális ellátottság terén a megyeszékhelyek kategóriájára a viszonylagos kiegyenlítettség a jellemző. (A legrosszabb helyzetben levő Debrecen és a legjobb helyzetű Békéscsaba között csupán mintegy 10%-os a különbség.) Ezzel ellentétben a többi város szélső esetei (Hajdúnánás, illetve Battonya) között már nagy, mintegy 35%-os a különbség. Feltűnően nagy az egy tanteremre jutó tanulólétszám az Alföld két északkeleti megyéjének városaiban. Ez azonban feltehetően csak virtuális zsúfoltság, mivel inkább az országos, illetve az alföldi átlagnál hagyományosan több gyerek szükségletéhez igazodás, mint a tényleges túlszűfolttság tényével állunk szemben. Műszaki megoldást itt a nagyobb befogadóképességű tantermek építése jelenthet. A megyeszékhelyek középiskolai infrastrukturális ellátottságának jellemzői az általános iskolaihoz nagyban hasonlítanak. A középiskolák jó részét az utóbbi évtizedekben hozták létre, különösen a kisvárosokban, de négy város még ma is kénytelen nélkülözni őket.
- ³ A megyék sorrendje a bolti alapterület és a forgalom együttes figyelembevétele alapján: összességében az első két helyet (holtversenyben) Csongrád és Bács-Kiskun megye foglalja el, Békés a harmadik, Hajdú-Bihar a negyedik, Jász-Nagykun-Szolnok megye az ötödik helyen áll, az utolsó kettő pedig Szabolcs-Szatmár-Bereg és Pest megye. Pest megye, de bizonyos mértékig Jász-Nagykun-Szolnok megye forgalmát is negatívan befolyásolja a közeli főváros óriási kereskedelmi potenciálja, különösen az iparcikkforgalom terén. A határmenti megyékben tömegesen jelentkező bevásárló turizmus viszont alig érhető tetten az ottani kiskereskedelmi infrastruktúra állapotában, mert az üzletelés túlnyomó része piacokon, utcán, lakásokban történik.
- ⁴ Egyedenként is világosan megmutatkoztak (-nak) a fő hiányosságok (általában a városi funkciók gyakorlásához szükséges intézmények terén, némelykor vízellátásban, energiaellátásban), és ennek megfelelően a fejlesztésben különböztek a fő teendők (pl. Debrecenben a vízellátás, Békéscsabán az egészségügyi ellátás kórházépítéssel, az új megyeszékhelyeken – Szegeden, Békéscsabán, Kecskeméten – az igazgatási intézmények székházainak építése stb.).
- ⁵ A személygépkocsi-ellátottság eléggé szorosan korrelál a lakossági jövedelmek mértékével. Ma már az autó a második (és a harmadik) gazdaságban elért jövedelmeket, illetve a kisvállalkozási tevékenységek (beleértve a kisfarmert) gyakoriságát is indikálja. (Erre is visszavezethető Bács-Kiskun megye országos első helye és Szabolcs-Szatmár-Bereg utolsó helye.) Ezen kívül az autósűrűség lazán összefügg a település-nagyságrenddel és némely esetben a rászorultság mértékével is. Furcsa módon, a tehergépjármű-állomány területi megoszlása alig hozható összefüggésbe a termelési szféra fejlettségével.

PECULIARITIES OF THE INFRASTRUCTURE IN THE GREAT HUNGARIAN PLAIN

FERENC ERDŐSI

1. In matters of *communal infrastructure*, the underdeveloped situation of the Great Hungarian Plain in comparison with the national average decreased during the last half century.

a) Especially in *availability of flats* for housing this region is significantly approaching to the more developed macroregions of Hungary. The number of flats, the rate of construction of new or quasi-new flats was independent of, or even opposite to the population's incomes. This was partly because of the self-exploiting way of life, and partly because of the considerable state support following natural disasters. In matters concerning public utilities however, the handicap is still very strong. Despite the spectacular development from the very low level, there is a great gap between the public utilities in the plain as compared with other regions. (Even among many towns the number of the flats with tap water is 18 times higher than those with sewerage.) In matters of the housing conditions in the broader sense (complex index consisting of size, equipment, public utilities), among the Great Plain counties the situation of Csongrád is the most favourable. Worst one is Jász-Nagykun-Szolnok; the first of the towns is Szeged and the worst is Kecskemét.

b) Within the *communal institutional infrastructure* the (quantitative indices, of the) availability of educational-cultural infrastructure shows quite an unfavourable picture of the Great Plain, and the professional structure of education is inadequate for the needs of the macroregion. Though there has been a considered improvement in the situation of health care, there are huge differences between certain areas and settlements, partly as a function of the distance from the medical universities.

c) In matters of *retail trade infrastructure*, the Great Plain is close to the national average, but the development took place with strong concentration. The rate of the number of public accommodation establishments in the Great Plain is unreasonably low.

In matters of the broader-sense communal infrastructure the most desperate situation can be observed in the small agrarian towns (the so-called Nagykunság and Hajdú towns). It is sad that the advantages of the clusters of settlements situated close to each other (offering the chances for cooperation) could not be exploited during the infrastructural developments. On the other hand, the infrastructural availability of the Great Plain villages is significantly better than that of the much smaller villages in the other parts of the country.

2. Within network infrastructure

a) in matters of the complex index derived from all the land transport partial indices, the situation of the Great Plain is a bit less favourable. It is to be considered that between the level of transport and general economic activity and infrastructure of the regions, there is a relationship only in the extreme categories.

b) In matters of telecommunicative infrastructure the Great Plain is strikingly less developed than the other parts of the country.

c) If we look at the energy transmission lines, the Great Plain is in a favourable situation. Most of the international transmission lines enter the country here. In the future, with possibly strengthening western orientation the advantage deriving from this situation will lose importance.

3. In the strategy of infrastructural development the special (regional and local) features should be taken into consideration as much as possible, also „agriculture-friendly”, „tanya-friendly”^{*} and „environment-friendly” solutions are needed. The financial support of infrastructure can come from different sources and in different forms in the future, also modified by the unfolding privatisation process.

Translated by Zoltán Raffay

^{*} „Tanya” is the Hungarian name for scattered farms.

AZ ALFÖLD MEZŐGAZDASÁGA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

(The Agriculture of the Great Hungarian Plain between the World Wars)

TÍMÁR LAJOS

Nem csupán elvont történeti okokból, hanem a magyar mezőgazdaság 1945 utáni fejlődésének megértéséhez is nélkülözhetetlen a két világháború közötti korszak mezőgazdaságának elemzése. Hiszen e két évtizedben alakultak ki azok a keretek, a mezőgazdaság lényegi sajátosságai, amelyek részben napjainkban is megszabják agrárfejlődésünk alapjait.

A mezőgazdaság fejlődésének társadalmi-mezőgazdasági feltételei

A magyar mezőgazdaság két világháború közötti fejlődésének lehetőségeit alapvetően behatárolta a lassú ipari fejlődés. Amíg az 1900 és 1910 közötti népesség-szaporulat 49%-át szívtá föl az ipar, 1900 és 1930 között már csak 33%-át. (Szentmiklóssy L. 1936) Ebből következően a társadalmi mobilitásra az jellemző, hogy a mobilitásnak nem fő iránya a mezőgazdaságból az iparba való közvetlen átjutás. A mezőgazdaságból kilépők közül is viszonylag kevesen mentek az iparba (9%). Ugyanilyen arányú volt az egyéb fizikai és félfizikai foglalkozásokba való átáramlás: különösen jellemző a (falusi) kisiparosság és elég nagy a közlekedési munkásság (vasutasok), valamint az altiszti és hasonló foglalkozásokba való áramlás (Andorka R. 1970).

A mezőgazdaság fejlődésének elemzésekor fontos a demográfiai jelenségek vizsgálata, hiszen a demográfiai jelenségek intenzitásbeli változásai befolyásolják a gazdasági jelenségek alakulását (Varga I. 1960). Nem csupán a népesség számának alakulása, hanem a népesség foglalkozásbeli megoszlása, a termelési, elosztási és fogyasztási tevékenységek térformája, térbeli elrendeződése, azaz a települési viszonyok vizsgálata is fontos. A mezőgazdaság növekedésének alapvető tényezője a nem mezőgazdasági foglalkozásúak számának növekedése, a városi fogyasztópiacok bővülése.

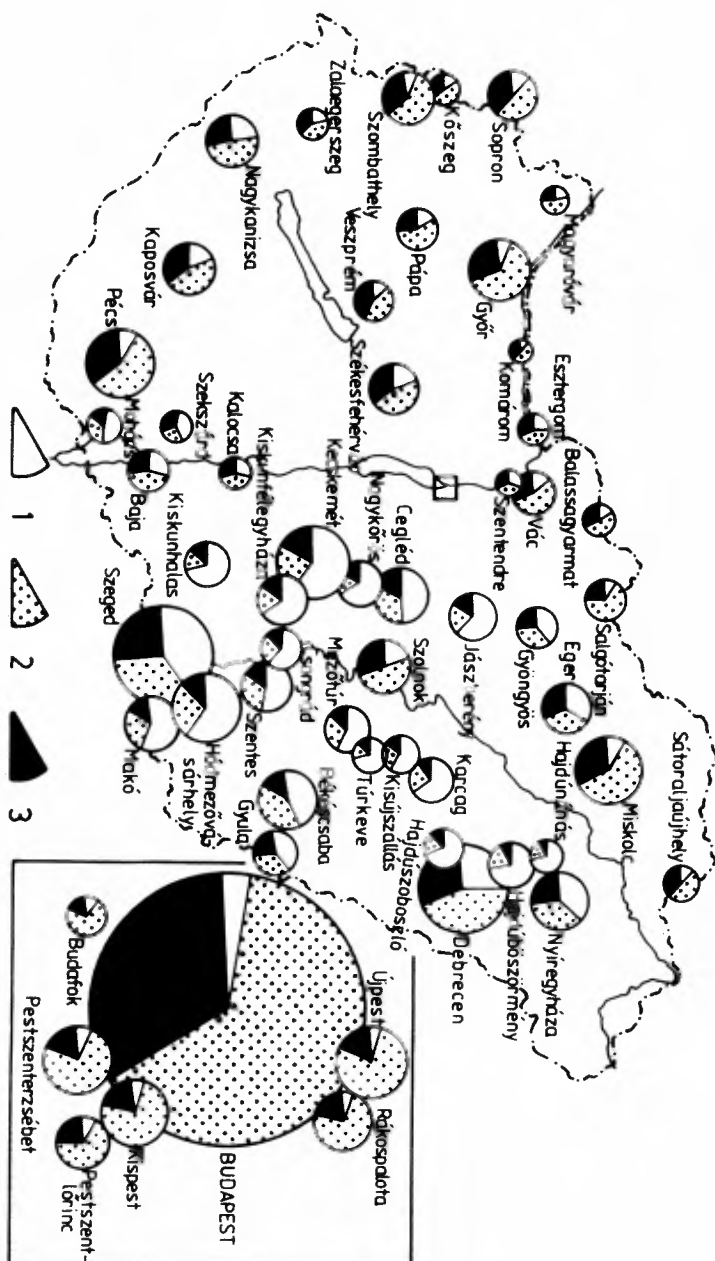
Az Alföld mezőgazdaságának fejlődési lehetőségeit a Dunántúlnál kedvezőtlenebb ipar- és városfejlődés élesen behatárolta. Az alföldi városokra stagnáló népességalakulás, az ipari foglalkozásúak alacsony aránya volt jellemző. Így ezek a városok az Alföld mezőgazdasága számára korántsem jelentettek olyan fogyasztópiacot, nem voltak a mun-

kamegosztás olyan gyűjtőpontjai, mint a Dunántúl (vagy Észak-Magyarország) iparvárosai. A Dunántúl és Észak-Magyarország ipari jellegű városainak a mezőgazdasági árutermelésre gyakorolt ösztönző hatását fokozta, hogy 1920-40 között tényleges népességyarapodásuk (12%) jóval túlhaladta az alföldi városokét (4%). Az alföldi városok lényegében a gazdasági fejlődés minden lehetőségét nélkülözték, és mint stagnáló mezőgazdasági fogyasztópiacok a mezőgazdaság fejlődésének sem adhattak lendületet. A fenti megállapítás alól csupán a Duna–Tisza köze gyümölcs- és szőlőkultúrájának központjai jelentettek kivételt. E városok népességszáma lendületesebben fejlődött, mint a tiszántúli agrárvárosoké. Míg az ország egészén az agrárterületekről való elvándorlás volt e korszak jellemzője, a Duna–Tisza köze intenzív kultúrával rendelkező agrárvárosai voltak az egyedüli olyan települések, ahol a népességnövekedés odavándorlásból is adódott (1. ábra). Kiskunhalasnak 1930–41 között 17,1%-kal nőtt a népessége, Bajának 15,5%-kal, Kecskemétnek 9,9%-kal. Ez a népességnövekedés azonban azt jelentette, hogy jórészt az agrárvárosok külterületére vándorolt a népesség, a tanyai népességszám növekedett. A Duna–Tisza köze gyümölcs- és szőlőkultúrájának legjelentősebb központja Kecskemét volt, ahol 1930–41 között 9,9%-kal nőtt a lakosság száma. Ez idő tájt a város külterülete 151 000 kat. h.-at tett ki. 1933-ban a 87 000 főnyi lakosságból 56,1% élt tanyán, s a városban lakóknak is 1/3-a földműves volt. Szeged 137 000 főnyi lakosság számából 7/10 rész élt tanyákon, a városban lakók 1/10-e szintén földműves volt (Bernát T. – Enyedi Gy. 1961; Szabó I. 1936).

A Tiszántúlon a 30-as években a városfejlődés határozott visszaesésbe csapott át. Különösen szembeutó a kisebb agrárvárosok és a 10 000-nél népesebb községek lakosságszámának stagnálása és visszaesése. 1930–41 között Hódmezővásárhely népessége 2,3%-kal, Mezőtúré 1,9%-kal, Gyuláé és Makóé csak 0,3%-kal nőtt, Kisújszállásé 0,5%-kal, Endrődé pedig 7,9%-kal csökkent. Az alföldi városokat már a 30-as években igen részletesen elemezte a szakirodalom és sajátosságuk jellemzéseként mezőváros néven emlegette őket. Erdei Ferenc hangsúlyozta, hogy ez a várostípus nagymértékben különbözik a nyugat-európai várostípusoktól. Az alföldi mezővárosok – noha természetesen itt is megtaláljuk a városi alapfunkciókat – mégis lényegesen különböztek a nyugat-európai városfejlődés felé átmenetet alkotó dunántúli városoktól. Egyrészt a mezőgazdasági foglalkozásuk nagy aránya, másrészt hatalmas külterületük alapján.

A városok közigazgatási, illetve tényleges városterületére jutó népességszáma között jellegzetes különbségeket figyelhetünk meg. Az alföldi városok egy részénél a tényleges városi népesség száma lényegesen kisebb, mint a közigazgatási városterületé. A nagyobb városok közül Kecskemétnek mintegy 50, Hódmezővásárhelynek pedig közel 40%-kal kisebb a tényleges népességszáma, ha a külterületet leszámítjuk. Ugyanakkor pl. Békéscsaba és Szolnok lakosságszáma egyaránt csak 12%-kal csökken. Kecskemét népessége a tényleges városterületen nem nagyobb mint Székesfehérvaré, s a foglalkozási fűcsoportok szerinti megoszlása is teljesen hasonló a dunántúli városéhoz.

2. ÁBRA
A népesség foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlása 1930-ban
(közigazgatási város területén belül)
(Division of the population by main occupation categories)

Jelmagyarázat: 1 – mezőgazdaság; 2 – ipar-forgalom; 3 – egyéb.

Forrás: Timár Lajos (1993) Vidéki városok. Magvető, Budapest, 37. o.

A foglalkozási főcsoportok szerinti összehasonlítás világosan jelzi, hogy a Duna vonala egyáltalán nem jelentett olyan éles határvonalat a két nagytáj településhálózatában, mint ahogy ezt a – csak a közigazgatási terület adatait alapul vevő – vizsgálatok állítják. A településhálózat alsóbb szintjein a dunántúli városok között is találunk – legalábbis a mezőgazdaságban foglalkoztatottak magas aránya alapján – az alföldiekhez hasonló településeket. Így például Tapolcán, Mohácson, Csurgón, Siklóson, Zircen és Nagyatádon 30% körüli volt a mezőgazdasági népesség aránya. Sőt Kapuvár 54%-os mezőgazdasági népesség arányával kimondottan az alföldi mezővárosokra emlékeztet. Ugyanakkor a „törpevárosok” csoportjában is megtalálható a valóban „nyugatias” típus, Szentgottárd. Itt csak 7% volt a mezőgazdaságban dolgozók aránya.

Vagyis a városok népességszámát és foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlását 1930-ban a külterülettel együtt ábrázoló térkép nem a városhálózat tényleges jellemzőit tükrözi, hanem inkább a történeti-statisztikai adatok kritikai elemzését mellőző geográfusok megkövesedett koncepcióját (2. ábra). Úgy véljük a tényleges városi terület adatai alapján készült térkép az, amelyből kiindulva el lehet majd végezni az egész településhálózat árnyaltabb ábrázolását (Tímár L. 1993).

Az alföldi városfejlődés lényeges sajátossága volt az ipari foglalkozásúak rendkívül alacsony száma és aránya. 1930-ban az egész Alföldön csupán kb. 50 000 gyáripari kereső volt, míg Budapesten 235 000. Jellemző, hogy a Tiszántúlon az úgynevezett „viharsarok” területén (Békés, Bihar, Csanád és Csongrád megyékben) 1938-ban az ország gyáripari munkásainak csupán 2,58%-a dolgozott. Az ország 3 090 gyáripari telepéből, csupán 236 volt e tájon. (Guohtfalvy Dorner Z. 1941) Az agrárvárosokban tehát az ipari keresők az összkeresőknek 20%-át sem érik el. Mint településforma a tanya a mezőgazdasági áruterelés szempontjából azt jelentette, hogy sok esetben 15–20 km-re volt a vasútállomás, vagy a járható műút. Az Alföld közlekedési viszonyait meghatározta, hogy a vasút és közút sűrűsége jóval kisebb volt, mint a Dunántúlon. Például a 100 km²-re eső közút (1932-ben) a Dunántúl megyéiben 35–22 km, az Alföld megyéiben 23–15 km között volt. Jórészt a tanyai települési viszonyok okozták az Alföld elmaradottabb műveltségi színvonalát is. Míg 1930-ban az írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felüli népesség körében a 10 dunántúli megyében 96–89% között volt, addig a 10 alföldi megye közül 9-ben csak 88–80% körül alakult.

A szállítási nehézségek akadályozták az olyan ágazatok (gyümölcs-, főzelék- és zöldségfélék termesztésének) gyorsabb fejlődését, ahol az értékesítés rövid időszakhoz van kötve. Természetesen a műveltségi viszonyok elmaradottságának negatív hatása is megmutatkozott az agrártermelés színvonalában.

Furcsa és egyúttal a korszak mezőgazdaságára jellemző, hogy a gyümölcskultúra fejlődése, amely nemcsak az Alföld, hanem az egész magyar mezőgazdaság legpozitívabb jelensége volt, jórészt a tanyákhoz kötődik.

1. TÁBLÁZAT

A birtokstruktúra alakulása az Alföldön 1921–38 között
(*A birtokkategóriák részesedése a mezőgazdasági területből %-ban*)
(*Development of the structure of estates in the Great Plain in 1921–1938*)
(*Rate of estate categories in agricultural areas in per cent*)

Év	0–50 kat. h.	50–500 kat. h.	500 kat. h. fölött
1921	39,5	19,5	41,0
1928	47,5	20,5	32,0
1933	46,5	22,5	31,0
1938	47,5	23,0	29,5

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1923–43 évi számaiból számítva.

2. TÁBLÁZAT

A birtokstruktúra alakulása a Dunántúlon 1921–38 között
(*A birtokkategóriák részesedése a mezőgazdasági területből %-ban*)
(*Development of the structure of estates in the Transdanubia in 1921–1938*)
(*Rate of estate categories in agricultural areas in per cent*)

Év	0–50 kat. h.	50–500 kat. h.	500 kat. h. fölött
1921	kb. 40,0	kb. 11,0	kb. 49,0
1928	43,9	13,1	43,0
1932	47,3	12,4	40,3
1938	43,1	15,8	41,1

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1923–43 évi számaiból számítva.

Az Alföld falvai sem biztosították az agrártermelés szempontjából a lakóhely és a munkahely ideális kapcsolatát. Az Alföldön is fontos problémaként jelentkezett a törpe- és kisbirtokok szétdaraboltsága. Az Alföld valamivel kedvezőbb helyzetben volt, mint a Dunántúl és Észak. Egy elemzés szerint a 100 kat. h.-on aluli üzemek egyes parcelláinak átlagos nagysága az Alföldön 1 kat. h. felett alakult, a Dunántúlon 0,5 kat. h. alatt. Ha az Alföldet megyék szerint vizsgáljuk, lényeges különbség mutatkozik az egyes megyék között. A kis- és törpebirtokos parcellák száma azokban a megyékben – Szabolcsban és Szatmárban – volt a legnagyobb, ahol a külterjes mezőgazdaság a legmagasabb arányt képviselte (Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara, 1940). Ugyanebben a két megyében volt a legkisebb az egyes parcellák átlagos nagysága is, Szabolcsban 0,70 kat. h., Szatmárban 0,63. Ugyanakkor a belterjes Csanád megyében az átlagos parcellaszám csak 3,6 volt. S egy parcella átlagos nagysága pedig 1,38 kat. h.-at tett ki.

Az alföldi birtokstruktúra változásának leglényegesebb vonása volt az 500 kat. h.-on felüli birtokkategória, a nagybirtok területi részesedésének csökkenése volt. Az 50–500 kat. h.-as birtokkategória súlya az Alföldön meghaladta a Dunántúlon tapasztalható arányokat. Bár az 1921. évi 19,5%-ról 1938-ra 23%-ra növelte arányát, a Dunántúlon ennél mégis valamivel gyorsabb ütemben nőtt e birtokkategória részesedése 11%-ról 15,8%-ra. Az 50 kat. h. alatti birtokkategória részesedése az 1920-as években ugyancsak magasabb volt, mint a Dunántúlon. A válság időszaka alatt azonban – átmenetileg – a Dunántúlon túlhaladta e birtokkategória részesedése az alföldi arányokat (Gunst P. 1970; Timár L. 1987).

Összehasonlítva a dunántúli és alföldi birtokstruktúrát, az alföldi kedvezőbbnek mondható a nagybirtok és az életképtelen törpebirtokok kisebb aránya miatt. A hivatalos statisztika birtokkategorizálása azonban meglehetősen mechanikus és viszonylagos. Legnyilvánvalóbb ez az 50–500 kat. h.-as birtokkategóriánál, amely legalább három birtoktípust foglal magába. Tehát a fenti kategorizálás csak vázlatos képet nyújt a birtokstruktúráról, annak változásáról. A Dunántúl és Alföld vonatkozásában azonos jelenség volt, hogy az 50–500 kat. h.-as birtokkategória növelte területi részesedését. A két táj között azonban különbség mutatkozott a gazdagparaszti birtoktípus súlyának növekedésében. A Dunántúlon a 100–200 holdas birtokkategória a korszakban 54,6%-kal növelte részesedését, az Alföldön csak 17,2%-kal. Az 50–100 kat. h.-as kategóriának a Dunántúlon 41,0%-kal nőtt a részesedése, az Alföldön csak 17,2%-kal. Az 50–100 kat. h.-as kategóriának a Dunántúlon 41,0%-kal nőtt a részesedése, az Alföldön csak 15%-kal. Ezek az adatok a dunántúli „paraszti agrárfejlődés” erőteljesebb ütemét jelzik. Bár kétségtelen, hogy a korszak kezdetén a Dunántúlon a „középbirtok” részesedése alacsonyabb volt, mint az Alföldön, a növekedés üteme ennek ellenére jelentősnek mondható. Mivel a Dunántúlon a törpebirtokok aránya meghaladta az alföldit, az 50–100 és 100–200 kat. h.-as parasztgazdaságoknak szélesebb növekedési bázisa volt biztosított. Abban azonban, hogy ez a növekedés a Dunántúlon végbement, a kedvezőbb konjunkturális helyzet játszotta a főszerepet. Itt a gazdagparaszti gazdaságokban erőteljesebb volt a tőkefelhalmozás, mint az Alföldön, ami az 50–100 és a 100–200 kat. h.-as gazdaságok részesedési aránynövekedésének alaptényezőjévé vált.

A növénytermesztés

Az adott gazdaság áru- és pénzviszonyainak hatására a birtokstruktúra a termelési tényezők meghatározott arányokban való összekapcsolódását eredményezi. A birtokstruktúra tehát eleve szervezeti keretet biztosít a mezőgazdasági termelés számára.

A következőkben felvázoljuk az Alföld mezőgazdasági termelésének főbb jellemzőit. *Az Alföld mezőgazdaságának legfőbb problémái, így a gabonatermesztés túlzott aránya,*

a takarmánynövényeknél a szalastakarmány-termesztés alacsony szintje, az egyoldalú szemestakarmány-termesztés elsősorban a szántóföldi növénytermesztés aránytalan struktúrájából adódtak.

A gabonatermesztés

Az 1920–38 közötti két évtizedben a vetésterület egészén belül szinte konzerválódott a gabonaterület magasabb aránya. A búzatermesztés vizsgálatával választ kapunk a magyar, de különösen az alföldi mezőgazdaság legsúlyosabb strukturális aránytalanságainak okaira és következményeire. E strukturális aránytalanság lényegét a következőképpen összegezhethjük. A nagybirtok érdekeit szem előtt tartó kormányzat a búza jövedelmezőségének mesterséges úton való fenntartásával konzerválta az ország szükségleteit lényegesen meghaladó extenzív búzatermesztés nagy arányát, ezáltal hátráltatta az állattenyésztésnek amúgy is szűk keresztmetszetű bázisát alkotó szalastakarmány termelését.

Amennyiben az Alföld egyes tájait, vagy megyéit külön vizsgáljuk, legszembetűnőbb, hogy a nagy búzatermesztő megyék (Jász-Nagykun-Szolnok, Békés, Hajdú és Csanád) folyamatosan növelték szerepüket. Igen érdekes képet ad a történeti visszatekintés az ország egyik legfontosabb búzatermesztő körzetében, a Délkelet-Alföldön. 1875-ben 40,6%-kal, 1900-ban 40,8%-kal, s 1930-ban 40,7%-kal részesedett a búza a szántóterületből. De a Duna–Tisza közén is – ahol a természeti adottságok a búzatermesztésre a legkevésbé alkalmasak – az 1874. évi 21,6%-ról 1935-re csak 20,3%-ra csökkent a búzának a szántóterületen belüli aránya. Az Alföldön az 1920–38 közötti időszakon belül különösen jellegzetes a gazdasági válság alatti és utáni vetésterület-változás. Az 1930-as években tovább nőtt a búza vetésterülete. 1929-ben 28,5% volt a részesedése, 1933-ban 30,9% és 1938-ban 31,36% (Berend T. I. – Szuhay M. 1973). A Dunántúlon ezzel szemben ugyanebben az időszakban csökkent a búzatermesztés aránya. E tény azért kell külön hangsúlyozni, mert itt az első és egyik legfontosabb jelét láthatjuk – a Dunántúl és az Alföld vonatkozásában – a gazdasági válság alatt és után meginduló ellentétes tendenciájú fejlődésnek. A Dunántúlon fő vonásaiban belterjesebb jellegű fejlődés indult meg, míg az Alföldön a mezőgazdaság külterjesebb jellege tovább fokozódott. Itt az 1930-as években a fokozódó külterjesedés a mezőgazdasági üzemek struktúrájának torzulásához vezetett. A 30-as évek második felében a közép- és gazdagparaszti birtokok külterjesedése az Alföld mezőgazdaságának egyik meghatározó vonásává vált. Hogy ezen birtokkategóriáknál hogyan haladt előre a külterjesedés – ami elsősorban a búza- és kukoricatermesztés arányának növekedését jelentette – arra vonatkozóan jellemzőnek tekinthetjük Sarkadi Kesztyűs Lajos felméréseit, melyek 1931–39 között a Tiszántúl közép- és gazdagparaszti üzemekre készültek. 1938-ban ezekben a gazdaságokban a búzatermesztés már 32,78%-kal részesedett a halmozott bruttó termelési

értékből. A gazdaságok készpénz-bevételéből ugyanebben az évben a gabonatermesztés 29,8%-ot tett ki. Megjegyzendő, hogy a második helyen álló sertéstenyésztés is csak 18,8%-kal részesedett a készpénz-bevételből (Sarkadi Kesztyűs L. 1938, 1941). 1932-től 1936-ig a gazdaságok fokozatosan csökkentették az üzemi költséget. Az egy kat. h.-ra jutó üzemi készpénzkiadás az 1932. évi 63,67 pengőről 1935-re 40,81 pengőre csökkent. Ebben a helyzetben a gazdaságok annyira külterjesekké váltak, hogy már lehetetlen volt az eddigi nyershozam termelőképességet fenntartani. Így olyan ágazatok szerepét kellett fokozni, amelyek a legkisebb készpénzkiadással jártak, és mint ilyen, elsősorban a búza-, rozs- és kukoricatermesztés növelése jöhetett számításba. A külterjesedési folyamat okát tehát az üzemi viszonyokban kereshetjük, amelyek a 30-as évek első felében mintegy újratermelték a külterjes üzemstruktúrát.

Tehát a jövedelmezőségi viszonyoknak az üzemi kereteken keresztül áttételesen és pontosan ellentétes tendenciával történő jelentkezése képezte az alapját a 30-as években feltartóztathatatlanul meginduló külterjesedési folyamatnak.

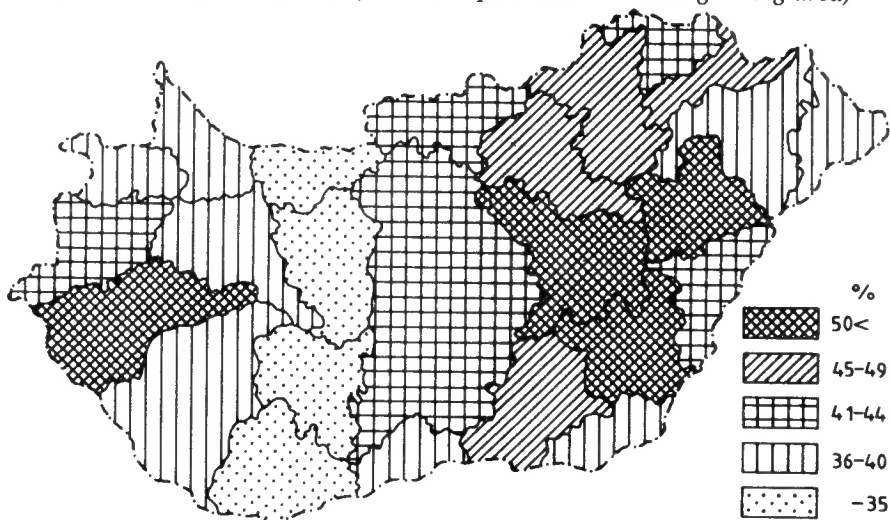
Az Alföld vonatkozásában érdemes – a 30-as években – két kenyérnövénynek, a búzának és a rozsnek a szántóterületből való együttes részesedését megvizsgálni. Meglepő, hogy az Alföldön mindenütt közel azonos, 40% fölötti a két kenyérnövénynek a szántóterületen belüli együttes aránya. Ugyanez a Duna–Tisza közén 1935-ben 43,8%, Szabolcs megyében 45%, míg a nagy búzatermesztő megyékben – Jász-Nagykun-Szolnok és Békés 49, illetve közel 46% volt (3–4. ábra). Tehát ott, ahol az Alföldön a talajadottságok kevésbé alkalmasak a búzatermesztésre, a búza 20% körüli részesedése mellett a rozs mint kiegészítő kenyérnövény a búzával együtt szinte elérte a nagy búzatermesztő megyék százalékos arányát. Összefoglalva: az 1930-as években Alföld egészére jellemzővé vált, hogy a két kenyérnövény a szántóból 40% fölött részesedett (Bernát T. – Enyedi Gy. 1976; Tímár L. 1987).

A korszakban a gabonafélék vetésterületén belül a kenyérgabonák után az árpa következett. Az árpa részesedése a szántóból az Alföldön volt a legkisebb. A három nagy táj közül az Alföldön 6,45 és 8,75% között, a Dunántúlon 8,15 és 8,95% között ingadozott. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy az Alföld a klimatikus viszonyai legkevésbé alkalmasak e növény termesztésére. Az Alföldön belül jellegzetes árpatermelő körzetek nem különültek el, de némi különbség mutatkozik az egyes tájak között. A Duna–Tisza közén az árpaterület részesedése közel azonos volt az Alföld átlagával, 1935-ben 7,4%. Viszont a Délkelet-Alföldön az árpának a szántóból való részesedése 1930-ban 7,9% volt – a szántóföldi növények sorában a harmadik – követve a búza 40,7%-os, a kukorica 26,7%-os arányát.

Az Alföld és a Dunántúl zabtermesztésében elsősorban ott mutatkozott különbség, hogy a Dunántúlon a zab a szántóterületből mintegy kétszer akkora arányban részesült, mint az Alföldön. Szembetűnő, milyen folyamatosan csökkent az Alföldön a zab vetés-

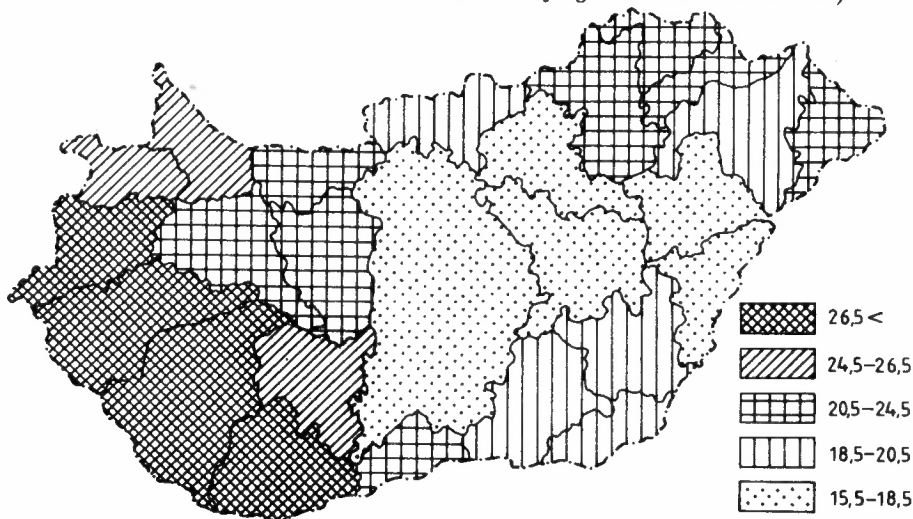
3. ÁBRA

*A kenyérgabona vetésterületének részesedése a szántóföld összes vetésterületéből
(megyei átlag alapján)*
(The rate of growing area of bread crops within the whole growing area)

4. ÁBRA

*A 100 kat. h. mezőgazdasági területre jutó állatállomány sűrűsége 1935. évben
(megyei átlag alapján)*
(Density livestock per 142 cadastral acres of agricultural area in 1935)

Forrás: Berend T. I. – Szuhay M. (1973) *A tőkegazdaság története Magyarországon*. Kossuth Kiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 303., 304. o.

rülete, 1921-ben 155 981 hektár volt, 1929-ben 123 609, 1933-ban 81 794, 1938-ban pedig már csak 77 667 hektár. A 30-as évek második felére a zabnak a szántóból való részesedése 3% alá zuhant.

A kukorica az Alföldön a szántóföldi növények közül a második legfontosabb volt, a szántó 23–24%-át foglalta el az 1920–1930-as években.

Az Alföld és a Dunántúl összehasonlításában figyelemreméltó, hogy az Alföldön a kukoricának a szántóból való részesedése mintegy másfélszerese a dunántúlinak. A kukorica nagyobb arányát indokolja az Alföldön az is, hogy a természeti adottságok a szalastakarmányok termesztésére – a lucernát kivéve – kevésbé ideálisak, így a kukorica a takarmánybázis döntő tényezőjét alkotta. Aránya olyan nagy volt a takarmánynövényeken belül, hogy ezt az Alföld mezőgazdaságának egyik legfontosabb strukturális torzulásaként értékelhetjük.

A kukorica szerepe a Délkelet-Alföldön volt a legjelentősebb. 1930-ban itt a szántónak 26,7%-át adta. A jelentős arányú kukoricatermesztés volt az alapja a Délkelet-Alföld jelentős sertésenyésztésének. 1929-ben Békés megye kukoricaterülete az Alföld kukoricaterületének 10%-át tette ki. Békés megyében a gazdasági válság időszaka alatt is töretlenül növekedett a kukorica vetésterülete, 1929-ben 81 320 hektár volt 1933-ra 87 766 hektárra nőtt.

A 30-as években az országnak három jelentősebb burgonyatermelő körzete alakult ki: a Nyírségben, a Duna–Tisza közén és Belső-Somogyban. Szembetűnő, hogy a két legfontosabb termelőkörzet az Alföldön jött létre. A termőtájak mind homokterületeken alakultak ki, egybeesve a három legfontosabb rozstermesztő körzettel.

A termelőkörzetek kialakulása mellett, ezzel ellentétesen hatott egy másik tendencia is. „A természetes gazdálkodásnak az önellátásra törekvésnek ebből a 20. században már anakronisztikus, de Magyarországon még elevenen ható érvényesüléséből következett, hogy szinte minden paraszti gazdaság maga termelte meg a szükséges burgonyát” (Gunst P. 1970. 285. o.).

A legfontosabb termőtáj, a Nyírség vetésterülete 1923 és 1929 között jelentősen bővült. Szabolcs megye vetésterülete 1923-ban 46 579 hektár volt, 1929-ben már 55 362 hektár. Tehát ebben az időszakban az Alföld vetésterület növekedésének több mint 90%-a a Nyírségben realizálódott. 1929-ben itt volt az Alföld burgonyaterületének 39%-a. A burgonya vetésterülete Szabolcs megyében a válság időszakában sem csökkent, annak ellenére, hogy az értékesítési lehetőségek az ország más tájaihoz képest sokkal erőteljesebben romlottak. A válság alatt még jobban kiéleződött Szabolcs megye előnytelen közlekedés-földrajzi fekvése. A legnagyobb felvevő piac Budapest, a közelebbi Duna–Tisza közti termelő körzetből olcsóbban ellátható volt, így a hatalmas szállítási költséggel terhelt nyírségi burgonya nem tudott versenyezni a Pest megyeivel. A rendkívül nehéz értékesítési helyzet ellenére, 1929–33 között Szabolcs megyében 5 370 hektárral nőtt a

burgonya vetésterülete. Hogy a vetésterület nem csökkent abban nyilván olyan okok játszottak közre, amelyekre a jövedelmezőségi helyzet nem volt befolyással.

Az egyik ilyen ok, hogy a burgonya Szabolcs megyében valóban „néptáplálék” volt, másrészt a természeti adottságok szintén indokolták az itteni nagyobb arányú burgonya-termesztést. E tényt a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara 1933. évi gyűlése is megállapította: „Szabolcs gazdátársadalma kénytelen a föld minősége, klimatikus viszonyai miatt a burgonya termelésével foglalkozni, bármennyire is előnytelen a vármegye gazdátársadalmára a burgonya értékesítési lehetősége” (i. m. 3. o.).

A korszak egészét tekintve a Duna–Tisza köze mint termelőkörzet egyre jelentősebb szerepre tett szert, hiszen 1921-ben 63 454 hektár, 1935-ben pedig már 69 350 hektár volt e tájon a burgonya vetésterülete.

Az ipari növények

A cukorrépa-termelés a magyar mezőgazdaság egyik olyan ágazata volt, amelynél a „legklasszikusabban” érvényesült a világpiaci verseny által okozott nyomás. A cukorrépa- és cukortermelés alakulása jól jellemzi az ipar kapcsolatait a mezőgazdasággal. A cukorrépa-termelés – szinte monopolisztikus jelleggel – a nagybirtok kiváltsága volt.

Országosan a cukorrépa vetésterület 1920–1929 között igen gyorsan növekedett. Az új ország területén belül maradt a cukorgyárak jó része. A cukorkivitel, valamint a némileg növekvő belső fogyasztás biztosította a termőterület növelését. A gazdasági válság időszakában a cukorkivitel óriási mértékben visszaesett, s ebből következően a cukorrépa vetésterülete az 1929. évi szintre esett vissza. Ezután a 30-as években stagnált a vetésterület, aminek oka elsősorban abban kereshető, hogy a cukorrépa-termelést a 20-as években a cukor export lehetősége indította dinamikus fejlődésnek. 1930-ban viszont a legfontosabb cukortermelő országok megállapodtak a cukorkiviteli kontingensekben. A kormányzat az 1931. évi 12. törvénycikkével közvetve határt szabott a cukorrépa-termelésnek, így 1930–32 között országosan 58%-kal csökkent a cukorrépa vetésterülete (Berend T. I. – Ránki Gy. 1972).

Az Alföldön a cukorrépa-termelés inkább a Tiszántúlon összpontosult, de szembevetendő, hogy 1935-ben a Duna–Tisza közén a gyenge homoktalajokon is 0,5% volt e növény szántóból való részesedése, míg az Alföld egészén 0,8%. A Tiszántúlon belül sem volt ideális a cukorrépa-termelés területi elhelyezkedése, mivel egyes termőterületektől 150 km-re települt a legközelebbi cukorgyár például a Hajdúság esetében.

A cukorrépa-termesztés birtok-kategóriánkénti megoszlásából a 30-as évek adatai arra utalnak, hogy például a Tiszántúlon a 100 kat. h.-on aluli birtokok termelése jelentősen csökkent és az egyre inkább a nagybirtok területére tevődött át.

Az Alföld esetében a takarmányrépa-termesztés vizsgálata azért különösen fontos, mert itt a lucernát leszámítva a szálatakarmányok kevésbé jól termesztethetők, viszont a takarmányrépa viszonylag jó hozamokat adott.

A 30-as években az ország összes takarmányrépa területének 46%-a volt az Alföldön. Ez az arány előnyösnek tekinthető, ha csak önmagában nézzük, vagy csak a szarvasmarha-állományhoz hasonlítjuk, amelynek 37%-a volt az Alföldön. Az azonban már kétséges, hogy a takarmányrépa-terület növekedése „némileg belterjesebb irányba terelte az Alföld egész mezőgazdaságát” (Gunst P. 1970, 195. o.). A takarmányrépát ugyanis a sertésállomány takarmányozására is felhasználták, amelyből az országos állomány 47,8%-a jutott az Alföldre. Másrészt a takarmányrépa-termesztés viszonylag kedvezőbb helyzete, miszerint a szántóból 1938-ban az Alföldön 2,3%-kal, s a Dunántúlon 2,7%-kal rendelkezett, továbbá, hogy az Alföld nagyobb szántóaránya miatt a takarmányrépa terület 46%-a az Alföldön volt, összességében ez nem ellensúlyozhatta a szálatakarmány-termesztés jóval kedvezőtlenebb helyzetét.

Az Alföldön mind vetésterületét, mind közgazdasági jelentőségét nézve a legfontosabb ipari növény a dohány volt. A Nyírség jelentette az ország egyetlen igazi termelőközterületét, mivel a háború alatt a dohánytermelési technika egy része elpusztult, így a 20-as évek elején – az infláció időszakában – a dohányterület jelentősen csökkent. A 20-as évek közepén a dohányterület országosan gyors ütemben növekedésnek indult. Ebben elsősorban az állami politikának volt szerepe, mivel felemelték az árakat, s a termelésbe újonnan bekapcsolódók tíz év alatt törleszthető beruházási kölcsönt kaptak, kamatmentesen. A dohány vetésterülete a válság alatt sem csökkent országosan, sőt 1931-ben érte el a legnagyobb kiterjedését. A dohánytermesztés válsága 1931-ben kezdődött, amikor a beváltási átlagár az előző évinek 77%-ára esett vissza, s az árak zuhanása folytatódott. Az állami politika ekkor arra törekedett, hogy az árakat a vetésterület csökkentésével próbálja megtartani, aminek következtében a dohányterület 1938-ban országosan 30%-kal volt kevesebb az 1920. évinél.

A napraforgó elsősorban a paraszti gazdaságok növénye volt. A 20-as években Szabolcs és Szatmár megyék birtokolták a legjelentősebb vetésterületet, máshol csak melléktermékként, szegély-, vagy dísznövényként termelték. A melléktermékként termelt napraforgó a korszakban 10–12-szerese volt a főterményként termesztettnek.

Országosan a 20-as évek elején 3–4 000 kat. h. között volt a vetésterülete, mivel Németország egyre nagyobb mennyiségben vásárolt napraforgómagot. Másrészt a kormányzat is ösztönözte – önellátási célok érdekében – a napraforgó vetésterület növelését. De jellemző, hogy még 1938-ban is főképp az Alföld homokvidékein, a Nyírségben, valamint a Duna–Tisza közén terjedt el a napraforgó, az ország más részein jelentéktelen területekkel rendelkezett. 1938-ban az ország 6 790 hektáros vetésterületéből 6 138 hektár az Alföldre jutott.

A fűszerpaprika a magyar mezőgazdaság igen fontos export növénye volt. Termelésének az adott különös jelentőséget, hogy termőterületének 90%-a az Alföldön koncentrált, ahol is két fontos termelőközteret alkotott, Szeged és Kalocsa vidékén. Tulajdonképpen e két közteret szolgáltatta az exportra kerülő paprika szinte teljes egészét. A paprika vetésterülete 1925–38 között majdnem megháromszorozódott, 1929-ben 2 744 hektár volt az Alföldön, 1933-ban 3 184 hektár, míg 1938-ban 5 388 hektár.

A fűszerpaprika termesztése a 20-as évek végén, a 30-as évek elején túllépett e két hagyományos termelőközteren az Alföld más területein és a Dunántúlon is terjedt a termesztése. Ezzel egyidőben a kivitel jelentősen csökkent – mintegy felére – miközben komoly értékesítési válság fenyegette a két közteret. A súlyos helyzetben az állami beavatkozás próbált meg segíteni 1934-ben. Az 1934/1890. sz. miniszteri rendelet meghatározta a két zárt termelési közteret (Szeged, Tápé, Kiskundorozsma, illetve Kalocsa, Ordas, Fadd, Baja). A minőségi termelés biztosítása érdekében kimondták, hogy termelői engedélyt csak az kaphat, aki 1926–1933 között legalább három éven át természet fűszerpaprikát a zárt termelőközterek területén. Az értékesítés irányítása monopol jelleggel egy szövetkezeti központ kezébe került (Gunst P. 1970).

Ezen intézkedések hatására a két termelőközter szerepe nőtt a 30-as években. 1933-ban még 90% volt az Alföld részesedése az ország fűszerpaprika termőterületéből, 1938-ra 94%-ra emelkedett ez az arány.

Zöldség- és főzelékfélék

Érdekes jelenség, hogy a 30-as években – amikor az Alföld mezőgazdasága általában egyre külterjesebbé vált – egy intenzív ágazat a zöldség- és főzelékfélék termesztése indult fejlődésnek. Az Alföld mezőgazdasága a 30-as években az intenzív ágazatok közül, a gyümölcsstermesztés mellett, egyedül a zöldség- és főzelékfélék termesztésében növelte szerepét. „Amíg a Dunántúlon az 1934-38-as években a bevetett területnek mindössze 0,24%-án, addig az Alföldön 0,85%-án találhatók zöldségfélék.” (Szuhay M. 1962, 314. o.).

A zöldség- és főzelékfélék közül a leggyorsabb fejlődés a paradicsomstermesztésben zajlott le. Ezt a dinamizmust az Alföld természetföldrajzi adottságai indokolták. A paradicsom vetésterülete igen gyors ütemben növekedett: 1929-ben 1 900 hektárt tett ki, amiből az Alföldre 86% jutott. 1938-ra a 2,4-szeresére duzzadt, azaz 4 688 hektárra és az országos vetésterület 84%-át jelentette. A paradicsom stermesztéséhez a természeti adottságok csak a kedvező feltételt adták, a termőterület gyors növekedését Budapest hatalmas fogyasztópiacának közelsége, valamint a konzervipar növekvő igényei biztosították.

Igen fontos növény volt az Alföld szempontjából a hagyma. A vörös- és fokhagyma jelentős exportcikk volt a korszakban, a kivitelre kerülő hagyma szinte kizárólag az Alföldről, a makói köztertből került ki. A hagyma stermesztés mintegy 60%-ban hús

kat. h.-nál kisebb birtokon folyt. A makói körzetben kialakult a termelőknek egy olyan rétege — „a hagymások” —, akiknek szinte kizárólag a hagymatermesztés jelentette a megélhetést. (Az önellátó mezőgazdaságban szinte egyedülálló volt ez a specializáció.) A hagymásoknak körülbelül 60%-a kisbérliként gazdálkodott, akiket a magas bérleti díjak (8–10 q búza volt egy kat. h. föld bére) mellett, a piac ingadozásai is sújtottak.

A makói hagymatermelő-körzet kialakulásának nem annyira természetföldrajzi, mint inkább társadalmi okai vannak. A makói hagymatermesztők sajátos termelési módszert alakítottak ki, a dughagyma termesztést. Ez a termelési módszer adta a makói hagyma versenyképességét, ugyanis három-négy héttel korábban került a világpiacra, mint versenytársai. Magas a makói vöröshagyma vitamin- és illóolaj-tartalma, zamata, fagyállósága, szövetének szilárdsága következtében jól szállítható, és ami a nyugat- és észak-európai piacok számára a legfontosabb: két-háromszor annyi halat lehet vele konzerválni, mint más hagymafajtákkal.

Sajátos és egyedülálló a korszakban hagymatermesztés területi koncentrációja, mivel az ország vöröshagyma területének 3/4–4/5 része jutott Makóra és a makói járásra (Enyedi Gy. 1964).

A zöldség- és főzelékfélék termesztésében az Alföldön belül a hagyma és fűszerpaprika termelőkörzetei mellett több speciális termőtáj alakult ki. *Mint termelőkörzet igen fontossá vált a Duna–Tisza köze*, ahol a gyümölcsstermesztés mellett jelentős fejlődést ért el a zöldség- és főzelékfélék termesztése is. Az utóbbi elsősorban társadalmi-gazdasági, másodsorban természeti tényezők hatására alakult ki. *A főváros hatalmas fogyasztópiaca rendkívül ösztönzően hatott, de a külföldi értékesítési lehetőségek — a mezőgazdaság egészét tekintve — ebben az ágazatban a 30-as évek második felében jók voltak.* A bel-földi árnál is feltűnő a zöldség- és főzelékfélék árának jelentős emelkedése 1938-ra. A kedvező természetföldrajzi adottságok közül ki kell emelni, hogy a Duna–Tisza között magasabb hőmérsékleten gyorsan felmelegedő homoktalaja a korai zöldség- és főzelékfélék termesztésére különösen alkalmassá teszik. *Kiemelkedő termelőkörzetté vált Nagykőrös vidéke.* 1928-ban Nagykőrös adta az exportra kerülő uborka 22%-át, a zöldborsó 29,7%-át, és a saláta 90%-át.

Szőlőtermesztés

Az Alföld szőlőterülete a két világháború között az ország összes szőlőterületének mintegy a felét, ezen belül az immunis szőlőnek több mint 90%-át adta. A szőlőtermelés két világháború közötti helyzetére már az a szám is utal, hogy az 1918 előtti szőlőterületek túlnyomó része 68,9%-a az új ország területén belül maradt, s ugyanez vonatkozik a történelmi borvidékekre is.

A piaci lehetőségek romlására már a fenti számokból is következtethetünk, amihez hozzá kell még tenni, hogy 1910–1914 között a borfelesleg 94%-át a Monarchia hatá-

rain belül helyezték el. A helyzet 1918 után jelentősen változott, mert az osztrák és cseh piacok vámkülföldre váltak, és az exportált bor volumene és ára egyaránt csökkent. Ez volt a szőlőtermelés egyik nagy problémája; a másik, a belföldi árak esése pedig elsősorban azzal volt összefüggésben, hogy az egy főre jutó bortermelés automatikusan megnőtt.

Az értékesítési nehézségek vázolója után az tűnne természetesnek, ha a korszakot a szőlőterület állandó csökkenése jellemezné. A valóság ezzel szemben az volt, hogy országosan a szőlőterület nagyjából azonos maradt a korszakban. A tüzetesebb vizsgálat, az egyes tájegységek különválasztása azt mutatja, hogy ez a mozdulatlanság jórészt ellentétes tendenciák eredője. Meg kell jegyezni, hogy a három tájegység közül az alföldi szőlők adták a leggyengébb borokat, tehát elsősorban e táj szőlőterületének csökkenése lett volna a kívánatos.

Az Alföld szőlőtermesztésében – legfontosabb strukturális aránytalanságát illetően – a csemegeaszőlő viszonylag gyors növekedése ellenére sem következett be nagyobb hatású, az értékesítés problémáit enyhítő átalakulás. Az alföldi borszőlők gyenge minőségűek voltak, ennek ellenére helytelen az a felvetés, hogy az egyetlen helyes út e helyzetben a szőlőterület radikális csökkentése lehetett volna. Ugyanis a Duna–Tisza köze, amely az Alföld legjelentősebb szőlőterületét alkotta, a szőlőtermesztés mintegy 200 000 családnak adott munkát és megélhetési alapot. Így csak olyan strukturális átalakulás lehetett volna reális, amely ugyanennyi munkaalkalmat biztosít. A borszőlő területének rovasára a csemegeaszőlő, valamint a gyümölcsösök arányának növelése jöhetett számításba.

Az eddigiekben szinte kizárólag negatív jelenségeket említettünk mind országosan, mind az Alföld vonatkozásában. Az Alföld szőlőtermesztése területi átrendeződéséről már pozitívan nyilatkozhatunk. A múlt század végén a filoxéra-vész a tiszántúli szőlészetnek gyakorlatilag véget vetett, majd megindult a szőlőterület rohamos növekedése a Duna–Tisza köze homoktalajain. Ez a területi átrendeződés korszakunkban tovább tartott. A Duna–Tisza közén 1895-ben a művelt területnek 2,8%-a volt szőlő, míg országosan 2%-a. 1935-ben a Duna–Tisza közén már 5,2%, illetve országosan 2,2%-ra változott ez az arány.

Ha területileg részletesebben vizsgáljuk a Duna–Tisza közét, még erőteljesebb területi koncentrálódást figyelhetünk meg. A Cegléd, Baja, Szeged háromszögben tömörült a szőlőterület túlnyomó része, míg a Duna–Tisza köze egyes részein aránya az országos átlagot sem érte el. Így a kalocsai fűszerpaprika körzetben, Kunszentmiklós szikes talajain a Tisza mentén, Csongrád és Szeged között, valamint a Bácska kötött vályogtalajain.

A szőlőtermesztés területi specializációjának korszakunkban az volt a pozitív eredménye, hogy „az egyes elszigetelt fejlettebb kultúrájú területek egyetlen nagy szőlőkertté olvadtak össze, melynek körvonalait a homoktalaj elterjedése szabta meg” (Sárfalvi B. 1955, Szabó I. 1936).

Gyümölcsstermesztés

A gyümölcsstermesztés érte el a két világháború közötti időszak mezőgazdaságán belül a legfigyelemreméltóbb fejlődést. Az Alföld egyes tájain e fejlődés az országosnál jóval gyorsabb volt. E korszak a jellegzetes alföldi, egyúttal országos jelentőségű termőterületek kialakulásának időszaka. Az Alföldön belül, különösen a Duna–Tisza közén szembevető a gyümölcskultúra térhódítása.

A természeti adottságok általában segítették ezt a fejlődést. A klimatikus adottságok kiváló minőségű, aromájú, vitamindús gyümölcsök termesztését tették lehetővé. Azt, hogy ebből a lehetőségből mennyiben és milyen fokon lett valóság, bonyolult társadalmi és gazdasági hatótényezők határozták meg.

Ebben a fejlődésben nem csupán „a Duna–Tisza köze nincstelen parasztságának teremő ereje érvényesült”, hanem ennél szélesebb körű folyamatról volt szó. Az Alföld más részeiről állandó és folytonos népességvándorlás volt e területre. Jellemző, hogy a korszakban a népességvándorlásból az ország mezőgazdasági területei közül egyedül a Duna–Tisza köze gyümölcskultúrájú területein adódott lélekszám-növekedés. A Duna–Tisza közén a nagyhatárú agrárvárosok külterületi népessége – tanyavilága – lendületesen fejlődött, óriásivá duzzadt a 30-as években. Ezek a városok tehát az agrártermelés előretörése, a külterületekre történő népesség-beáramlás révén gyarapították igazgatási körükbe tartozó lakosság számukat, nem pedig urbánus jellegű munkahelyek bővülése kapcsán (Lettrich E. 1965).

Befejezésül a Duna–Tisza közét mint termőterületet tekintsük át. A termőterület leghíresebb gyümölcsévé a kajsziarack vált. A Duna–Tisza köze 935-ben az ország kajsziállományának 138,55%-át adta. Lényeges területi változás e korszakban, hogy az állomány súlypontja mindinkább Pest megyébe tevődött át Bács-Kiskun megye helyett, de ezzel párhuzamosan mindkét megyében számbeli növekedés következett be (Elek L. 1966).

A legjelentősebb gyümölcs- és szőlőtermesztő központtá Kecskemét vált. A 30-as évek közepén „13 000–14 000 k. h.-ra terjed Kecskeméten a szőlővel, gyümölccsel beültetett terület, amelyen kb. 1 000 000 db gyümölcsfa ad jövedelmet a város polgárainak és 75 000 szőlőtőke terem” (Szabó I. 1936. 14. o.). Kecskemét az ország gyümölcsexportjának általában egyharmadát adta, míg az első világháború előtt csak 16,1%-át. 1929–33 között a barack-kivitel 64–89%-át, a cseresznye, meggy 30–48%-át, a szilva 32–42%-át, az almakivitel 10–24%-át mondhatta magáénak. „Ehhez hozzá kell még venni a bel-földi fogyasztásra eladott – ami az összes felhozatalnak 1/4 része, továbbá a konzervgyári feldolgozásra kerülő áruknak legalábbis ugyanekkora részét” (Erdei F. 1957. 26. o.).

Szálatakarmányok

A szántóföldi takarmánynövények szerepe tovább nőtt a korszakban amiatt, hogy a rét és a legelőterület fokozatosan csökkent. Így keményítőérték szerint legalább 80%-át szolgáltatott az állattartás takarmányszükségletének. A szántóföldi takarmánynövények termesztésének struktúrája azonban rendkívül torz volt. „A szántóföldről származó takarmányozásra felhasznált főtermények közül. keményítőértékben 67–71 %-ot képviseltek a szemes, 19–27 %-ot a szálatakarmányok, 8–15 %-ot pedig a burgonya, a takarmányrépa és a tök” (Éber E. 1961. 398. o.).

A szemetakarmányoknak ez a túlnyomó szerepe, a szálatakarmányok alacsony aránya még állategészségügyi szempontból is káros volt. Az Alföld esetében kiélezetten jelentkezett az egész magyar mezőgazdaságnak kihatásaiban e legsúlyosabb strukturális problémája. 1931–40 átlagában az *Alföldön*, ahol a *rét- és a legelőterület aránya 18,2 %* volt, a *szálatakarmányok szántón belüli aránya csak 8,3 %-ot képviselt*. A *Dunántúlon* viszont a *16,3 %-os rét-legelőterület mellett a szálatakarmányok szántóföldi aránya 16,9 %* volt. Ehhez hozzá kell még tenni, hogy az Alföld 18,2 %-os rét, legelő aránya gyakorlatilag „félrevezető” adat, mert az alföldi rétek, legelők hozama körülbelül fele volt a dunántúlinak (Gunst P. 1970).

Az alföldi szálatakarmány-termesztésnek talán az volt az egyetlen pozitívuma, hogy a lucerna területe egyenletesen nőtt a korszakban. A lucerna volt az a szálatakarmány, amelyhez az alföldi klimatikus adottságok a legmegfelelőbbek voltak. A lucerna területe a háború előttihez képest mintegy 55 %-kal nőtt. A lucerna országosan az állatállomány fehérjeszükségletének 10 %-át fedezte, az Alföld esetében körülbelül 15 %-át adta.

A rét és legelőterület szerepét az 1918 utáni országterületen nem is annyira a nagysága határozta meg, hanem inkább a minősége. Az Alföld esetében ennek különös fontossága volt. Míg országos átlagban a legelőknek 22 %-a volt szikes, 14 %-a homokos, addig az Alföldön a legelők 37 %-a tartozott az előbbi és 19 %-a az utóbbi csoportba. Ha a nagyobb tájegységeket vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a legkritikusabb helyzete a Duna–Tisza közének volt. Itt a legelők jó része olyan terület volt, amely tulajdonképpen mindenféle mezőgazdasági hasznosításra alkalmatlan. Jellemző, hogy ezeket a legelőket, mivel az állatok nem nagyon legelhettek, csak járhattak azokon, a népnyelv „járásoknak” nevezte.

Az állattenyésztés

Az állattenyésztés vizsgálatával olyan ágazathoz érkeztünk, amelyben bizonyos értelemben összegződtek az Alföld mezőgazdaságának legfontosabb problémái. Egyúttal a kérdések részletesebb vizsgálatával az egész magyar mezőgazdaság legsúlyosabb gondjait ragadhatjuk meg.

Az állattenyésztés két világháború közötti fejlődésére erős hatást gyakorolt az 1918 utáni területváltozás is. A békekötést követő változások egyik pillanatról a másikra elválták a 19. század utolsó harmadában és a 20. század elején kialakult területi specializáció szövevényét. A területváltozás szerepét nem lehet lebecsülni, az azonban rendkívül helytelen volna, ha az állattenyésztés két világháború közötti stagnálásának okát csupán ebben látnánk. Az állatállomány adott számú népességre vetített aránya ugyanis már a 19. század utolsó harmadától elkezdett csökkenni. Ez a csökkenés az állattenyésztés technikájának megváltozásával volt kapcsolatban. A 19. század utolsó harmadában a legeltető, természetes erőforrásokra támaszkodó állattenyésztésről az istállózó, az összegyűjtött, megtermesztett takarmányokra tértek át. A magyar mezőgazdaság elmaradottsága következtében az átállást nem lehetett zökkenőmentesen megoldani (Bernát T. – Enyedi Gy. 1963), mivel az élelmiszer növények alacsony terméshozama miatt a takarmánynövények termesztésére kevés tér maradt a szántóföldön. *Általában az egész Alföldre elmondható, hogy a két világháború közötti időszakban az állattenyésztés fejlődésének – a kedvezőtlen árak mellett – a szűkös takarmánybázis volt a legfontosabb hátráltató tényezője.* Nincs konkrét számadat arról, hogy az Alföld esetében mennyivel volt rosszabb a takarmánymérleg, de fogalmat alkothatunk róla, ha összehasonlítjuk a Dunántúl és az Alföld szalastakarmány területét. A Dunántúlon 1920–39 között a szántó 16,9%-át tette ki a szalastakarmány terület, az Alföldön csak 8,3%-át.

A Dunántúlon, ahová az ország szántó-, rét és legelőterületének 37,2%-a jutott, tartották 1935-ben a számosállatban számított összes állat 44,8%-át, ezen belül a szarvasmarha-állomány 49,6%-át, a sertésállomány 43%-át. Ezzel szemben az Alföldön, ahová a szántó-, rét és legelőterületek 50,1%-a jutott, az állatállománynak csak 42,8%-a. Ezen belül a szarvasmarha-állománynak csak 37%-a, sertésnek 47,8%-a, a lóállomány 52,2%-a és a juhállomány 45,8%-a. Nemcsak az állattenyésztés szerepe volt kisebb az Alföldön, mint a Dunántúlon, hanem az állattenyésztés struktúrája is másként alakult. Az 1935-ös adatok szerint számosállat-egységben számolva a Dunántúlon az állományból a szarvasmarha 60%-kal, az Alföldön csak 46,7%-kal részesedett, a lóállomány a Dunántúlon 18,9%-kal, az Alföldön 28,5%-kal, a sertés a Dunántúlon 19,1%-kal, az Alföldön 22,1%-kal részesedett.

Az alábbi adatsorok jól szemléltetik, hogy mennyire fontos az egyes gazdasági jelenségeket és folyamatokat a bonyolult és egymást kölcsönösen feltételező gazdasági és társadalmi hatótényezők összefüggésében vizsgálni. A 3. táblázat ugyanis jelentősen módosítja az eddigieket, közelebbről mutatja az alföldi állatállomány csökkenésének okait.

3. TÁBLÁZAT

A mezőgazdasági terület 100 kat. h.-jára eső állatállomány
(Livestock per 100 kat. hold (142 cadastral acres) of agricultural area)

	1895	1935
Alföld:		
100 kat. h.-on aluli	31	26
100 kat. h.-on felüli	21	21
összes birtok	26	25
Dunántúl:		
100 kat. h.-on aluli	44	39
100 kat. h.-on felüli	25	30
összes birtok	35	36

Forrás: Kiss A. 1963, 80. o.

Tehát az Alföld állatállományának csökkenését kizárólag a 100 kat. h. alatti birtok-kategóriák állományának csökkenése okozta. Jellegzetes, hogy a Dunántúlon is hasonló módon csökkent a 100 kat. h.-on aluli birtokkategória állománysűrűsége, viszont míg az Alföldön a 100 kat. h.-on felüli birtokok állománya egységnyi területre vonatkoztatva 1895–1935 között változatlan maradt, a Dunántúlon a 100 kat. h.-on felüli birtokok állománya 20%-kal nőtt és meghaladta az Alföld 100 kat. h.-on aluli birtokkategóriájának állománysűrűségét.

A Dunántúl és az Alföld állattenyésztésének színvonalbeli különbségét jól jelzi az ezer lakosra jutó szarvasmarha-állomány. Különösen szembeűnő, mennyire romlott 1895 és 1935 között az ezer lakosra jutó szarvasmarha-állomány a Dunántúllal szemben. Ebben az időszakban a Dunántúlon is mintegy 20%-kal csökkent az ezer lakosra jutó állomány. Az Alföld esetében azonban a csökkenés jóval jelentősebb volt, közel 50%-os. Ily módon 1935-re a két táj szarvasmarha tenyésztése közötti, már 1895-ben is jelentős színvonalbeli különbség minőségi különbséggé alakult.

A sertésállomány esetében – meglepő módon – az ezer lakosra jutó állomány, 1935-ben szintén minőségi különbséget mutat a Dunántúl javára. 1895-ben még 1,2-szeres a különbség a Dunántúl javára, 1935-ben már kétszeres.

Már az eddigiek rámutattak arra, hogy mennyire élessé vált a Dunántúl és az Alföld állattenyésztése közti mennyiségi különbség, de mint a későbbiekben az egyes állattenyésztési ágak esetében bebizonyosodik, ez egyúttal élesedő minőségi különbséget is jelentett.

Országosan az állatállomány, az állati termékek termelése – a baromfi kivételével – kevésbé követte a konjunktúrális helyzetet, sőt a 30-as években negatív korreláció figyelhető meg. E tény a magyarázatát akkor találhatjuk meg, ha figyelembe vesszük az állattenyésztésnek bonyolultabb, összetettebb ágazati kapcsolatigényét. Tehát az állattenyésztés

méreteit a konjunktúra-változástól teljesen, vagy részben független tényezők is befolyásolták. Így a már elemzett takarmánybázis, a csupán állatokon keresztül értékesíthető termésmennyiség, az igaerő és trágyaszükséglet, vagy az állattenyésztés már meglévő „infrastrukturális” adottságai és az egyes üzemkategóriák sajátosságai. Mindezek a tényezők az állattenyésztésnek a konjunktúrához való alkalmazkodását meghatározott keretek közé szorították.

A sertésállomány volt az az ágazat, amelyre a baromfiállomány mellett a konjunkturális hatások a legerőteljesebben rányomták bélyegüket. Az állomány birtokkategóriánkénti megoszlásában kereshetjük annak okát, hogy az állományingadozás ritmusa nincs szinkronban a konjunkturális helyzettel. Az Alföldön 1935-ben a törpebirtok részesedése 29,1% volt a kisparaszti gazdaságok 42%-kal részesedtek. Országosan a sertésállománynak 69,3%-a a 100 kat. h.-on aluli gazdaságokra esik. A törpe- és kisbirtok kategóriák a kedvező konjunkturális helyzet idején növelték sertésállományukat, s e növekedés akár 50%-os is lehetett, mire azonban állományukat értékesítették, az árak szinte mindig lezuhantak és túlkínálat jött létre (Nádújfalvy J. 1941; Sarkadi-Kesztyűs L. 1941).

A Dunántúl és az Alföld állományfejlődését összehasonlítva – a korszak egészét tekintve – mindenekelőtt az a szembetűnő, hogy a Dunántúlon, ha nem is sokkal, de nagyobb mértékben nőtt az állomány. 1924–38 között az Alföld állománya 25%-kal, a Dunántúlé 29%-kal nőtt. A két táj sertésenyésztésében a mennyiségi különbségnél sokkal jelentősebb volt a minőségi különbség. Ha több oldalú mutatószámok alapján hasonlítjuk össze az Alföld és a Dunántúl állományát, már ezek is utalnak a két táj közötti különbségekre. Az 1935-ös adatok szerint az Alföld az ország szántóterületéből 50,6%-kal részesedett, míg a sertésállományából 47,8%-kal, a Dunántúl a szántóból csak 37,2%-kal, míg a sertésállományból 43%-kal részesedett. 1938-ban az Alföldön egy kat. h. szántóra 0,02 darab sertés jutott, a Dunántúlon 0,04 darab. Tehát a sertésállomány sűrűségében is megelőzte a Dunántúlt az Alföldet. A fenti számadatok azért figyelemre méltóak, mert a sertést túlnyomórészt a szántóterület tartja el.

Ha összehasonlítjuk az alföldi és az országos állomány fajtamegoszlását, legszembevetőbb az intenzív hússertésfajták kisebb aránya az Alföldön. 1895-ben itt a hússertés fajták aránya még csak 4,7% volt. Az első világháború után, miként országosan, az Alföldön is megindult e fajták terjedése, 1935-ben az Alföldön 12,9% volt a hússertés fajták aránya, országosan 17,7%. E számok arra utalnak, hogy a Dunántúl sertésenyésztésének már az első világháború előtt meglévő mennyiségi túlsúlya a korszakban minőségi különbséget is jelentett.

A szarvasmarha-tenyésztés a két világháború között az állattenyésztés legjelentősebb ágazata volt, annak ellenére, hogy termelési értéke alapján a sertésenyésztés megelőzte. Mint ágazatnak a sertésenyésztésnél sokkal szélesebb körű hatása volt az egész mezőgazdaságra. A korszak mezőgazdaságának éppen az volt az egyik sajátossága, hogy a szarvasmarha-tenyésztés az állomány komoly visszaesése miatt – különösen az Alföldön

– mindazokat a szerteágazó hatásokat, amelyeket egészséges mezőgazdasági struktúrában ki kellett fejtenie, csak hiányosan, illetve negatív módon érvényesítette. Tehát azt mondhatjuk, hogy az Alföld mezőgazdaságának a két világháború közötti időszakban egyik kulcskérdése volt a szarvasmarhatenyésztés. 1924–38 között a Dunántúl állománya 45 ezer darabból, azaz 5%-kal nőtt, míg az Alföldé 59 ezerrel, azaz 8%-kal csökkent, így az az országos adat, miszerint Magyarország szarvasmarha-állománya 1924–38 között 0,6%-kal csökkent, a Dunántúl és az Alföld ellentétes állományfejlődésének eredménye. A adatok még érdekesebbé válnak, ha kisebb időszakonként hasonlítjuk össze a Dunántúl és az Alföld állományának változását. Fontos a gazdasági válság alatti és utáni számadatok vizsgálata is. Tulajdonképpen a gazdasági válság idején csapott át ellentétes tendenciába a Dunántúl és az Alföld állományfejlődése. 1925–28 között a Dunántúl állománya 5%-kal, az Alföldé 6%-kal mérséklődött (4. táblázat).

Az 1930-as évek második felében bontakozott ki legerőteljesebben a két nagy táj szarvasmarha-tenyésztésének eltérő fejlődési üteme. A Dunántúl állománya 1934-38 között 20%-kal nőtt, a Tiszántúlé csak 6%-kal.

4. TÁBLÁZAT

*A szarvasmarha-állomány megoszlása gazdasági nagyságcsoportok szerint
1911. és 1935. évben
(Division of cattle population by size of estates)*

	Törpe- gazdaságok		Kis- gazdaságok		Közép- gazdaságok		Nagy- gazdaságok	
	1911	1935	1911	1935	1911	1935	1911	1935
Alföld	8,7	16,9	51	53,4	19,9	16,0	20,4	13,7
Dunántúl	13,3	16,6	54	56,4	14,1	11,9	18,6	15,1

Forrás: Kiss A. 1963.

A szarvasmarha-állomány csökkenése az Alföld mezőgazdaságának strukturális aránytalanságából is adódott. A szántóföldi takarmánytermesztésben döntő szerepe a kukorica-termesztésnek volt, ami egyoldalúan a sertésenyésztésnek kedvezett, másrészt krónikus hiányt idézett elő a fehérje szükségletben.

A Dunántúl szarvasmarha-állománya nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is felülmúlta az Alföldét. Például a tejhozamok különbségei is ezt mutatják. Egy 1930-as felmérés szerint a Dunántúlon a napi fejési átlag 6,3 liter volt, míg az Alföldön csak 5,8 liter. Az üzemkategóriákra vonatkozóan nincs tájegységre bontott adat, csak országos. De ez az adat is szemléletes képet nyújt, ha figyelembe vesszük azt, hogy míg az országos fejési átlag 6,1 liter volt, az alföldi 5,8 liter. A húsz kat. h.-on aluli birtokosok kezében lévő állomány átlagos hozama csak napi 5,7 liter, a 20–100 kat. h.-as birtoko-

soké 5,9 liter. Ehhez hozzá kell még tennünk azt, hogy az Alföldön az említett két bir-tokkategória a szarvasállomány 60%-ával rendelkezett (Gunst P. 1970; Éber E. 1961).

A lótenyésztés vizsgálatakor abból a tényből kell kiindulnunk, hogy az első világháború után a mezőgazdaság gépesítése a fejlettebb mezőgazdaságú országokban szinte felmorzsolta a lóállományt. Hazánkban a lassú ütemű gépesítés következtében a lóállomány a két világháború közötti korszakban csökkent csak. Ennek a minimális csökkenésnek a mezőgazdaság fejletlensége mellett volt néhány sajátos oka is. Az egyik, hogy a mezőgazdaság csekélyebb mértékű gépesítése olyan fokon ment végbe, hogy azok a mezőgazdasági munkagépek, amelyeket alkalmaztak, legtöbbször lóvontatást igényeltek. Így tehát a lóállomány szerepe nem csökkent teljes mértékben. A lóállomány szerepcsökkenését részben ellensúlyozta az is, hogy a mezőgazdasági termékek szállításának a korszakban gyakorlatilag két módja volt. A legfontosabb a lovaskocsi és a meglehetősen drága vasút. A belső égésű motoroknak a mezőgazdaság gépparkjában és a szállításban betöltött csekélyebb szerepe a magyarázata annak, hogy a lóállomány nem veszített jelentőségéből.

A lóállomány alakulásában 1928-ig szinte folyamatos növekedést figyelhetünk meg. „Ez arra mutat, hogy elemi erejű folyamatról, alapvető szükségletek pótlásáról, nem pedig konjunkturális körülményekről volt szó” (Gunst P. 1970. 344. o.).

Ha a lóállomány alakulását az Alföld és a Dunántúl esetében összehasonlítjuk, szembe-tűnő, hogy a területi megoszlás meglehetősen egyenletes volt. Az állománynak 1924-ben 50,12%-a jutott az Alföldre, és 37,94%-a a Dunántúlra. Tehát az állomány megoszlása szinte azonos volt a szántóarányval. Ha azonban a lóállománynak a teljes állatállományon belüli arányát tekintjük át, egész más kép bontakozik ki. 1935-ös adatok szerint a Dunántúl állatállományának 60%-a a szarvasmarha-állomány, az Alföldön 46,7%-a. A lóállomány a Dunántúlon 18,9%-kal, az Alföldön 28,5%-kal részesedett az összes állat számából. Míg a Dunántúlon az állatállományon belül a szarvasmarha-állomány aránya háromszorosa a lóénak, az Alföldön csak 1,7-szerese. E számok újabb adalékot nyújtanak az Alföld mezőgazdaságának strukturális aránytalanságához.

Szinte valamennyi állattenyésztési ág esetében az Alföld állományfejlődése ellentétes tendenciájú, vagy más ütemű volt, mint a Dunántúlé. A juhtenyésztés esetében talán szemléletesebben mutatkozik ez a tendencia. Az állományfejlődés kereteire a két világháború közötti időszakban országosan jellemző, hogy a juhállomány soha nem érte el az 1911. évi szintet. Az 1934–38 közötti rövid időszakban az Alföld állománya 77%-kal nőtt meg, míg a Dunántúlé csak 25%-kal. Az Alföld állománynövekedése (1934–38 között) azt jelentette, hogy a Tiszántúl északi felében koncentráldott egyre jobban az Alföld juhállománya.

„Az ország állattenyésztése, valamint a mezőgazdasági kivitel szempontjából alapvető fontosságú baromfitenyésztés 1920–38 közötti helyzetének, fejlődésének felmérése igen bonyolult feladat” (Gunst P. 1970, 391. o.). Az élő- és vágottbaromfi, a tojás és tollki-

vitel az egész magyar exportnak kb. 10–15%-ára, ezen belül a mezőgazdasági kivitelnek 18–20%-ára, az állattenyésztési termékek exportjának pedig 30–35%-ára rúgott.

A baromfitenyésztés általában a harmadik, sőt egyes években a második legfontosabb kiviteli árucsoportot alkotta az állattenyésztésen belül. Igen érdekes a sertésenyésztéssel való összehasonlítása, takarmányfelhasználás és értéktermelés szempontjából. Az 1933–34-es évben a sertésenyésztés 168 millió pengő érték előállításához az ország takarmánykészletének 20%-át használta fel, míg a baromfitenyésztés csak 4%-át, és így termelt 127 millió pengő értéket.

Az 1928. évi összeírás szerint az Alföldön az ország baromfiállományának 47,1%-a összpontosult, a Dunántúlon pedig 41,3%-a. Az Alföldön a baromfitenyésztés nagyobb jelentőségét az adta, hogy mivel a teljes állatállomány sűrűsége itt nem érte el a Dunántúl szintjét, más volt a szerepe az állatállományon belül. Óriási jelentősége volt a baromfitenyésztésnek az Alföld szegény- és kisparaszti rétegei jövedelmének biztosításában. A számtartás-statisztikai adatok szerint a paraszti üzemek pénzbevételében nagyobb hányadot képviselt a baromfitenyésztés, mint a tejértékesítés. A Délkelet-Alföldön pedig a baromfitenyésztésből származó pénzbevétel a 20 kat. h.-on aluli birtokoknál meghaladta a növénytermesztésből származó pénzbevételeket (Sarkadi Kesztyűs L. 1941).

Egyes alföldi megyékben a gazdagparaszti üzemek sertés-, sőt szarvasmarha-állománya is túlszárnyalta a dunántúli üzemekét. Így volt ez a baromfitenyésztés esetében is. Csongrád és Csanád megyében az 50–100 kat. h.-as gazdaságokban 99, illetve 86%-kal több baromfi esett egy gazdaságra, mint a Dunántúlon. (Szuhay M. 1962). A 100–200 holdas kategóriában még élesebb volt a különbség az Alföld javára. Csanád megyében 84, Bács-Bodrog megyében 131%-kal, míg Csongrád megyében 175%-kal jutott több baromfi egy gazdaságra, mint a Dunántúlon. Érdemes megjegyezni, hogy országosan a kis- és közép-paraszti gazdaságok pénzbevételének majdnem 20%-a baromfi és tojás értékesítéséből származott, a nagybirtokos gazdaságoknál viszont még 2% sem adódott a baromfiktartásból.

5. TÁBLÁZAT

*A baromfiállomány és a birtokmegoszlás összehasonlítása a Délkelet-Alföldön
(Comparison of the poultry population and the division of estates in the South-Eastern
part of the Great Plain)*

Megnevezés	Gazdaságok összterületéből a baromfiállomány							
	közép- birtok	kis- birtok	törpe- birtok	nagy- birtok	közép- birtok	kis- birtok	törpe- birtok	nagy- birtok
Békés megye	11,4	59,3	10,5	18,8	3,2	54,0	39,9	3,2
Csongrád megye	13,1	67,6	9,9	9,4	4,3	64,6	28,1	3,0

Forrás: Enyedi Gy. 1964, 284. o.

Csongrád, Csanád, Bács-Bodrog megye 50–100, illetve 100–200 holdas üzeimeiben nyilván nagyobb volt 20%-nál a baromfitartásból származó jövedelem. A baromfitegyésztés, mint az eddigi adatok is mutatták, a Délkelet-Alföldön volt a legjelentősebb. Itt a korszakban, az egyoldalú szemestakarmány termesztésre épölve, erőteljesen megindult az állattenyésztésen belül a sertés- és baromfi specializáció. A baromfitegyésztés fellenlölésében jelentős szerep jutott annak is, hogy ez a terület sokkal inkább kisbirtokos jellegű volt, mint a Tiszántúl többi része.

A baromfitegyésztés számára kedveztek az itteni tanyai telepölésviszonyok. Elősegítette a baromfitegyésztés fejlődését e területen a baromfi-feldolgozó üzemek viszonylag jelentős száma is. A baromfikivitel központja Békéscsaba lett. 1926-ban Békéscsabán 1,3 millió, Orosházán 1,0; Szentesen 0,1 millió darab élőbaromfit adtak vasútra export céllal.

A termelés technikai színvonala

Az Alföld két világháború közötti mezőgazdaságának értékeléséhez elengedhetetlenül fontos a termelés technikai színvonalának elemzése, a gépesítés, talajjavítás, öntözés, trágyázás és műtrágyázás vizsgálata. Mint látni fogjuk, itt mutatkozik talán a legszemléletebbben a Dunántúl mezőgazdaságának minőségi fölénye az Alfölddel szemben. E kérdések vizsgálata már csak azért is fontos, mert a „...mezőgazdasági termelés intenziválódásának a vizsgált korszakban világsszerte elsődleges tényezője a termelés gépesítése és a termőterület minőségi színvonalának a talajjavítás, trágyázás és műtrágyázás útján történt jelentős emelése volt” (Gunst P. 1970, 412. o.).

A két világháború közötti időszakban a magyar mezőgazdaság kedvezőtlen rentabilitása a mezőgazdaság technikai fejlődésére súlyos gátló tényezőként hatott. A Dunántúl és az Alföld között a rentabilitásban, mint láttuk, viszonylag jelentős eltérés mutatkozott. A Dunántúl mezőgazdasága már a korszak kezdetén átlagosan fejlettebb, intenzívebb volt. *A korszakban kiéleződött értékesítési nehézségek a Dunántúl mezőgazdaságát éppen fejlettebb szintje, az export piacokhoz viszonyított előnyösebb fekvése, az egyes ágazatok szempontjából kedvezőbb természetföldrajzi adottságai mellett kevésbé súlyosan érintették. Sőt, egyes ágazatokban a mennyiségi növekedés, a fentebb említett okok következtében olyan mértékben eltért az Alföldétől, hogy ez jelentős minőségi és intenzitásbeli különbséget eredményezett.*

E két tájon a mezőgazdaság eltérő rentabilitása a mezőgazdaság technikai fejlődésének különböző növekedési ütemétette lehetővé. A termelés technikai fejlettségének fontos mutatója a talajerőmérleg. A talajerőmérleg egyik legfontosabb mutatószáma egy ország, vagy egy táj mezőgazdasága színvonalbeli értékelésének. A talajerőmérleg megmutatja, hogy adott évben, vagy egy-egy időszakban milyen mennyiségű és összetételű a talaj táp-

anyagtartalmának a termelés során való felhasználása, valamint a visszapótlás aránya és összetétele. Tehát nemcsak a mezőgazdaság színvonalának jellemzője, hanem utal a mezőgazdaság struktúrájára is. Ez utóbbira a szerves trágyázás vizsgálatával kapunk példát. A Dunántúl nagyobb állatsűrűsége, különösen a szarvasmarha-állományé, mutatkozik meg a következő adatokban. 1935-ben a Dunántúlon a szántó 23,2%-ára, az Alföldön csak 20,3%-ára jutott szerves trágya. Ismerve a Dunántúl és az Alföld állatsűrűségét, feltételezhetjük, hogy az Alföld helyzete ebből a szempontból is kedvezőtlenebb volt, hiszen 1935-ben 100 kat. h. mezőgazdasági területre az Alföldön 25 számossal jutott, míg a Dunántúlon 36.

A két nagy táj birtokkategóriák szerinti összehasonlítása minden birtokkategóriában a Dunántúl jelentős fölényét mutatja. A műtrágyázás hazánkban már az első világháború előtt kezdett elterjedni. 1938-ig az 1 kat. h.-ra jutó műtrágya mennyiség lassan növekedett. A Dunántúl és az Alföld összehasonlítása adja meg tulajdonképpen a műtrágyázás valóságos helyzetét. Ezt mutatja a következő táblázat is.

6. TÁBLÁZAT
A műtrágyázott szántóföldek 1927-ben
(Fertilised plough-lands in 1927)

Gazdaság nagyság-csoportok	Dunántúl	Alföld	Észak-Magyarország	Magyarország összesen
20 kat. h. alatt	2,1	1,3	0,4	1,5
20 – 100 kat. h.	6,3	3,4	2,0	4,1
100 – 1000 kat. h.	21,6	9,1	12,8	13,7
1000 kat. h.-nál nagyobb	25,3	14,5	15,1	19,7
Összes gazdaság	10,5	5,2	5,4	7,2

Forrás: Gunst P. 1970, 418. o.

Mindenekelőtt szembevetendő, hogy a *Dunántúlon több mint kétszer annyi a műtrágyázott terület aránya, mint az Alföldön.* Ezúttal is jellemző, hogy az országos átlagot a Dunántúl és az Alföld egymástól szélsőségesen eltérő adatai adják.

A birtokkategóriánkénti megoszlás lényeges vonása, hogy a birtokkategóriák közül a legnagyobb a különbség a 101–1000 kat. h.-as kategória esetében mutatható ki. Az Alföldön még az 1000 kat. h.-on felüli birtokok műtrágya használata is kisebb fokú, mint a Dunántúlon a 100–1000 kat. h.-as birtoké.

A mezőgazdaságban a termelékenység növelésének fontos tényezője a gépesítés. Ez az időszak világméretben a mezőgazdaság gépesítésének fontos fordulópontja volt, csak egész más értelemben és más hangsúllyal. A század első évtizedei fordulópontot jelentettek abból a szempontból, hogy a mezőgazdaságban a gőzgépeket a benzinmotoros gépek kezdték felváltani. Mivel a korszakban a traktor szinte kizárólag a szántóterület

munkagépe volt, realisabb képet a traktorállomány és a szántó arányának összehasonlítása ad. Az összehasonlítás az Alföld határozott hátrányát mutatja. Az Alföld szántóterülete 1935-ben 49,9%-a volt az ország szántóterületének; a traktorállományból való részesedése ugyanebben az évben csak 45,17%. Míg a Dunántúl a szántóterületből 37,4%-kal részesedett, a traktorállományból 40,1%-kal. Tehát a valóságos kép 1935-ben a következő: *az Alföldön az egy traktorra eső szántó 15 589 kat. h. volt, a Dunántúlon pedig 13 156 kat. h.* (A Statisztikai Évkönyv adatai alapján saját számítás.)

Országos viszonylatban is szembeűnő, hogy a traktorállomány túlnyomó része a 100 kat. h. fölötti nagyüzemek kezén volt, országosan 49,6%-ban. Az Alföld traktorállományából belül a 100 kat. h. felüli üzemek az országosnál kisebb arányban részesedtek (48,3%) aránya kisebb volt az országosnál, 48,3%. A legszembeűnőbb adat a Dunántúllal való összehasonlításban az, hogy a traktorállományból az 100 kat. h.-on felüli birtokkategória az Alföldön jóval kisebb arányban részesedett, mint a Dunántúlon. (Az Alföldön 15,3%-kal, a Dunántúlon 24%-kal.) Az 50–500 kat. h.-as birtokkategória az, amelyiknél a legkisebb az Alföld hátránya. Az egy traktorra jutó szántó e birtokkategóriáknál az Alföldön 1935-ben 969,3 kat. h., a Dunántúlon 943,3 kat. h. volt.

Összegezve: a két világháború között már nem volt mód a termelés szokott módon való extenzív bővítésére. A 19. század után – amely az Alföld „legjobb” évszázadát jelentette – a mezőgazdaság fejlődésének feltételeit a trianoni határváltozások és annak következményei drasztikusan behatárolták. Az adatok a dunántúli „paraszi agrárfejlődés” erőteljesebb ütemét jelzik. A Dunántúlon a gazdagparaszi gazdaságokra erőteljesebb tökefelhalmozás volt jellemző, mint az alföldiekre. A két világháború között az Alföld mezőgazdaságának főbb sajátosságai – közvetlenül és közvetve – elsősorban a szántóföldi növénytermesztés aránytalan struktúrájából adódtak. Így például a gabonatermesztés túlzott aránya, a takarmánynövényeknél a szálatakarmány-termesztés alacsony szintje, az egyoldalú szemestakarmány-termesztés. Az állattenyésztés vonatkozásában az állatszámokban egyre szembeűnőbbé vált a Dunántúl fölénye az Alfölddel szemben, sőt ez egyre élesedő minőségi különbséggé alakult. Furcsa és egyúttal a korszak mezőgazdaságára jellemző, hogy a gyümölcskultúra fejlődése, amely nemcsak az Alföld, hanem az egész magyar mezőgazdaság legpozitívabb jelensége volt, jórészt a tanyákhoz kötődött.

Irodalom

- Antal Z. (1964) A magyar külkereskedelem gazdaságföldrajzi kérdései. *Földrajzi Közlemények*, 2. 113–127. o.
- Andorka R. (1970) A társadalmi mobilitás Magyarországon a felszabadulás előtt. *Statisztikai Szemle*, 10. 1020–1034. o.
- A mezőgazdasági válságból kivezető út. A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara, Debrecen, 1933.
- A Tiszántúli mezőgazdasága. (Az 1934 tavaszán kiküldött Miniszterelnöki Szakbizottság számára rendezett debreceni gazdaértekezlet tükrében.) Debrecen, 1934.
- Asztalos I. – Sárfalvi B. (1960) *A Duna–Tisza köze mezőgazdasági földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Beluszky P. (1992) Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). In: *Vég kiárultatás I. Társadalomföldrajzi tanulmányok*. MTA RKK, Budapest. 39–60. o.
- Berend T. I. – Ránki Gy. (1966) *Magyarország gazdasága az első világháború után*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 39–59. o.
- Berend T. I. – Ránki Gy. (1970) *Közép-Kelet-Európa gazdasága a XIX–XX. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berend T. I. – Ránki Gy. (1972) *A magyar gazdaság száz éve*. Kossuth Kiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Berend T. I. – Szuhay M. (1973) *A tőkegazdaság története Magyarországon*. Kossuth Kiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Bernát T. – Enyedi Gy. (1961) *A magyar mezőgazdaság termelési körzetei*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Bernát T. – Enyedi Gy. (1976) A mezőgazdaság területi fejlődésének fő jellemzői (1935–1962) 66. MTA FKI intézeti munka jelentése.
- Buday L. (1923) *Magyarország küzdelmes évei*. A szerző kiadása, Budapest.
- Éber E. (1934) Állattenyésztésünk megítélése. *Mezőgazdasági Közöny*, 1. 6–14. o.
- Éber E. (1961) *A magyar állattenyésztés fejlődése*. Közgazdasági Jogi Kiadó, Budapest.
- Elek L. (1966) A gyümölcsstermesztés alakulása Magyarországon 1895–1959. *Agrártörténeti Szemle*, 3. 272–302. o.
- Enyedi Gy. (1964) *A Délkelet-Alföld mezőgazdasági földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. (1965) *A mezőgazdaság földrajzi típusai Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Erdei F. (1934) *A makói parasztság társadalomrajza*. Csanádvármegyei Könyvtár, Makó.
- Erdei F. (1939) *Magyar város*. Athenaeum, Budapest.
- Erdei F. (1940) *Magyar falu*. Athenaeum, Budapest.
- Erdei F. (1957) *Futóhomok*. A Duna–Tisza köze. 2. kiad. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Erdei F. (1970) A belterjességi fogalom közgazdasági-agrárgazdasági értelmezése. *Etnográfia*, 2–4. 167–186. o.
- Faragó K. – Major J. (1971) A magyar iparfejlődés területi-települési vonatkozásai a II. világháborúig. *Építés – Építészettudomány V*. Budapest. 121–129. o.
- Farkasfalvy S. (1941) Mezőgazdasági iparunk 1939-ben. *Statisztikai Szemle*, 1. 16–28. o.
- Fazekas B. (1967) *Mezőgazdaságunk a felszabadulás után*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Feyér Pirooska (1970): *Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Für L. (1972) A filoxeravész hatása a homoki szőlőtermesztés fellendülésére. *Agrártörténeti Szemle*, 1–2. 108–111. o.
- Gesztelyi Nagy L. (1930): A hagyma tragédiája. *Köztelek*, 1930. márc. 22–28. o.
- Gyimesi S. (1968) A kapitalizmus és a parasztság. *Etnográfia*, 2. 149–162. o.
- Guothfalvy Dörner Z. (1941) Az ipari telephelyválasztás és az ésszerűség elve. *Magyar Statisztikai Szemle*, 6. 410–434. o.
- Gunst P. (1970) *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hoóz I. (1970) *Népésedéspolitika és népességfejlődés Magyarországon a két világháború között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Incze M. (szerk.) (1955) *Az 1929–1933-as világgazdasági válság hatása Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ivánfy J. (1955) A mezőgazdasági kisüzem helyzete és pusztulása a kapitalista Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 12. 1499–1511. o.
- Kiss A. (1963) *A magyar mezőgazdaság 1895–1935 között a statisztikai adatfelvételek tükrében*. Budapest.
- Kiss A. – Manczel J. (1965) *A statisztika módszertana és alkalmazása a mezőgazdaságban*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Lettrich Edit (1965) *Urbanizálódás Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyari Z. – Reichenbach B. (1943) *A szántóföldi termelés és az állattenyésztés üzemi tájai Magyarországon*. Pátria ny., Budapest.
- Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935-ös évben. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 105. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban (1867–1963). Statisztikai Időszaki Közlemények 73. Statisztikai Kiadó, Budapest, 1965.
- Magyar statisztikai évkönyv 1923–43 évi számai. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Magyarország társadalmi és gazdasága 1867–1967. Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1967.
- Malcomes B. (1943) Magyarország mezőgazdasági politikájának alapvetése. Budapest.
- Márton Gy. (1927) A makói hagyma termesztése. Emberföldrajzi kép. *Föld és ember*, 7. 21–46. o.
- Matolcsy M. (1933) *A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon*. Atheneum, Budapest.
- Matolcsy M. (1940) *A mezőgazdasági termékek árkérdése*. Atheneum, Budapest.
- Matolcsy M. – Varga I. (1936) *Magyarország nemzeti jövedeleme 1924/25 – 1934/35*. Atheneum, Budapest.
- Mezőgazdasági kamarák 10 éves munkássága. Pátria ny., Budapest.
- Mezőgazdaságunk üzemi eredményei az 1932–38 évben. Országos Magyar Gazdasági Egyesület, Budapest.
- Nádújfalvy J. (1941) Új munkabérhelyzet a magyar mezőgazdaságban. *Statisztikai Szemle*, 3–4. 188–206. o.
- Puskás J. (1960) A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemsztisztika adatai alapján. *Történelmi Szemle*, 4. 446–478. o.
- Reichenbach B. – Czeider I. (1937) Makói, hódmezővásárhelyi és nagykovácsi gazdaságok jövedelmezőségi eredményei az 1935-ös évben. *Magyar Gazdák Szemléje*.
- Sarkadi Kesztyűs L. (1938) Tiszántúli kisgazdaságok jövedelmezőségi eredményei 1931–36 között. Debrecen.
- Sarkadi Kesztyűs L. (1941) Tiszántúli és északi dombosvidéki kisgazdaságok jövedelmezőségi eredményei 1931–39. években. *Statisztikai Szemle*, 7. 484–504. o.
- Sárfalvi B. (1955) A talajviszonyok szerepe a mezőgazdaság helyi sajátosságainak kialakulásában a Duna–Tisza közén. *Földrajzi Értesítő*, 2. 195–224. o.
- Sárfalvi B. (1965a) *A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon*. Akadémia Kiadó, Budapest
- Sárfalvi B. (1965b) A társadalmi-foglalkozási átrétegződés történelmi és földrajzi típusai Európában. – *Földrajzi Közlemények*, 1. 19–49. o.
- Szabó I. (1936) Kecskemét gyümölcstermesztése. – *Kecskemét*.
- Szabó M. (1937) A szőlőművelés termelési és értékesítési kérdése. *Magyar Gazdák Szemléje*.
- Szentmiklóssy L. (1936) A magyar agrárkérdéshez. *Gondolat*, 2.
- Sztancsik Gy. (1941) A szövetkezeti gazdatiszt helyzete statisztikai megvilágításban. *Magyar Gazdák Szemléje*, 11–12. 142–149. o.
- Szuhay M. (1962) *Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tátray I. (1936) A falu településviszonyainak rendezése. *Magyar Gazdák Szemléje*.
- Thirring L. (1931) Népgyarapodás és néptömrülés Magyarország mai területén. *Statisztikai Szemle*, 5. 454–474. o.
- Thirring L. (1941) Az 1941 évi népszámlálás előzetes eredményei. *Statisztikai Szemle*, 3–4. 155–187. o.
- Thirring L. (1963) Magyarország népessége 1869–1945 között. In: *Magyarország történeti demográfiaja*. (Szerk.: Kovacsics J.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara 1933. november 5-i ülésének jegyzőkönyve. Debrecen 1934. (Kézirat)
- Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara 1935-37. évi jelentése. Debrecen 1940. (Kézirat)
- Tímár L. (1987) A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon. MTA RKK, Pécs.
- Tímár L. (1993) *Vidéki városalakók*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Tóth T. (1988): *A magyar mezőgazdaság struktúrája az 1930-as években*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth T. (1988) *Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Varga I. (1960) A gazdasági jelenségek és a demográfia. *Demográfia*, 3.
- Veres P. (1933) *Alföld parasztsága*. Magyar Élet, Budapest.

THE AGRICULTURE OF THE GREAT HUNGARIAN PLAIN BETWEEN THE WORLD WARS

LAJOS TÍMÁR

The analysis of the era between the two world wars is essential not only for abstract historical reasons but also for the understanding of the development of Hungarian agriculture after 1945. The framework, the characteristic features of agriculture that are still the basis of agrarian development today, were formed during these two decades.

The main features of the agriculture of the Great Plain, directly and indirectly, derived from the disproportionate structure of field crops. Thus the exaggerated rate of crop growing, in the case of fodder plants, the low level of hay, the one-sided cereal fodder production.

The difficulties of the transportation obstructed the quick development of perishable commodities (fruits, vegetables). Of course the underdevelopment of the educational system also had its negative impact on the level of the agrarian production.

In the growing on vegetables, in addition to the growing areas for onion and red pepper, several special growing regions were formed within the Great Plain. As a productive region, the area between the Danube and the Tisza became really important, where the growing of vegetables and fruit production developed considerably. The significant vegetable production of this region developed mainly due to social-economic, and partly to natural factors. The huge market of the capital was the most important key to development, but the possibilities of selling the products abroad were favourable in the second half of the 1930s for the whole agricultural sector. Among domestic prices, the rise of the prices of fruits and vegetables is apparent by 1938. Among the favourable natural geographical factors we have to emphasise, the fact that the sandy soils of the

region, that quickly warm up to higher temperature, make the area especially suitable for growing early vegetables and fruits. An outstanding growing area is that of Nagykőrös.

In the case of almost all branches of animal breeding the livestock development in the Great Plain often shows an opposite tendency to Transdanubia, or its rate of growth is different.

The difficulties of selling, that reached their climax in this period, had a less serious impact on the agriculture of Transdanubia due to its more favourable physical geographical situation for the various sectors, higher level of development, and its closeness to the export markets. In fact, the quantitative growth in some sectors, owing to the above-mentioned circumstances, differed from that of the Great Plain so much that this led to significant qualitative intensity differences.

The different rentability of the agriculture in these two areas enabled the technical development of the agriculture at different paces.

It is strange and, at the same time, characteristic of the agriculture of the era, that the development of the vegetable growing and fruit culture, which was the most positive phenomenon, not only of the Great Plain, but also of the whole of Hungarian agriculture, is mainly linked to the scattered farms.

Translated by Zoltán Raffay

AZ ALFÖLD FÖLDHASZNOSÍTÁSI SZERKEZETÉNEK VÁRHATÓ ÁTALAKULÁSA

(Expected Situation of the Structure of Land Use of the
Great Hungarian Plain)

BERÉNYI ISTVÁN

Bevezetés

A magyar mezőgazdaság 1965–1985 között a KGST-n belül hasonló szerepet játszott, mint száz évvel korábban a Monarchia piacán. Következésképpen a mesterségesen fenn-tartott szocialisztikus piaci mechanizmus eltűnése, első lépésben a partnerországok fizetéképtelensége, majd a politikai keret szétesése a hazai agrártermelést súlyos válságba sodorta. Nyilvánvalóvá vált, hogy a költségekre alig érzékeny nagyüzemi termelési struktúra is tarthatatlan, hiszen a 80-as évek közepén a termelőszövetkezeteknek már több mint 40%-a nem tudta előállítani az újratermelés feltételeit (Enyedi Gy.-né – Kovács Cs. 1989).

Az agrárpiac alakulására a belső gazdasági folyamatok is kedvezőtlenül hatottak (a fogyasztás visszaesése), de az agrárexport nyugati orientációja sem jelentett mentőövet az EK-piac viszonylagos zártsága, sajátos igénye és korlátozott felvevőképessége miatt. A fentiekből következik, hogy az ország mezőgazdaságilag hasznosított területe, különösen a szántó nagysága „túlméretezett”, tehát a kevésbé termékeny területek hasznosítása egyre gazdaságtalanabb. Az átlagosan 3 000 hektáros üzemméret sem tartható, hiszen ez esetben a termőterület több mint 70%-a szántó.

Az 1980-as évek elejére a nagyüzemi földhasználatnak más negatívumai is felszínre kerültek, többek között a környezet általános leromlása, a talajok termőképességének gyors csökkenése, a talajvíz elszennyeződése, a hulladékelhelyezés megoldatlansága, a nagyüzemi telepek infrastruktúrájának elhanyagoltsága stb. Valójában a hazai agrárterület tényleges ökológiai állapotáról, illetve annak regionális különbségeiről nincs olyan átfogó, ugyanakkor kellően megalapozott ismeretünk, amely alkalmas lehetne a földhasznosítási szerkezet átalakítási irányainak kijelölésére. Az idő sürget, mert félő, hogy a mezőgazdasági vállalkozók és kisbefektetők olyan művelési módokba, termelési ágakba investálnak, amelyek a közös piaci rendszerben életképtelenek lesznek. Az esetleges EK-csatlakozás ugyanis nemcsak az ipart, hanem a mezőgazdaságot is „szelektív” fejlesztésre kényszeríti.

Egymást érik a falusi térségek jövőjéről, s így az agrártermelés új európai lehetőségeiről szóló konferenciák (pl. Düsseldorf, 1993. december 2–3.), ahol az előadók sürgetik az európai agrárpolitika alapvető újragondolását. Henrichsmeyer (1994) szerint az a tény, hogy az EK éves költségvetésének 65%-át az agrártámogatás viszi el, tarthatatlan. A megkezdett agrárreform következménye lesz az agrártermékek felvásárlási árának 30–40%-os csökkenése, aminek várható hatása a mezőgazdasági terület további 15%-os zsugorodása. A szerző megítélése szerint ez azzal jár, hogy a természetvédelmi jellegű területek kiterjedése növekszik, a föld és a földbérlet árának csökkenésével pedig felértékelődnek a relatíve gyengébb adottságú területek, amelyek Európa agrárterületének 30–40%-át teszik ki. Mindez összességében az agrártermelés külterjesedésének irányába hat, ami felerősíti az ökológiai adottságokhoz való racionálisabb alkalmazkodást.

Henrichsmeyer fenti jövőképében azok a problémák, illetve megoldásuknak azon lehetőségei villannak fel, amelyek az európai agrártermelésben évtizedek óta jelen vannak, de amelyeket az 1989 utáni fordulat élezett ki igazán. Különösen azzal, hogy a volt szocialista országok az EK-tagságra apellálnak. Hazai szempontból persze szolid optimizmussal is tekinthetnénk az áhított „egységes” európai piac felé, hiszen agrárterületünk több mint fele a kontinens legjobb termőképességű területei közé tartozik, elméletileg „versenyképes”. Kérdés, mikor jutnak e komparatív előnyök érvényre, s addig „miből él meg” a hazai agrárvidék. Ez elsősorban az Alföld dilemmája, hiszen az iparszerkezet is részben az agrártermelés függvénye.

Megítélésem szerint a hazai földhasználat szerkezet-átalakulása során groteszk jelenségekkel kell számolni az elkövetkező években, mert azt nem a termelés piaci átalakulása formálja csupán, hanem olyan ellentétek is, mint a vergődő nagyüzem-maradványok és az átmenetileg életre kapott kisüzemek közöttiek, amelyekből csak lassan kerülnek ki az életképes mezőgazdasági vállalkozók. Továbbá az intenzív és extenzív hasznosítás jelenléte azonos termőhelyi adottságú körzetekben, a lokális piac köré szerveződő termelés és a felvásárlói rendszer szövevényes továbbélése stb.

Hazánk – s így az Alföld – földhasználatának átalakulását tehát egy külső, főként piaci és egy belső, főként regionális fejlődési lehetőség fogja orientálni. E tanulmányban az utóbbi lehetőségre kívánok rávilágítani.

A természeti erőforrások térszerkezete és a földhasználat összefüggése

Az 1980-as évek elején az ásványi nyersanyagok előfordulása, a talajminőség és a vízkészlet alapján készítettünk áttekintő térképet az ország „természeti erőforrás térszerkezetéről”. A módszerről annyit, hogy:

- első lépésben felmértük a három erőforrás településszintű előfordulását;

– a második lépésben pedig a három erőforrás nagysága és minősége alapján a települések pontértéket kaptak.

A pontozás az alábbi kritériumok alapján történt:

a) az adható maximális pontszám azt fejezi ki, hogy az illető erőforrás kategóriáján belül milyen erős terület-, illetve településfejlesztő hatást váltott ki az 1950–1980 közötti időszakban (népességkoncentráció és beruházás);

b) az egyes erőforrások alapján kapott 1–3 pontszámmal az illető erőforrás terület- és településfejlesztő hatását próbáltuk visszaadni;

c) az egyes erőforrások alapján adott pontokat nem aggregáltuk, hanem ezek előfordulása és „súlya”, szerkezete alapján tettünk kísérletet típusterületek lehatárolására.

A fenti módszer alapján kaptuk az 1. ábrát.

E helyt eltekintek a módszer további ismertetésétől; nemcsak azért, mert örök ellenzője voltam e módszernek, hanem azért is, mert idejétmúlt. Mégis, kérem, vessünk egy pillantást az ominózus ábrára és hasonlítsuk össze a földhasznosítási szerkezet átalakulását bemutató, a hivatalos statisztika alapján nagy műgonddal elkészített térképpel (l. Magyarország Nemzeti Atlasza 203. oldal, A térkép).

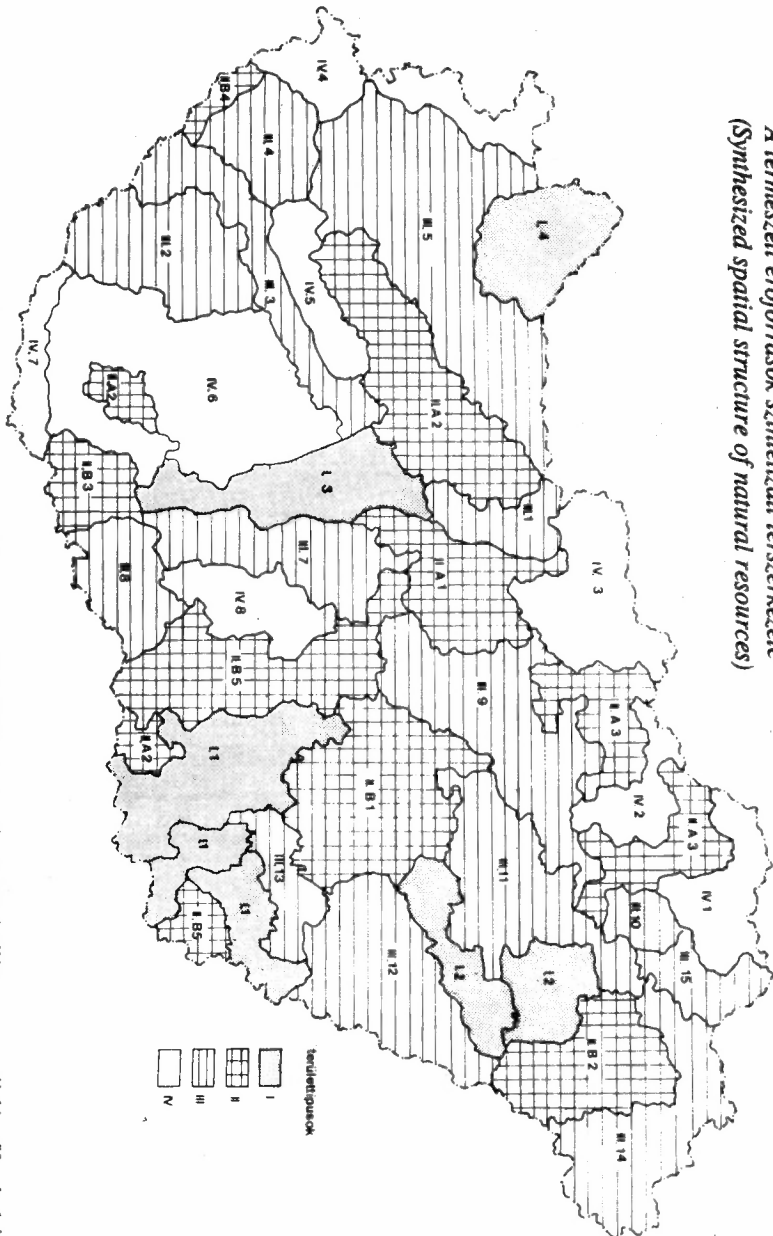
A természeti erőforrások, a társadalmi tér és a földhasználat szerkezete közötti összefüggés már-már evidensnek tűnő területi összefüggéseket láttat. Az Alföldre vonatkoztatva az alábbi területi típusok tűnnek egyértelműnek:

I. A természeti adottságok elsősorban megújuló erőforrást jelentenek, ezért a terület- és településfejlődés tartós alapját adják, s így a földhasználati szerkezet lassan módosul.

Dél-Tiszántúl név (I. 1. típusok) alatt foglалható össze az a terület, amelynek központjai Békéscsaba–Gyula, Orosháza, Csongrád–Szentés–Hódmezővásárhely–Makó és Szeged. E térségben a földgáz és kőolaj, a felszín alatti és felszín feletti vízkészlet, a talajok termőképessége olyan erőforrás, amely az eddiginél nagyobb lokális fejlesztést indukálhat, ha az erőforrások helyi felhasználásának lehetőségei bővülnek. A földhasznosítási szerkezet fenntartása, a szántó 70% feletti aránya mellett szól a nagy helyi élelmiszeripari kapacitás, a fejlett helyi városi piacok és a külpiazi kapcsolatok. Ugyanakkor célszerű lenne a folyók – Körösök, Maros, Tisza – menti „zöld folyosók” szélesítése, amely a városi lakosság számára bővíthetné a hétvégi pihenés lehetőségeit, esetenként a falusi turizmus megjelenését, illetve továbbfejlődését eredményezné. Egészében véve a térhasználat erősödésével lehet számolni, ami a társadalmi funkciók mind racionálisabb térbeli elhelyezését követeli meg, s ezzel összefüggésben az infrastruktúra gyors ütemű kiépítését.

A Hajdúság (I. 2. típusok) Debrecennel és a nagykovács városok közül Karcaggal és Püspökladánnyal olyan fejlesztési sáv, amelynek erőforrásadottságai jelentősek. A földgáz, a termásvíz, a felszín alatti és feletti vízkészlet alapján itt a terület- és településfejlődés feltételei kedvezőek. Ebbe a fejlődési folyosóba sorolható valójában a nagykovács városor Szolnoktól Debrecenig. E települések energiaellátottsága (helyi vagy szállított),

1. ÁBRA
A természeti erőforrások szimulált térszerkezete
(Synthesized spatial structure of natural resources)

Leírás: I. – a természeti adottságok nagy távon a terület- és településfejlesztés kedvezően befolyásolják, mert megújuló erőforrások is vannak; II.A – nagy távon részben csökkenő erőforrásokkal és vízgazdálkodási szempontból romló helyzettel kell számolni a fejlett iparral rendelkező térségeken; II.B – kedvező természeti adottságokkal rendelkező, viszonylag fejletlen térségek; III – kedvező vízföldrajzi adottságokkal rendelkező, de ásványi nyersanyagokban szegény területek; IV – a terület- és településfejlesztés lehetőségei viszonylag kedvezőtlenek a rendelkezésre álló természeti erőforrások alapján.

Szerkesztette: Berényi István.

vízföldrajzi helyzete, agrárterületének termőképessége, általános forgalmi helyzete olyan erőforrás, amely ma kevéssé kihasznált. Ennek ellenére a földhasználat intenzív fejlesztésének lehetősége korlátozottabb, mint a Dél-Tiszántúlon, mivel a termőterület 20–30%-át nagy kiterjedésű, gyenge hozamú és részben természetvédelem alatt álló gyepek teszik ki. Ez az extenzív jellegű földhasználat a kisüzemek megerősödésének sem kedvez, az intenzív kultúrák működésének pedig – ami a kisüzemek gazdálkodását biztonságosabbá tehetné – nincs tradíciója. Ugyanakkor esélyt látok az extenzív állattartás „klasszikus” formáinak feléledésére, amennyiben az élőállat értékesítés kedvezőbbé válik.

Valószínűsíthető, hogy a városok környékén kiszélesedik a kertgazdálkodás. Súlyos gond az erdő rendkívül alacsony aránya, miközben növelésének, telepítésének feltételei is rosszabbak, mint a Dél-Tiszántúlon.

A *Közép-Duna mente* (I. 3. típus), Dunaújváros–Dunaföldvár–Paks és Szekszárd a Mezőfölddel szintén olyan térség, amely bár a természeti adottságokat tekintve szerényebb, mint az előző két térség, mégis jelentős, mert olyan jellegű területekkel érintkezik (Budapest, közép-dunántúli iparvidék, Balaton), amelyek gazdasági húzóereje nagy távon érvényre juthat.

A kedvező forgalmi helyzet és a felszín alatti és feletti vízkészletek bősége a jövő városfejlődése szempontjából döntő lehet.

A területhasználat a hidak révén a Duna–Tisza közével is funkcionális kapcsolatban van (pl. erdőgazdálkodás, halászat stb.), de az Alföld fejlődése végeredményben nem sok hatással lehet a terület földhasználatának változására. Erőteljesebb urbanizációt feltételezve a mezőgazdasági terület csökkenésével lehet számolni, és csak bizonyos területeken (a Mezőföld, Szekszárd környéke) képzelhető el a földhasznosítási szerkezet stabilizálódása.

II. Hosszú távon részben csökkenő erőforrásokkal és vízgazdálkodási szempontból romló helyzettel kell számolni a fejlett iparral rendelkező térségek alföldi peremén.

Az *Északi-középhegység* övezetében a Zagyva-völgy és a Sajó-völgy fejlesztési sávjainak van esélye a növekedésre. A fejlesztés azonban az Alföldre nyíló völgytorkolatban – például Hatvan esetében – valószínűsíthető, ahol eltérő gazdasági adottságú területek különböző erőforrásainak felhasználására van lehetőség (II. A. 3. típus).

Nem elképzelhetetlen, hogy a Gödöllő–Hatvan–Gyöngyös–Mezőkövesd–Szerencs tengelyhez kapcsolódnak az északi iparvidékek, ami e zóna földhasználatának átalakulásával járhat. Ez esetben az élelmiszeriparra építhető agrártermelés, a helyi piachoz és idegenforgalomhoz kapcsolódó szőlő- és gyümölcsstermelés erősödhet meg.

II. B. Kedvező természeti adottságokkal rendelkező, viszonylag fejletlen térségek (II. B. típusok)

A Közép-Tisza-vidék Szolnokkal fejletlenebb (II. B. 1. típus), mint az az adottságokból következnek (földgáz, termálvíz, felszín alatti és feletti vízkészlet stb.). Különösen a Szolnok – Törökszentmiklós – Tiszaföldvár háromszögnek volna esélye a dinamikusabb fejlődésre.

A földhasznosítási szerkezet rendkívül kedvezőtlen, mert a nagyüzemi gazdálkodással a szántóföldi növénytermelés a mezőgazdasági terület több mint 80%-át foglalja el. Feltételezhető, hogy a szántó területe 15–20%-kal csökken az ezredfordulóiig.

Hasonló, de kevésbé hasznosuló természeti potenciállal rendelkezik Nyíregyháza – Nagykálló – Nyírbátor környéke (II. B. 2. típus). A szomszédos országok energiaforrásai, a hulladékfa mennyisége és az agrártermelés olyan erőforrások, amelyeknek elképzelhető nagyobb helyi felhasználása, különösen az erős munkaerőkínálat miatt.

A földhasználati szerkezet kedvezőbb, mint a Közép-Tisza-vidéken, mert a változatosabb talajadottságok, talajvíz-viszonyok differenciáltabb hasznosítást tesznek lehetővé. Ez kedvez a kisüzemek megerősödésének is. Ugyanakkor azzal a veszéllyel jár, hogy a kezdeti években eltérbe kerül a termelési „autarchiára”, biztonságra törekvés.

Az Alsó-Duna-völgye (II. B. 3. típus) – Baja és Mohács – fejlesztési adottságai is kedvezőbbek, mint e városok, illetve térségek általános gazdasági-társadalmi fejlettsége. A vízkészlet és az agrártermelés színvonala nagyobb és színvonalasabb feldolgozóipart feltételez. Az erdő és a mezőgazdasági terület ésszerű hasznosítása tartós térségfejlesztési potenciál. Egészében a földhasznosítási szerkezet mai arányai kedvezőek.

A Duna – Tisza köze keleti pereme (II. B. 5. típus) – Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunmajsa – lehetőségei a földgáz- és részben a kőolajelfordulással, valamint a kertészeti kultúrák erősödésével nőttek meg. E településsor azonban nem alkot „egységes” gazdasági-társadalmi térszerkezetet, mert Kecskemét a főváros, Kiskunmajsa Szeged vonzásszába esik. A természeti erőforrások tekintetében viszont közel azonos helyzetben vannak.

A földhasznosítási szerkezet viszonylag változatos, csak dél felé nő fokozatosan a szántó aránya. A Cegléd – Nagykőrös – Kecskemét város-hármas funkcionálisan átfoghatja a központi terület agrártermelését.

III. A harmadik típusba azokat a település-csoportokat, térségeket soroltuk, amelyek energetikai szempontból erősen ellátatlanok, számottevő ásványkincsük nincs, vízföldrajzi adottságaik viszont nem kedvezőtlenek, az agrártermelés feltételei pedig átlagosak vagy annál valamelyest gyengébbek.

A Solti- és a Kalocsai-síkság (III. 7. típus), valamint a Bácska kedvező agrártermelési potenciállal, vízföldrajzi adottsággal, de gyenge energetikai lehetőségekkel rendelkezik. Különösen kedvezőtlen a Kunszentmiklós – Szabadszállás környéki kistérség, ahol az

agrártermelés feltételei is gyengébbek, mint a Kalocsai-síkságon vagy a Bácskában. A terület földhasználati szempontból erősen szántóföldi jellegű, de csak látszólag egyoldali a hasznosítása, mert a Duna mellett sorakozó községek sokkal jobb termelési helyzetben vannak (öntözés), mint a keleti perem községei. Elképzelhető, hogy ez utóbbiakban a földhasználat tovább tolódik extenzív irányba.

A *Jászság és Heves déli része* (III. 9. típus) átlag feletti agrártermelési adottságokkal rendelkezik. Energiában és ásványi anyagokban szegény, míg vízföldrajzi helyzete a települések fejlesztése szempontjából nem kedvezőtlen. Ugyanakkor az ország gazdasági-társadalmi térszerkezetében viszonylag kedvező forgalmi helyzetben van. Ezért összességében a települések egy részének fejlesztési lehetősége jó – például Heves, Jászberény –, de még Jászapáti, Jászárokszállás, Nagykáta és az említett Hatvan lehetőségei is jobbakként, mint a társadalmi hasznosítás jelen szintje.

A szántó kiugróan magas aránya, különösen a Jászságban, egyértelműen hasznos. E térségben is számolni lehet a szántó 15–20%-os csökkenésével, főként a szikesedésre hajló, gyenge termőképességű területeken.

Ezzel szemben az Alföld kedvezőtlen fejlesztési lehetőségekkel rendelkező területtípusai közé sorolható *Tiszafüred és tágabb környéke* (III. 11. típus), valójában a Közép-Tisza-vidék. E térségnek még agrárföldrajzi adottságai is átlag alattiak mellett, hogy egyéb természeti erőforrásokkal úgyszólván teljesen ellátatlan. Nehezen feltételezhető, hogy Tiszafüred mérsékelt fejlesztése esetén a többi településnek ennél nagyobb esélye lenne a termelőerők koncentrálására. Ebből adódik, hogy a földhasználat extenzív irányú eltolódásával lehet számolni. Különösen kedvező lenne, ha a Tisza sávjában jelentősebb erdőtelepítésre kerülhetne sor.

A *Körös- és Berettyó-vidék* (III. 12. és 13. típusok) – Berettyóújfalú, Derecske, Dévaványa – helyzete hasonló, sőt némileg még rosszabb is. Különösen kedvezőtlen, hogy a terület perifériális jellegén alig lehet változtatni. Agrárpotenciálja is átlag alatti, így a helyi erőforrások felhasználásán alapuló gazdasági tevékenység megvalósítására is kevés a remény. Hasonló terület Békés megye északi pereme.

A földhasználati szerkezet valamivel kedvezőbb, mint a Közép-Tisza-vidéken és a terület „kiszáradása” sem érte el az ottani mértéket, ezért agrár-ökológiai egyensúlyának helyreállítására nagyobb az esély.

E tekintetben még kedvezőbb helyzetben van *Szatmár-Bereg* (III. 14. típus), ahol a speciálkultúrák jelenléte, az alföldi átlagnál nagyobb erdősültség jobb feltételeket nyújt a terület- és településfejlesztés számára. A felszíni vízkapacitás szempontjából is kedvezőbb terület, mint a Körös-vidék. A falusi turizmus fejlesztésének különösen jók a lehetőségei.

Az agrártáj megőrizte jellegét a nagyüzemi gazdálkodás időszakában is, ezért inkább a földhasználati szerkezet fenntartására, megerősítésére kellene törekedni.

IV. A kedvezőtlen természeti adottságok, az erőforrások hiánya az Alföldnek csak kisebb kiterjedésű területein jelennek meg mint fejlesztést akadályozó tényezők.

Az említett pontozás alapján a *Duna–Tisza közötti hátság* minősült a legkedvezőtlenebb területnek, ami szintén mutatja a pontozásos tipizálás veszélyét, hiszen e vidék szőlőterületei és sajátos szövetkezeti gazdálkodása révén a „szocialista mezőgazdaság” egyik siker-területe volt. A sajátos földhasznosítási szerkezet, az üzemi és település-struktúra elvileg a legkedvezőbb pozícióban várja a piacgazdaságba való menetelést.

Az ásványi nyersanyagok előfordulása, a talajminőség és a vízkészletek alapján is jelentős eltérések vannak az Alföldön, s e területi különbségek közvetve vagy közvetlenül, de nagyon eltérő módon befolyásolják az agrártermelést és vele összefüggésben a földhasználat szerkezetét. Ez esetben a természeti tértagolódás felől próbáltuk felvázolni a földhasználat átalakulásának várható irányait. A természeti tér-gazdaság-társadalom hármassztruktúrájának összefüggése azonban történeti változásában értelmezhető igazán, mivel az egyes struktúráknak sajátos önmozgása, eltérő időbelisége van, miközben magukon viselik, visszatükrözik a többi szerkezetben bekövetkezett változásokat. A természeti térhasználat, s így a földhasználat magában hordozza az ott élő ember gazdasági-társadalmi viszonyait.

Az Alföld földhasználatának változása tehát szükségszerű folyamat, de nem rajtunk kívülálló objektivitás, ezért az ember érdekében történő befolyásolása racionális társadalmi cselekvés.

Irodalom

- Berényi I. (1993) A Jászság földhasználatának változásai. In: *Jászsági Évkönyv*. (Szerk.: Pethő L.) Jászberény. 89–98. o.
- Enyedi Gy. (1987) Tér és Társadalom. – *Janus II.*, 1. Pécs, 114. o.
- Enyedi Gy.-né – Kovács Cs. (1989) A termelés szerkezete és színvonala a mezőgazdasági nagyüzemekben. In: *Magyarország Nemzeti Atlasza* (Szerk.: Pécs M.) Budapest, 383–384. o.
- Henrichsmeyer, W. (1994) Agrarstrukturelle Veränderungen. In: *Nachrichten, I.* Akademie für Raumforschung und Landesplanung, Hannover. 7–11. o.
- Raumordnungsbericht, 1993. Bundesministerium für Raumordnung, Bauwesen und Städtebau. Bonn, 233 o.

EXPECTED SITUATION OF THE STRUCTURE OF LAND USE OF THE GREAT HUNGARIAN PLAIN

ISTVÁN BERÉNYI

Hungarian agriculture had a successful period between 1965–1985 from the point of view of mere production, the foundation of which were the lucky combination of the big farms and private enterprises (homesteads), and also the mass production background which was provided by the COMECON-market. The crisis signs of the agrarian production built on the complicated system of state subsidies appeared in the beginning of the 1980s. By that time the machinery of the big farms had lost its value. At the same time the prices of the industrial products necessary for the maintenance of the level of production (fertiliser, pesticides, machines etc.) had gone up. The market became narrower, because the importing socialist countries lost their solvency one after the other. In 1985, 40% of the big farms were not able to produce the criteria of the re-production.

After the change of 1989 the European market widened theoretically, but not to the extent that could mean a way out of the over-production crisis. In fact, the appearance of Hungarian and Eastern European agrarian products on the Western European market brought focus on the inner contradictions of the EC agrarian policy. According to Henrichsmeyer, an eventual agrarian reform of the EC would result in a 30–40% decline in the collection prices, another 15% decrease in the agricultural land and the growth of the extensive features of production. There is a very slight chance that the Community can take all these up in these years.

Thus the crisis Hungarian agriculture were brought about by the continuous and unfavourable changes of inner and outer conditions. A quick change of paradigm cannot be expected, since the new European frameworks in which the obviously overgrown home agrarian production has to find its place are still unknown.

The gradual formation of the common European market forces the reconstruction of the structure of agricultural production, and also the reformation of land use structure. From the point of view of the change of the land use structure, it is evident that those parts of the country will be intensively or less intensively tilled that have certain comparative advantages (fertility, transportation-market location, social-settlement background etc.) in the home or European regional system.

In our study we defined the regions of the Great Plain with different productive potentials that, in our opinion, have special agrarian potentials from the aspects of regional planning and settlement development, and the ownership and productive relations, the whole vertical system of production has to be transformed according to

this. This has to be based mainly on the local natural-economic-social resources, and the whole of the stimulation should be built on it.

According to the above-mentioned requirements we defined the following spatial types:

I. The natural endowments and the economic-social background of the production forces the maintenance of the agrarian structure, the opportunity for change is little and slow.

II. Though the natural conditions of the production are favourable, some elements of the present economic-social background find difficulty in adjusting themselves to the new-type agrarian production, thus the directions of the production must be found.

III. In these type areas the crisis of the agrarian production is the consequence of the big farm system, amounting to monoculture, strengthening and conserving the agrarian features of the social structure and resulting in the functional decline in the importance of the agrarian towns. In these areas the decrease of the production is inevitable, also the reformation of the structure and the construction of the vertical system of production, procession and marketing.

IV. The Great Plain has got special agrarian regions, e.g. areas of intensive wine and fruit production, or, on the other hand, areas with extremely extensive culture (Hortobágy), that require special regional developmental conception.

This brief summary of the regional types is meant to support the view that the development of the Great Plain cannot be considered as a homogeneous region from the point of view of agrarian production, so a regionally "sensitive" developmental conception has to be worked out, which is a part of a long term regional developmental notion.

Translated by Zoltán Raffay

SZABADIDŐ-LAKÁSOK AZ ALFÖLDÖN *

(Leisure-time Homes in the Great Hungarian Plain)

CSORDÁS LÁSZLÓ

A második otthon és a szabadidő-lakás fogalma, kialakulásának okai

Az ipari forradalmat megelőző agrártársadalomban a lakás és a munka egyazon településen, sokszor ugyanabban a házban valósult meg, tehát messzemenő területi egység volt az emberi létezés legfontosabb alapfunkciói között. A (munkamegosztásos) ipari társadalom fejlődésével bilokális térhasználat alakult ki. A legfontosabb alap-létfolyamatok két helyre oszlottak: az egyik a munka, mint a foglalkozás létalapja, a másik a lakás, a reprodukciós folyamat értelmében (táplálkozás alvás, házasság, család, utódok).

Az ipar koncentrációja, majd a tercier és a quaterner szektorok előretörése a városodáshoz és a városiasodáshoz, illetve a városi társadalom kialakulásához vezetett. A városi lakosság nagy tömegei azonban több generáción keresztül csak szerény nagyságú és minőségű lakásokkal rendelkeztek a fent említett reprodukciós folyamatok megvalósításához. A lakóhelynek a munkahelyhez való kötődése nemcsak a természettel korábban megvolt direkt kapcsolatok elvesztését, hanem a saját tulajdon képződés lehetőségének és a lakással kapcsolatban lévő földbirtoknak az elvesztését is magával hozta.

Csakúgy mint az ipari forradalom előtti társadalmakban, az iparosítás során is voltak társadalmi rétegek (nemesség, nagypolgárság, katonák, állami tisztségviselők), amelyek számára adott volt a lehetőség, hogy az évszakos ritmusnak megfelelően több lakhelyet tartsanak fenn.

A 20. század, illetve az utolsó harminc év gazdasági, társadalmi fejlődése nagyon mély változást hozott a bilokális életstílusnak a fellazulásában, részbeni felbomlásában. A modern ipari társadalom ugyanis napjainkban olyan struktúraváltást él át, amilyen az ipari forradalom óta nem mutatható fel. Ez a gazdaság, a társadalom és a település területét egyaránt érinti. A régi ipari régiók válságba kerülnek, melyeket csak még nagyobb állami szubvencióval, a foglalkoztatottak nagyarányú leépítésével lehet mesterségesen életben tartani. Egész övezetek válnak válságterületekké növekvő munkanélküliséggel és növekvő szegénységgel. Másrészt szükségszerűen előrenyomul a mikroelektronika, a

* A dolgozat „A második otthonok kialakulása és típusai az Alföldön” c. OTKA 4721. sz. kutatás keretében készült.

telekommunikáció, amelyek új helyzetet, új követelményeket támasztanak a népesség és a települések irányában.

Párhuzamosan és szoros ok-okozati összefüggésben ezzel a mindenekelőtt technológiai és világgazdaságilag determinált struktúraváltással megjelent az elmúlt 25–30 évben egy mélyen átfogó társadalmi és szociális változás – az „új társadalom”, új érték- és térképzettel, normákkal és kívánalmakkal, amelynek a következményei már ma is láthatók, s a kutatókat, a politikusokat valamint a tervezőket igencsak foglalkoztatja. *A fizetett szabadság rendszerének bevezetése és meghosszabbodása* volt az első lépés (a szakszervezetek közel százéves harcának az eredménye) amely lehetővé tette, hogy az emberek néhány hetet a lakástól „távol” töltsenek el.

A növekvő gazdasági prosperitás, a növekvő vásárlóerő, amely mindenekelőtt a „széles középosztállynál” lehetővé tette, hogy a fogyasztási cikkeken túl egyre többet költsenek a pihenésre, rekreálódásra,

A napi, mindenekelőtt a heti munkaidő megrövidülése (áttérés a 4,5–5 munkanapos hetekre részben az iskolai képzésben is), illetve *a háztartásvezetés racionalizálása, technikai feltételeinek javítása* és ezzel párhuzamosan *a tömbben rendelkezésre álló szabadidő* (mindenekelőtt a hétvége) *meghosszabbodása*, amely döntően megváltoztatta az emberek többségének tér- és időbeli, helyi cselekvési játéktérét, majd fokozatosan a szabadidő-magatartás alapvető megváltozásához vezetett („szabadidő-társadalom”, „menekülés a szabadidőbe”).

A növekvő motorizáltság, a személyi közlekedés, az úthálózat kiépítése minden vonatkozásban új mobil társadalomhoz (Coppock, J. T. 1977, 148. o.) vezetett.

A születéskor várható élettartam fokozatos emelkedése, másrészt a nyugdíjkorhatár csökkentése következtében kialakult egy idős, már nem dolgozó, így a bilokális térhasználati ritmusból kiszorult réteg, amelynek számaránya sem elhanyagolható.

Egy területi diffúziós folyamatról van szó, melynek során a városközpontokban lakók vagy teljesen, vagy csak ideiglenesen elhagyják lakóhelyeiket. A folyamat felfogható szuburbanizációs folyamatként, nevezetesen úgy, hogy a véglegesen elköltözőknél egy lezárt folyamatról van szó, míg a „csak szabadidőben vándorlóknál” egy le nem zárt folyamatról, melyet Clout, H. D. (1974, 104. o.) „szezonális szuburbanizációnak” nevezett. Ez utóbbi azonban az életciklus-fázis során akár le is zárulhat, nevezetesen, ha a második otthon első otthonná válik. Timár J. (1993) a fenti folyamatot rekreációs szuburbanizációnak nevezi.

Elsősorban a nagyvárosokban figyelhető meg az emberi alap-létfolyamatok térbeli, s egyben időbeli elkülönülése (Romeiss, F. 1980, 153. o.) lakó-, munka- és szabadidő-hellyé. Ez tipikus magatartási normája a posztindusztriális városi társadalmaknak, amelyet a fejlett országok népszámlálási adatai már az 1970-es évektől kezdve világosan mutatnak.

A munka- és lakóhely területi elkülönülése – amely az ipari forradalom korában a korábbi tradicionális társadalom széttrésztésének a következménye volt – most egy járulékos, kiegészítő „helydimenzióvá” bővül. A szabadidő társadalomnak a munkamegosztási társadalomtól való területi leválásánál a jelenkor legfontosabb folyamatáról van szó, amely a településrendszer minden részét befolyásolja és Európa minden fejlett gazdasággal rendelkező államában megtalálható (Lichtenberger, E. 1980, Baumhackl, H. 1988, 227. o.). Ez a szeparáltság (elkülönülés) különbözőképpen nyilvánul meg (Ruppert, K. 1973, 5. o.): „népvándorlás a szabadság ideje alatt”; „karavánok” a többnyire motorizált nagyvárosokhoz közeli területeken; „második lakások”, vagy „második otthonok” kialakulása a nagyvárosok közelében és az idegenforgalmi régiókban.

A második otthon definíciója

Az alapprobléma a második otthon definíciójának meghatározása, illetve elhatárolása az állandó lakóhelytől. Majdnem olyan sok második lakás definíció létezik, mint amennyi szerző. A legtöbb szerzőnél a szabadidő-lakás és a második lakás definíciójának szinonim használata figyelhető meg, noha a fogalomhasználat magja többé-kevésbé azonos.

Nemzetközileg a következő elnevezések használatosak, amelyek azonban nem azonosak:

- angolszász területeken a „*second homes*” (Bielckus, C. L. 1977; Clout, H. D. 1974; Coppock J. T. 1977);

- a francia nyelvű országokban a „*residences secondaires*” (Barbier, M. B. 1965),

- Olaszországban az „*abitazione secondaria*”, amelyet a tulajdonos csak saját maga használ; és az „*abitazione stagionale*”, amelyet bizonyos évszakokban kiad (Meneghel, G. 1980);

- Lengyelországban a „*drugi dom*” (másik lakás) kifejezés terjedt el a földrajzi, szociológiai (Greszczak, J. – Kowalczyk, A. – Matczak, A. 1986); a „*dom wakacyjny*” a tervezői; a „*dom letniskowy*” a jogi szaknyelvben, bár az emberek leginkább a „*dzialka*” szót használják. Ezek a városoktól legalább 30, de sokszor 50–100 km-re lévő, 300 m²-nél nagyobb területű kertekben lévő üdülők különböznek a városban, vagy közvetlenül a város környékén lévő „*ogrod dzialkowy*”-tól, amelyek területe legfőlegbb 300 m² (Potrykowski szóbeli közlése alapján);

- Ausztriában a „*weitere Wohnung*” (további lakás), illetve a „*Zweitwohnung*” vagy a „*Zweitwohnsitz*” (második lakás) elnevezés terjedt el (Baumhackl, H. 1989; Haimayer, P. 1979; Bernt, D. 1964);

- német nyelvterületen Ruppert szabadidő-lakás fogalma érvényesül (Ruppert, K. 1973). A definíció a „lakás” és a „szabadidő magatartás” alaplét funkcióira támaszkodik. Ruppert két fő típust különböztetett meg.

a) *Freizeitwohnsitz* (szabadidő-lakás) alatt a személy minden további lakása értendő, amelyet a *főlakás mellett túlnyomóan szabadidőben és csak átmenetileg* (munkaidő után, hétvégén vagy a szabadság ideje alatt) *használnak*. Ebben a definícióban benne foglaltatnak azok a házak, lakások, amelyek tulajdont vagy tartós bérleményt képeznek – a parasztudvarban tartósan kiadott szobák, az apartmanok, a mobil formák, valamint a Schreber-kertek és kiskertek is.

b) *Ferienhäuser, Ferienwohnungen*, amelyeket a tulajdonosok az év bizonyos időszakában kiadnak (Ruppert, K. 1973).

Alapvető különbség van ugyanakkor a „*Zweitwohnung*” (a második lakás) és a „*Freizeit-, illetve Ferienwohnsitz*” (a szabadidő-lakhely, szabadidő-lakás, illetve a szünidei lakás) között. Az előbbi ugyanis, mint korábban jeleztem, nemcsak szabadidő-eltöltési, hanem képzési és foglalkozási funkciót is hordoz. A két fogalmat azonban a kutatók – tekintettel arra, hogy az eddigi vizsgálatok a második lakásoknak szinte kizárólag az üdülési, szabadidő-eltöltési funkciójával foglalkoztak – szinonimként használják.

Haimayer (1979) Ruppertre hivatkozva a *Freizeitwohnsitz* (szabadidő-lakás), alatt a személy minden további lakását érti, amelyet a *főlakás mellett túlnyomóan szabadidőben és csak átmenetileg* (hétköznapi munkaidő után, hétvégén vagy a szabadság ideje alatt) *használnak*. Egy épület (objektum) akkor nevezhető további lakásnak, ha az a használó tulajdonában van, vagy bérleti szerződés alapján azt legalább két egymást követő hónapban használhatja. Ezek között – a fentiek figyelembevételével – lehetnek épületek, de mobil (mozgó) formák is. Az előzőekhez tartoznak a különbözőképp kialakított épületekben (villák, bungallók, hétfégi házak, Schreber-kerti kunyhók, használaton kívüli mezőgazdasági épületek, apartmanok) lévő házak és lakások; míg az utóbbiakhoz a hosszabb időre felállított sátrak (tartós kemping), lakókocsik, lakóautók, mozgó házak, lakóhajók stb.

Defeníciós probléma

A második otthonok által okozott problémák racionális elemzését hátráltatják azon a területen meglévő sztereotípiák, ahol a definícióalkotás nehéz, a tényanyag pedig gyér. A definíció körüli nehézségek elsősorban abból adódnak, hogy a második otthonok nem alkotnak egy pontosan meghatározható elemekből álló típust (diszkrét halmazt), mely élesen elhatárolható más egyéb szállásformáktól, hanem önkényesen azonosítható csoportot képeznek a különböző szállásformák széles kontinuumán belül. A második otthon dinamikus jellege, az első és a második otthon között meglévő állandóan változó kapcsolat szintén nehezíti a mérést és az azonosítást.¹

A tulajdonlást néha feltételnek tekintik, s bár normaként elfogadható, gyakorlatban még sincs minden második otthonként használt szállásforma magántulajdonban.²

A hobbi telkek Nyugat-Európában jellegzetesen nagyvárosok körül alakulnak ki, de egy-egy vonzó tájegység területén is előfordulhatnak. Ezeket irányíthatja igazgató, vagy funkcionálhatnak részdíjban, méretüktől illetve tulajdonosaik szándékaitól függően, valamint lehetnek állandó lakóhelyek, és hétféle menedékhelyek. Ezek közül néhány valószínűleg megfelel a második otthon terminusnak – az ausztriai nagyvárosok körül található Schreber-kertek minden bizonnyal azok. Második otthon vásárolható azzal a szándékkal is, hogy majd a nyugdíjba vonuláskor állandó lakóhellyé válik. Ebben az esetben a használatnak – a nyugdíjba vonulás közvetlen környékén – van egy olyan átmeneti időszaka, amikor az ott-tartózkodások hossza és gyakorisága fokozatosan növekszik. Ezzel válik a második otthon félreérthetetlenül elsőlegessé. Végül vitatható, hogy az üdülőbirtok, mely Amerikában és Ausztráliában egyre számottevőbb, beletartozik-e a második otthon kategóriába.³

Tisztán látható, hogy az alkalmazott definíció befolyásolja a második otthonok számát, illetve eltérő területi megoszlásukat. Lesz olyan szálláshely-típus, amely a definíció miatt nem tartozik a vizsgált kategóriába, és lesz olyan terület, ahol ezekből a típusokból viszonylag nagy számú létezik. Ebből is látható, hogy a definíciótól a második otthonok kimutatható földrajzi elhelyezkedése is függ. A megoszlás magába foglalhat sok, a város peremén található olyan ingatlant, mely beleolvad az ingázók állandó lakóhelyeibe, valamint tartalmazhat nyári üdülőket, illetve szegényes, szórványos népességű területekre is korlátozódhat. Downing és Dower (1973) Anglia és Wales második otthonaira használt definíciója eléggé általános ahhoz, hogy hasznos kiindulópontként szolgáljon.

Tehát a második otthon egy olyan ingatlan, mely vagy magántulajdonban van, vagy hosszú távú bérlemény, és amely egy egyébként máshol lakó család alkalmankénti szállásául szolgál (Downing, P. és Dower, M. 1973, 5. o.).

A Countryside Commission által támogatott Wye College munkacsoportja javasolt egy széles körben használható definíciót: „A második otthon egy olyan ingatlan, mely időszakos lakóhelyül szolgál egy olyan család számára, mely másutt él, s ingatlanát főként pihenés, üdülés céljára használta” (Bielckus, C. L. et al. 1972, 15. o.). E definíciónak, melyet egy Angliában és Walesben folytatott erősen vidéki hangsúlyt kapott project számára alkottak, van egy olyan pihenést sejtető árnyalata, mely kizárna más „második otthon” formákat, mint pl. az emberek városi hétféle háza, a kollégium, vagy a munkásszállás. Továbbá felveti a kérdést, hogy mit értünk az „időszakos”, illetve a „főként” kifejezéseken. A Wye College szakembercsoportja talált néhány olyan tulajdonost, akik évente közel 300 napot töltenek második otthonukban.

Szükség van tehát egy olyan hivatalos definícióra, melynek tágabb jelentésűnek kell lennie, mint az üdülő fogalmának, s magában kell foglalnia a városokban, illetve a városokon kívül található – nemcsak a szabadidő eltöltésével kapcsolatos – második otthonokat. A helyzet akkor válik kritikusná, amikor a célt vizsgálják. Ezen a ponton

ugyanis *átfedés található a lakóház és a turizmus céljait szolgáló épület között, amikor egyértelműen nincs egyikről sem szó, de mindkettő benne foglaltatik*. Egyértelmű, világos definíciót kell alkotni, mely nem függ az „időszakos” illetve a „főként” szavak interpretálásától; állandót, ami nem teszi lehetővé, hogy egy ingatlan bizonyos szempontból elsődleges, más szempontból másodlagos otthonnak számítsa. Egy angol pénzügyi törvényerejű rendelet – mely a lakásügyi törvényhez kapcsolódik – megadhatja a kulcsot a definíció megalkotásához. A rendelet szerint *a tőkebefektetés megadóztatása alól csak az elsődleges otthon élvez mentességet*.⁴

Ennek alapján *a második otthon az a lakóhely, mely kizárólag olyan tulajdonos birtokában van, aki azt nem elsődleges otthonának tekinti* (Bielckus, C. L. 1977, 37. o.).

A második otthonok az alternatív lakóhelyek értelmében a következő funkcióknak felelnek meg:

- *üdülési-pihenési funkció mint szabadidő-lakás* – többnyire a városkörnyékeken, a közeli pihenési területeken és a távolfekvő idegenforgalmi területeken dominál;

- *főlakás funkció* (a második lakás mint főlakás) – egy későbbi életciklusban az elsődleges lakóigények kielégítésére;

- *a foglalkozást feltételező funkció* a heti, kétheti, havi (messziről) ingázók számára elsősorban a városokban;

- *a képzési funkció* – mint második lakás az egyetemistáknak, a tanulóknak, a szakképzésben résztvevőknek, elsősorban az egyetemi és iskolavárosokban.

Magyarországon nem terjedt el sem a második lakás, sem a szabadidő-lakás elnevezés, legalábbis abban az értelemben nem, amiként azt a lakosság nagyobbik része használná, illetve pontosan meg tudná fogalmazni, hogy mit ért alatta. Nálunk eleinte a tervezők, területrendezők alkalmazták e fogalmakat, hiszen az üdülők megjelenésével építési, területfelhasználási problémák jelentkeztek. A szociológusoknak (Hegedűs J. – Manchin R. 1984, 103. o.) azonban sikerült jól körülhatárolni a magánüdülő fogalmát: „... *a magánüdülő körét meglehetősen tágan értelmezik, gyakorlatilag minden második lakás idesorolható, amelynek – még ha részlegesen is, de – rekreációs funkciója van, azaz valamilyen széles értelemben véve a pihenést és kikapcsolódást stb. szolgálja*.”

A kevés szerző által használt „második otthon”, „második lakás” kifejezés azonban sokszor pontatlan, mert felcserélik a második lakást (bővebb fogalom) az annak csak egyik formáját képező szabadidő-lakással (szűkebb fogalom). Ebben, mint már említettem, szerepet játszik az is, hogy a hivatkozott külföldi szerzők szintén gyakran és sokszor szinonimaként használják e fogalmakat, s nem tesznek különbséget köztük. Kandidátusi disszertációjában így ír erről Martonné Erdős K. (1990):

„A második lakás – második otthon fogalmának használata sem egyértelmű. Ruppert, K. (1973) szerint: olyan hely, amit az állandó lakás mellett főleg szabadidőben és csak átmenetileg (órákig, napokig, hétvégeken, vagy szabadság alatt) használnak. E meghatározásba belefér a magyarországi zártkertek szerszámos kamráinak jelentős há-

nyada is, s ezért nálunk szűkebb értelmezésük is ismert: »... téli tartózkodásra is alkalmas, bizonyos minimális felszereltséggel, alapterülettel stb. rendelkező építmény...« (Berey K. 1981). Véleményem szerint célszerűbb lenne csak azokra a városközeli házakra alkalmazni, amelyekben nemcsak szabadidejüket töltik a tulajdonosok, hanem az év egy részében (legkevesebb két hónap) a család kereső tagjai onnan ingáznak. Mindenféle rekreációs célú építmény – a kifejezetten hétvégi üdülést szolgáló házaktól, az elsődlegesen tartós üdülésre használt nyaralókon át a zártkertek rekreációs célokat is szolgáló szerszámoskamráig – összefoglaló neve a szabadidős ház kifejezést lehetne.” (Martonné Erdős K. 1990, 5–6. o.)

„A szabadidős tevékenységek széles skáláját kínáló, jól felszerelt városkörnyéki területek ellenére a 60-as évektől a tőkés országokban egyre erőteljesebbé vált a „második lakás” vásárlása iránti igény. A fejlődésnek sok ipari országra jellemző dinamikáját az USA példája szemlélteti, ahol a 60-as évek végén minden huszadik ház a szabadidő eltöltését szolgálta, az újonnan létrehozott építmények közül azonban már minden tizedik ebbe a kategóriába tartozott (Ragatz, R. L. 1977). Krippendorf, J. (1977) az európai helyzetet jellemezve így fogalmazott: „majdnem minden üdülőtérsgben a férőhelykapacitás fejlesztése túlnyomó részben – sőt extrém esetben kizárólag – a második lakás szektorra tolódott át.” (Martonné Erdős K. 1990, 10–11. o.)

„Ezeknek az elvárásoknak mind teljesebb körű megvalósulásával, a szabadidős házak növekvő hányadát használják már második lakásként, ahol tavasztól őszig a család folyamatosan kint tartózkodik.” (Martonné Erdős K. 1990, 20. o.)

A fentebb leírt angol és német fogalmak ismeretében – véleményem szerint – a magyarországi fogalomhasználat nem megfelelő, hiszen az a fogalmat lényegesen leszűkíti térben és időben egyaránt. A városközelség persze relatív dolog, hiszen minden terület városközeli, a kérdés csak az, hogy melyik város közelében alakult ki egy-egy üdülőterület, illetve a tulajdonosok döntő többsége valóban onnan származik-e. Az időbeli leszűkítés („minimum két hónap”, „tavasztól-őszig onnan járnak be dolgozni”) szintén nem felel meg a külföldi fogalomhasználatnak. Ott ugyanis mind a napi, hétvégi, szünidei ott-tartózkodás esetén második otthonról – illetve, ha ez szabadidős céllal történik – szabadidő-lakásról beszélnek. (Ugyanakkor érthető és magyarázható is az ilyen szűkítés, amely az állandó lakáshoz próbálja közelíteni, hasonlítani a második lakást, amitől „azt várja el”, hogy majdnem mindenben megfeleljen az állandó lakásnak.) A hazai helyzet, környezet miatt ugyanakkor a mozgó formákat (lakókocsi, lakóautó stb.) a KSH sem tekinti üdülőnek, így második otthonnak és a szabadidő-lakásnak sem fogadhatók el. Hazánkban a jogszabályok általában az „üdülő”, kifejezést használják, a zártkertekben felépített, 12 m²-t meghaladó alapterületű épületek elnevezése „hétvégi ház”. A „nyaraló”, a „hétvégi ház”, az „üdülő”, a „magánüdülő”, a „szabadidő-lakás”, a „szabadidős ház”, a „víkendház”, „bungaló” mind-mind második otthon, azon belül a szabadidős célokra használt második otthonok közé tartoznak, ám a helyes fogalomhasz-

nálat mindig a viszonyítási rendszertől függ. Egy tiszakécskei üdülő a helybeli tulajdonosnak lehet akár állandó lakása is (van rá példa), de a helybeliek többsége tavasztól őszig általában hétvégeken használja, csakúgy, mint a viszonylag közel lakó kecskeméti. A fővárosban, vagy a Dunántúlon lakó tulajdonosok azonban elsősorban a szünidőben, a szabadság ideje alatt tartózkodnak ott. A fentiekén kívül nem fedezhetők fel markáns különbségek a csak hétvégi használatra, a tartós nyári vakációra, vagy éppen a napi használatra épített üdülők között (sőt, sokszor az üdülők és a lakások között sem). Éppen ezért – bár a fenti elnevezések között különbség van – a tanulmányban szinonimaként használom azokat.

Második lakások a múltban

Második lakások a történelem folyamán szinte mindig voltak. Seneca azt írta, hogy „a Tiberis és más folyók partját gazdag római patríciusok házai szegélyezik, s némelyiknek 10–15 ilyen háza is van”. Ugyanakkor a második, harmadik ház stb. nem csak az üdülést, illetve sokszor nem is az üdülést szolgálta. A Mediterráneumban a villagiatúra (nyári lak) és a mezandria termelő birtokot is jelentett. A tulajdonosnak több földdarabja volt különböző helyeken (akár különböző országrészekben) amelyeket különböző időszakokban – amikor a munka megkívánta – felkeresett. A középkorban pedig kifejezett előnye volt a pestisek és más – elsősorban a városokban pusztító – járványok idején, hiszen tulajdonosának nem egyszer a túlélést jelentette egy-egy ilyen vidéki birtok.

A nemesség egy része is rendelkezett több otthonnal, s mindig társadalmi szerepétől függően használta azokat. Amikor politizált, akkor a városi házat, amikor termelt, akkor a vidéki birtokot kereste fel, illetve ott lakott. Az Amerikában korábban jelentős „bőröndös farmerek” szintén ebbe a csoportba sorolhatók.

Külön kategóriát képeznek a személyzettel is rendelkező kastélyok, amelyek szintén második, vagy további lakásai tulajdonosuknak (pl. a királyok nyári-téli kastélyai). Egyes országokban az éghajlat is kikényszerítette téli, illetve nyári főváros kialakítását. Az ezekbe irányuló mozgás szintén részét képezte a második lakás jelenségnek.

A termeléshez kapcsolódó második lakás formájaként alakult ki a transzhumansz gazdálkodás keretében létrehozott „Almhütte”, a hegyvidéki kunyhó is, amely nyáron a legeltető pásztorok menedéke, lakása volt. Napjainkban ezek jó része idegenforgalmi célokat szolgál.

Az üdülőház nem újdonság a svéd életmódban sem. A svéd farmerek hagyományos félnomád életének – nyáron a falvakból a legelőre vonulásnak – modern megfelelője a nyaranta üdülőházakba való népvándorlás. Az a „modern” tendencia, amely szerint a városi élet egyre inkább lakásokban zajlik, nem csak itt, hanem Európa más országaiban is fokozza a rövidebb időszak tágasabb környezetben való eltöltésének szükségességét.

Bizonyos értelemben a tanyák is felfoghatók második otthonként. A foglalkozást feltételező funkció ebben az esetben nem a munka feltételével (föld) nem rendelkező városokban, hanem a tanyákon, a külterületen valósul meg. Ez persze csak akkor és addig igaz, amíg a tulajdonosnak van egy másik lakása is (állandó lakása, ahonnan a gyerekei iskolába mennek, ahova rendszerint esténként hazatér). Amikortól csak a tanyája van, akkor az válik főlakássá. A tanya azonban hordozhat üdülő-funkciót is. Ekkor is második lakásnak nevezhető, egy máshol lakó ember időszakos otthonának.

A 20. század közepéig a gazdagabb társadalmi rétegek közé tartozók, illetve a szabadfoglalkozásúak rendelkeztek megfelelő tőkével, szabadidővel, így közülük sokan tartottak fenn vidéki lakot. *Tömegjelenséggé azonban csak az 1950-es évek óta vált a második otthon azzal, hogy a tőkés és a szocialista berendezkedésű társadalmak széles tömegei (középosztályai) számára kialakultak azon okok, amelyeket már részletesen tárgyaltam.*

Feltehető a kérdés: miért foglalkozom a „második lakások”, a szabadidő-lakások kérdéskörével akkor, amikor hazánkban egyes rétegek számára az első lakás megteremtése is komoly problémát jelent? Mert:

- a világméretű folyamatok Magyarországot sem kerültk és kerülük el, hiszen a második lakás korunk tömegjelensége;

- mert politikai és gazdasági rendszertől függetlenül megtalálható;

- mert az elmúlt évtizedekben kialakult, a második lakás fogalomkörébe sorolható üdülő- és zártkerti területeken igen sok probléma (elsősorban ellátási, környezeti, közlekedési, területrendezési) jelentkezett és jelentkezik napjainkban is;

- mert az 1980-as népszámláláskor megszámlált 116 ezer üdülő már akkor kb. egy-millió ember családi üdülési lehetőségét jelentette, s azóta az ilyen jellegű épületek száma csak növekedett;

- mert az elmúlt évek statisztikái szerint az üdülőépítés lendülete sokkal kisebb mértékben csökkent, mint a lakásépítés üteme.

Az üdülőtelepek kialakulásának előzményei

Az alföldi üdülők, üdülőtelepek kialakulásához hozzájárult, hogy a trianoni békeszerződés következtében az addigi az Osztrák–Magyar Monarchia területén létrejött, s méltán kedvelt üdülőhelyek (Adria, Erdély, Érchegység, Kárpátok) az országhatáron kívülre kerültek. A Balaton-partján, a Dunakanyarban és hegyvidékeinken a két világháború között épült villák és üdülők egy része az 1940-es évek végén, valamint az 1950-es években gazdát cserélt, majd ezek a területek fokozatosan beépültek, túlszűfoltakká váltak azért is, mivel ott alakították ki a szociálturizmus legjelentősebb hazai bázisait. A városok északi, nyugati, jobb levegőjű részein korábban épült villák fokozatosan a város testébe (belsejébe) kerültek át. Funkciójuk átalakult, környezetük is, így pihenésre, üdülésre ma már nem, vagy alig használják őket. Hasonlóképpen a korábbi kertek (kert-

ségek) egy része is a városok lakóterületévé vált (pl. Debrecenben a Vénkert, az Újkert és a Tócsókert).

*A második otthonok kialakulásában fontos szerepet játszottak azok a nagy változások, amelyekről a fentiekben már részletesen írtam. Emellett azonban fontos kiemelni az iparosítást és annak hatásait (a népesség területi, foglalkozási, demográfiai átrétegződése), majd később a második gazdaság megjelenését amely nálunk is elősegítette a szabadidő-orientált második otthonok számának robbanásszerű bővülését.*⁵

Annak ellenére, hogy hivatalosan egy család tulajdonában egy lakás vagy lakótelek és egy üdülő vagy üdülőtelek lehetett – mivel az állami lakbér kedvező volt, különösen a nagyvárosiak számára – *nálunk is kialakul(hatot)t a saját tulajdonú lakással nem, de üdülővel és/vagy zártkerttel, esetleg a gyermek nevére íratott falusi házzal rendelkező család.* A jogszabályok ugyanakkor már az 1970-es évek eleje óta megengedték ugyanakkor, hogy a különféle módon szerzett üdülők (lakások) száma elérje (de ne haladja meg) a család tagjainak számát, nem is beszélve azon kivételes esetekről, amikor további üdülők (lakások) szerzésére, illetve megtartására is lehetőséget nyújtottak. Ez a folyamat – tekintve, hogy az üdülők a befektetett pénz értékét megőrizték – nemzetgazdasági szinten szerepet játszott abban, hogy több *tízmilliárdos holt tőke*, nehezen, vagy egyáltalán nem mobilizálható szezonálisan használt vagyon keletkezzék. Más oldalról viszont hozzájárult a *piaci* (ingatlanpiaci) *viszonyok megteremtéséhez*, önálló egyesületek, *üdülői érdekvédő szervezetek* kialakulásához. Az állam ugyanis – amely az emberi lét szinte valamennyi területének a felkarolását magára vállalta – nem tudta feladatát maradéktalanul végrehajtani. Nem, hiszen ehhez nem volt meg az anyagi háttere, illetve nem számolt azzal, hogy az emberek az évi két-három heti szabadságukat nyugodtan, pihenve, szabad akaratuk szerint szeretnék eltölteni stb. Persze az állam teljes mértékben nem is törekedhetett erre, sőt a konszolidáció, a földek kollektivizálása után maga kezdeményezte – igaz a műveletlen, elhagyott földek problémáinak megoldatlansága miatt – a zártkerti területek bővítését, használatba, illetve tulajdonba adását, melyeken már 1968-tól lehetőség volt pihenési célokat is szolgáló hétvégi házak építésére.

A vizsgálat célja, módszerei; adatforrások

Jelen vizsgálat célja, hogy a rendelkezésre álló adatforrások alapján vázoljam az Alföldön lévő szabadidő-lakások elterjedtségét, jellemzőit.

A fenti célok megvalósításához a földhivatal és a TAKEH (Tanácsai Költségvetési Előirányzat Hivatal) adatait használtam fel, illetve hasonlítottam össze. Megállapítható, hogy a két adatforrás adatai között településenként igen jelentős eltérések vannak (Csordás L. 1992a, 1992b). Az Alföld hat megyéjében 1989-ben a TAKEH szerint 102 településen 19 654, a Földhivatal szerint 162 településen 11 889 üdülő volt. Tehát a TAKEH több

üdülőépületet tart nyilván, mint a földhivatal. A különbség elsősorban ott nagy, ahol a zártkertek is megjelennek mint üdülési funkciót is hordozó területek: a nagyvárosok (Kecskemét, Debrecen, Szeged, Szolnok), azok környéke (Röszke, Hajdúsámson, Hajdúhadház), valamint a folyópartok mentén (Szalkszentmárton, Baja, Tiszaug, Tiszadada, Dombrád, Vásárosnamény, Békés, Makó). (A TAKEH szerint az üdülőjük után adózók száma kilenc településen 15–260-szor meghaladja a földhivatal által nyilvántartott üdülőszámot. Mindössze 17 településen elenyésző ($\pm 15\%$) a különbség a földhivatal és a TAKEH adatai között.) A TAKEH-nál több kapcsolódó adat is megtalálható (az üdülőépület helye, nagysága; a tulajdonos kora, állandó lakóhelye), mindez számítógépes nyilvántartásban – ami a földhivatalnál sajnos még hiányzik – így vizsgálatomban a TAKEH adatbázisát használtam fel.

A szabadidő-lakások és tulajdonosaik jellemzői az Alföldön

A szabadidő-orientált második otthonok közé tartoznak a zártkertekben és az üdülőttelepeken felépített hétvégi házak, nyaralók, valamint a települések bel- és külterületén megvásárolt, üdülési célt szolgáló épületek, illetve bizonyos feltételek mellett a falusi turizmus keretében hasznosított lakások, üdülők, zártkertben lévő hétvégi házak (Csordás L. 1993a, 1993b, 1993c). *Jelen tanulmány csak azokkal az épületekkel foglalkozik, amelyeket az adóhivatal (TAKEH-TÁKISZ) magánüdülőként tart nyilván, azaz utánuk tulajdonosaik (haszonélvezőik) adót fizetnek.*

Az 1960-as évek végéig, a szocializmus alapjai lerakásának időszakában elsősorban a szociálturizmus keretei bővültek. Az 1960-as évek végétől azonban rendelet tiltotta meg, hogy üzemek, gyárak üdülőket építhessenek. Nagyon sok helyen ezt betartották, ám azóta is épültek vállalati üdülők (a vállalatok szakszervezeti bizottságai építettek üdülőt a tagdíjából). Lényegében ehhez az időszakhoz, az egyéni (magán) vállalkozásoknak a korábbiaknál nagyobb teret engedő új gazdasági mechanizmus időszakához köthetők a jelentős igényeket kielégítő zártkerti és üdülőtterületi parcellázások, melyek napjainkra az Alföld helyi és regionális jelentőségű üdülőttelepeivé váltak.

Üdülőtípusok, üdülőépítés az Alföldön

Az idegenforgalom területi típusai közül (Tímár L. 1980) az Alföldön a partmenti üdülőttelepek altípusa és a gyógyfürdő központok típusa található.

A kialakító tényezők, a vonzóerő alapján az Alföldön:

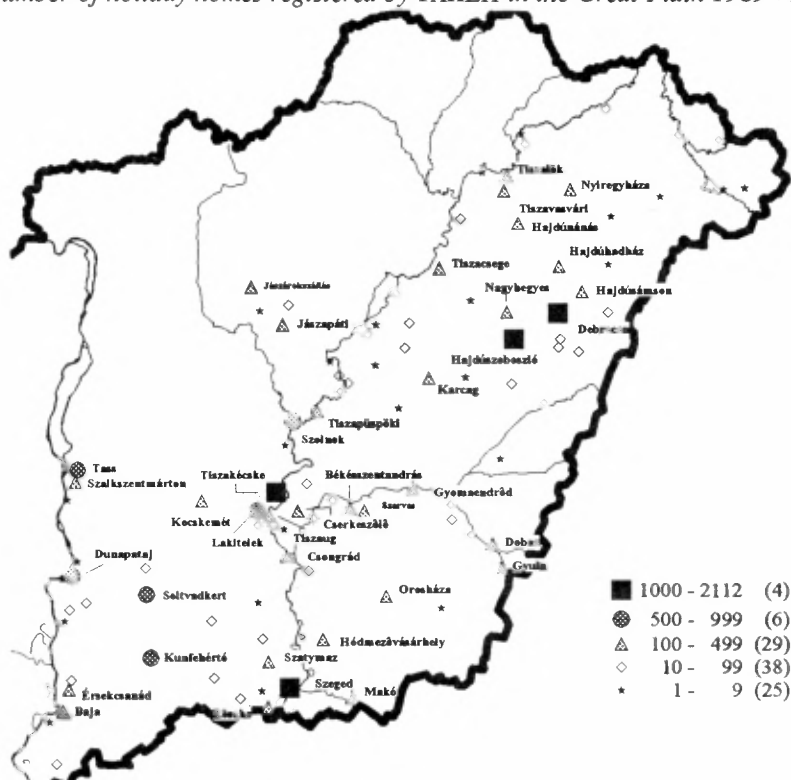
- *folyóparti* (Tass, Békésszentandrás, Csongrád, Tiszacsege, Tiszalök, Tiszapüspöki);
- *szikes tavak menti* (Dunapataj, Kunfehértó, Soltvadkert);

– *termálvizes fürdők környéki* (Kiskunmajsa, Gyula, Szentes, Hajdúszoboszló, Nyíregyháza, Karcag);
– *tóparti* (Abádszalók, Tiszaderzs, Tiszaörs);
– *zártkerti* (Kecskemét, Szalkszentmárton, Debrecen);
– és *vegyes*, melyen belül: *termálvizes és folyóparti* (Lakitelek, Tiszaúcs, Tiszaújfalu); *zártkerti és folyóparti* (Szeged, Szolnok, Tiszaug); *szikes tavi és termálvizes* (Oroszlány) *üdülőtípusok figyelhetők meg.*

Az üdülőkkel rendelkező települések száma megyénként 10 és 25 között változik (1. ábra). A viszonylag nagyobb számú üdülőépülettel rendelkező települések a folyók mentén és a termálvizes fürdők környékén alakultak ki (Debrecen, Hajdúszoboszló, Szeged, Tiszaúcs, Lakitelek). Ezeken a helyeken az üdülőtípusok kiépülése már nagyrészt befejeződött, így ott a földhivatal és a TAKEH nyilvántartása nem, vagy alig tér el egymástól.

1. ÁBRA

A TAKEH által nyilvántartott üdülők száma az alföldön 1989–90-ben
(Number of holiday homes registered by TAKEH in the Great Plain 1989–90)

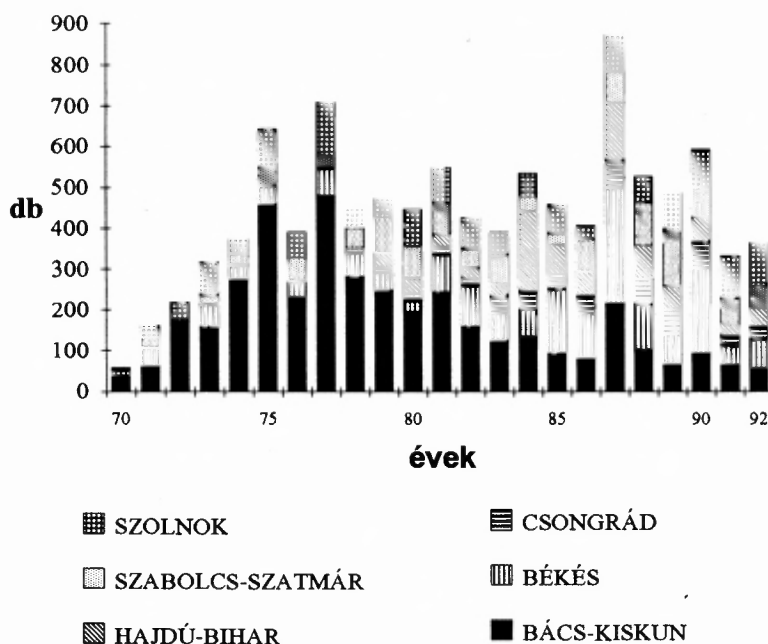

Szerkesztette: Csordás László.

Az Alföldön 1970–92 között felépült magánüdülők döntő része a Dél-Alföld megyéiben található (2. ábra). Az időszak elejétől (1975–77-ig) fokozatosan nőtt a felépített nyaralók száma, ezután lecsökkent majd 1981-ig újabb fellendülés következett. A gazdasági visszaesés időszakában, az 1982-t követő néhány évben csökkent az évenként épített magánüdülők száma. 1986–87-ben azonban hirtelen növekedés állt be, amelyben szerepe lehetett a pénzmenekítésnek is (SZJA bevezetése stb.), azóta viszont a csökkenés folyamatos. Bács-Kiskun megyében fokozatosan csökkent az épített nyaralók száma és aránya. Csongrád és Békés megyében ezzel szemben növekedés tapasztalható. A legnagyobb ingadozást a nyaralóépítésben a két északabbi megye mutatja, míg Szolnok megyében mindvégig kevés hétvégi ház épült. Az építés csúcsa időben is eltolódott. (1983-ig Bács-Kiskunban építették fel a legtöbb szabadidő-lakást – 1981-ig az Alföldön évenként felépített magánüdülők több mint felét –, 1984-ben és 1986-ban Hajdú-Biharban, 1985-ben, 1987-ben és 1988-ban Békésben, 1989-ben Szabolcs-Szatmár-Beregben, 1990-ben újra Békésben, majd 1991–92-ben Jász-Nagykun-Szolnok megyében.)

2. ÁBRA

Az Alföld hat megyéjében felépített üdülők száma (1970–1992)
(Number of holiday homes built in the six Great Plain counties [1970–1992])

Az alföldi üdültulajdonosok jellemzői

A TAKEH által 1989-ben az Alföldön nyilvántartott 19 654 üdültulajdonos közül 6 092 Bács-Kiskun, 5 268 Hajdú-Bihar, 2 817 Szolnok, 2 271 Csongrád, 1 917 Békés és 1 289 Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében rendelkezett épülettel. Az alföldi hat megye nyaralótulajdonosai 699 magyarországi, egy németországi és egy svédországi településről származtak. Megállapítható, hogy mennél kevesebb egy megyében az üdülőjük után adót fizetők száma, azok annál kevesebb településről származnak (Csongrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Békés megye), míg az üdülőszám növekedésével együtt nő a nyaralótulajdonost „kibocsátó” települések száma is (Bács-Kiskunban 318, Hajdú-Biharban 355). Bár ez általában igaz, mégis megfigyelhető, hogy ahol magas a megyeszékhelyiek aránya (pl. Szeged), ott jóval kevesebb településről kerülnek ki a tulajdonosok, mint ott, ahol alacsony (pl. Szolnok). Abban az esetben, ha kiválasztom az adott megye üdültulajdonosaiból egy százaléknál többet „küldő”, azoknak elsődleges otthonot biztosító településeket, akkor mindössze 6–10 települést kapok megyénként. Az egyes megyékben lévő hétvégi házak tulajdonosainak többsége (67–94%-a) viszont ezen a néhány (6–10) településen él. (Az egy százalékos azonban csalóka, hiszen Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében ehhez 12 főnél, Bács-Kiskunban viszont 60 főnél több, az adott megyébe üdültulajdonos „küldő” település kellett.)

Az összes tulajdonos 73,9%-a él az Alföld hat megyéjében. Jelentős különbség fedezhető fel Csongrád, Békés és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (98,3%, 92,8%, 91,3%), illetve Bács-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok megye (62,5%, 54,8%) értékei között, ami a fekvésből, az Alföldön kívüli területektől való nagyobb távolságból adódik. Minden megyében a megyebeli lakosság közül kerül ki az üdültulajdonosok nagyobb része (Csordás L. 1992b). A saját megyebeli tulajdonosok aránya az Alföld egészére nézve 68%. Bár ennek a mutatónak az értéke – érthetően – elmarad az Alföldön üdülővel rendelkezők arányától, mégis megállapítható, hogy a főbb körzeten kívüli vonzáscentrumoktól (Budapest, Észak-Magyarország iparvárosai) való távolsággal egyenes arányban nő a megyebeliek aránya (Csongrád megye 93,8%; Békés megye 88,4%). A főváros közelsége miatt Bács-Kiskun megyében 55,4%-ra, Szolnok megyében 45,5%-ra csökken a megyebeliek aránya, s ezzel egyenes arányban nő a főváros, illetve az agglomerációt is magába foglaló Pest megye részesedése. (Az előbbi két megyében együttes arányuk meghaladja a 30%-ot.) Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye „köztes” értéke (69,7%, illetve 76,0%) az északi iparvárosok lakóinak a területen üdültulajdonosként való megjelenésével függ össze.

Az Alföld üdülőinek 10,4%-a a fővárosiak tulajdonában van, ám ez megyék szerint differenciálódik: a távol fekvő Csongrád, Szabolcs-Szatmár megyében alig 1,1%, illetve 1,2%, míg Jász-Nagykun-Szolnok megyében 18,1%, Bács-Kiskunban 20,9% ez az érték. Az Alföldön lévő, budapesti állandó lakóhellyel rendelkező tulajdonosok üdülőinek

közel kétharmada Bács-Kiskun megyében, egynegyede Jász-Nagykun-Szolnok megyében található. A XVII. kerületet kivéve mindegyik kerületben a Bács-Kiskun megyei üdülő-tulajdonosok száma a legmagasabb. A budai kerületekből kevesebb ember épített vagy vásárolt az Alföldön üdülőt. A főváros keleti és déli kerületeiből (XIV., XVII., XVIII., XX., XXI.) származó tulajdonosok száma és aránya elsősorban Bács-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok megyében jelentős. Bár erre vonatkozó felmérést nem végeztem, valószínűsíthető az is, hogy ezen tulajdonosokat nemcsak a közelség, hanem az igen gyakori szülői-rokoni szálak is a területhez kötik (innen vándoroltak el az 1950-es évek óta).

Az Alföld hat megyéjében nyaralóval rendelkező tulajdonosok közül a legtöbben a fővárosban és az alföldi megyeszékhelyeken laknak (több, mint 500 tulajdonos). Ezen a hét településen (a településállomány egy százalékán) él az Alföld hat megyéjében hétféle házakkal rendelkezők 56,97%-a (1–2. táblázat). A 699 településből 657-ben nem éri el az 52-t az alföldi üdülőtulajdonosok száma. Ez azt jelenti, hogy a településállomány 94%-áról a tulajdonosoknak mindössze 18,55%-a kerül ki. Csakhogy ebben a csoportban sem egyenletes az eloszlás. A 10–49 üdülőtulajdonost küldő településeken – a településállomány 15%-án – lakik az alföldi nyaralótulajdonosok 10%-a. A 10 főnél kevesebb alföldi üdülőtulajdonossal rendelkező településeken (560 településen) összesen 1 584 nyaralótulajdonos él, azaz a településállomány 80%-áról a tulajdonosoknak alig több mint nyolc százaléka kerül ki.

A fentieket összefoglalva megállapítható, hogy a legtöbb tulajdonos a nagyvárosokban él. A településállomány egy százalékáról (megyeszékhelyek és főváros) került ki a tulajdonosok közel 57%-a, míg a településállomány 80%-áról alig több mint 8%-a.

1. TÁBLÁZAT

Az Alföldön üdülővel rendelkező magyarországi tulajdonosok megoszlása kategóriánként

(The division of Hungarian owners who have Great Plain holiday homes by categories)

Települések száma	Üdülőtulajdonosok száma	Összes tulajdonos	Tulajdonosok %-a	Összeadott tulajdonosok	Összeadott %
2	2000 – 3766	5 810	29,56	–	–
2	1000 – 1999	3 126	15,91	8 936	45,47
3	500 – 999	2 260	11,50	11 196	56,97
8	200 – 499	2 189	11,14	13 385	68,10
11	100 – 199	1 525	7,76	14 910	75,86
16	50 – 99	1 096	5,58	16 006	81,44
657	1 – 49	3 646	18,55	19 652	99,99
699	1 – 3766	19 652	100,00	19 652	100,0

2. TÁBLÁZAT

Az 50 főnél kevesebb tulajdonossal rendelkező települések megoszlása
(Within that, the division of those that have less than 49 owners)

Települések száma	Üdülőtulajdonosok száma	Összes tulajdonos	Tulajdonosok %-a	Összeadott tulajdonosok	Összeadott %
560	1 – 9	1 584	8,06		8,06
50	10 – 19	668	3,40	2 252	11,46
26	20 – 29	643	3,27	2 895	14,73
18	30 – 39	619	3,15	3 514	17,88
3	40 – 49	132	0,67	3 646	18,55
657	1 – 49	3 646	18,55	3 646	18,55

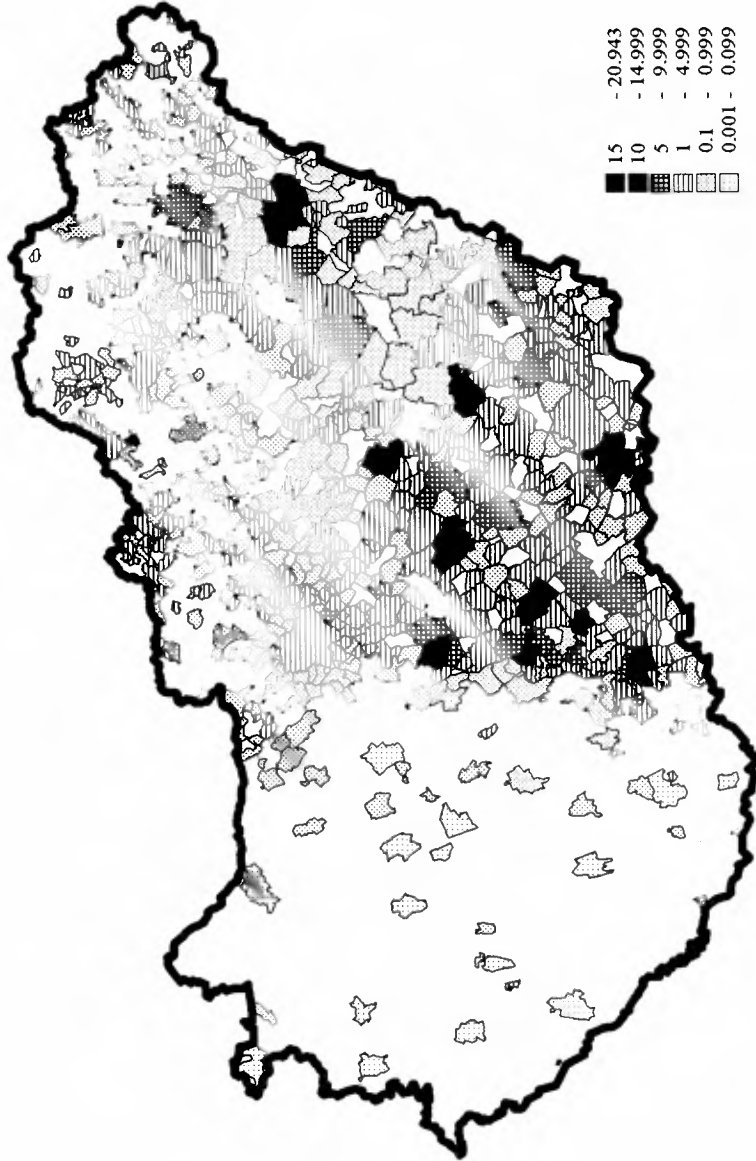
A települések népesség-nagyság kategóriái és az üdülőtulajdonosok aránya közötti összefüggés

Külföldi vizsgálatok rámutatnak arra, hogy a szabadidő-lakással rendelkező háztartások arányát jelentősen befolyásolja a település nagysága. Ez az összefüggés nagy valószínűséggel Magyarországra is igaz, hiszen az 1980-as népszámláláskor összeírt üdülők tulajdonosainak több mint fele Budapesten, kb. 30%-a a felsőfokú és kiemelt felsőfokú központokban élt.

Az Alföld hat megyéjében üdülővel rendelkező 19 652 hazai tulajdonos állandó lakóhelyének (699 település) térbeli eloszlását mutatja a 3. ábra. A települések többsége az alföldi és az észak-magyarországi megyékből kerül ki. A Bács-Kiskun megyével szemközti, közvetlenül a Duna vonala mentén fekvő dunántúli települések szinte mindegyikén él legalább egy alföldi üdülőtulajdonos. Ettől nyugatra azonban – mintha vonalzóval húzták volna meg a határt – szinte teljesen eltűnnek az Alföld hat megyéjében lévő üdülőtelepekre tulajdonost küldő települések, hogy azután e „tengerből” a legnagyobb városok (Pécs, Kaposvár, Nagykanizsa, Győr, Székesfehérvár stb.) néhány fővel kiemelkedjenek.

A települések népesség-nagyság szerinti területi megoszlásánál a 3. táblázat szerinti kategóriákat különítettem el. A táblázat alapján megállapítható, hogy az alföldi üdülőtulajdonosok egy-egy településre eső átlaga a népességnagyság-kategóriáknak megfelelően változik: a fővárosban 2 044, a kiemelt városokban 978, az 50–100 ezres városokban 155, a 20–50 ezres városokban 77, a 10–20 ezres településeken 30 üdülőtulajdonos esik egy-egy településre. A falusi településeken átlagosan egy-tíz alföldi üdülőtulajdonos él. Mennél jobban csökken az adott településen élő népesség száma, annál több település

3. ÁBRA
Az 1000 állandó lakosra jutó, az Alföldön üdülőkkel rendelkező tulajdonosok száma
(Number of Great Plain holiday homes per 1000 residents)

Szerkesztette: Csordás László.

3. TÁBLÁZAT

*Az üdülőtulajdonosok számának, arányának alakulása a „kültő” települések népesség-nagyság kategóriái alapján
(Development of the number and rate of holiday home owners by population categories of the settlements of origin)*

Kategória	Települések száma (db)	Települések lakossága	Települések területe	üdülő-tulajdonosok száma	üdülő-tulajdonosok/település	1000 lakosra jutó üdülő-tulajdonos	üdülő-tulajdonosok aránya	Összeadott üdülő-tulajdon aránya	Egy településre jutó lakos
> 1 000 000	1	1 992 343	52 516	2 044	2 44,00	1,03	10,40	10,40	1 992 343
100 000 – 1 000 000	8	1 211 227	215 905	7 828	978,50	6,46	39,83	50,23	151 403
50 000 – 100 000	12	783 806	190 145	1 865	155,42	2,38	9,49	59,72	65 317
20 000 – 50 000	40	1 142 110	583 006	3 078	76,95	2,70	15,66	75,39	28 553
10 000 – 20 000	64	923 013	632 053	1 911	29,86	2,07	9,72	85,11	14 422
5 000 – 10 000	102	702 125	783 544	1 106	10,84	2,07	9,72	85,11	14 422
2 000 – 5 000	251	769 106	1 204 404	1 383	5,51	1,80	7,04	97,78	3 064
1 000 – 2 000	128	199 960	4730 453	299	2,34	1,50	1,52	99,30	1 562
500 – 1 000	73	55 746	162 246	115	1,58	2,06	0,59	99,80	764
1 – 500	20	7 705	21 814	23	1,15	2,99	0,12	100,00	385
Összesen	699	7 787 141	4 276 186	19 652	28,11	2,52	100,00	100,00	100,00

lakói jelennek meg ott üdülőtulajdonosként az Alföld hat megyéjében. A településszám a kettő-ötezer lakosú településeken lineárisan emelkedik, az ennél kisebb településeken fokozatosan csökken.

Míg a százezernél népesebb településeken (9 db) a tulajdonosok 50,23%-a él, addig az 1 000–10 000 lakosú településeken (483 db) csak 22,3%-uk. Az ezer állandó lakosra eső alföldi üdülőtulajdonosok száma ugyanakkor nem változik ilyen jelentősen az egyes népességnagyság-kategóriákon belül: míg Budapesten 974 állandó lakosra jut egy alföldi üdülőtulajdonos, addig a kiemelt városokban ez a szám 154, a kisebb-nagyobb városokban és falvakban 335 és 668 között váltakozik.

Néhány településen (Debrecen, Tass, Dunapataj, Soltvadkert, Szarvas, Békésszentandrás, Szalkszentmárton, Szentmargitfalva) az állandó lakosság több mint 15–20 ezreléke, azaz (átlagosan 3,5 fős családokkal számolva) a családok 5–7%-a rendelkezik alföldi üdülőkkel. A 20 ezrelék persze csak a településre eső átlag – így például Debrecenben néhány körzetben 40 ezreléket is meghaladja az üdülőtulajdonosok aránya (Sestakert), míg a külső, délkeleti, délnyugati kertes körzetekben egy ezrelék alatt marad.

A megyeszékhelyek és a megyeszékhelyiek szerepe

A nagyobb lélekszámú települések lakossága rekreációs igényeit saját településén és annak környékén elégíti ki. Megvizsgáltam ezért, hogy *a megyeszékhelyek – mint az Alföld legnagyobb népességszámú települései, forrás- és céltelepülésként – milyen szerepet játszanak ebben a folyamatban.*

A hat alföldi megyében lévő üdülőépületek közel egynegyede található az öt megyeszékhelyen (Békéscsabán ugyanis nincs üdülő), viszont ott él a közel húszezer üdülő tulajdonosának 46,54%-a. Budapesttel együtt arányuk eléri az 56,97%-ot. A megyeszékhelyek tehát üdülőnépesség-kibocsátó helyek, amelyek a felmerült igényeknek csak egy részét (kb. a felét) képesek helyben (a megyeszékhelyeken) kielégíteni. A legtöbb üdülőépülettel rendelkező megyeközpont Debrecen (2 112), melyet Szeged (1 278), majd Szolnok követ (825). Nyíregyházán kevesebb mint ötszáz, Kecskeméten alig több mint száz üdülőépületet tartott nyilván a TAKEH 1989-ben.

A megyeszékhelyeken lévő hétféle házak (vagy sokszor „hétközi házak”) tulajdonosainak 93,9-98,4%-a helybeli lakos. E városoknak a magánüdülő-forgalomban betöltött szerepére utalhat az is, hogy a területükön lévő üdülők közel száz százaléka a helybeliek tulajdonában van. Az alföldi nyaralótulajdonosok (19 654) közül 9 147 fő a hat alföldi megyeszékhelyen él. A legtöbb alföldi üdülőtulajdonos Debrecenben (3 766), Szegeden (1 950), Kecskeméten (1 178), majd Szolnokon, Nyíregyházán és Békéscsabán (500–1000 fő) rendelkezik állandó lakással. Látható tehát, hogy a megyeszékhelyek (alföldi szinten) a felmerülő üdülési igényeknek csak alig több mint a felét képesek helyben kielégíteni.

Az Alföldön az egyes megyeszékhelyeken lakó üdülőtulajdonosok 87–97%-a saját megyéjében rendelkezik üdülővel (4. táblázat). A kecskemétiak tíz százaléka a Tiszaszigeten, a szolnokiak hét százaléka Bács-Kiskun megyei – Jász-Nagykun-Szolnok megyével határos – üdülőtelepeken épített vagy vett magának „második otthon”. Hasonló eset figyelhető meg Nyíregyháza és Debrecen vonatkozásában is.

4. TÁBLÁZAT

Az egyes megyeszékhelyeken lakó üdülőtulajdonosok megoszlása az Alföld megyéiben (%)
(The division of the holiday homes in the specific counties of the Great Plain)

Megyék	Kecskemét	Békéscsaba	Szeged	Debrecen	Szolnok	Nyíregyháza
Bács-Kiskun	88,32	0,30	10,86	0,00	7,21	0,00
Békés	0,50	96,34	1,49	0,13	0,40	0,00
Csongrád	0,40	1,74	87,08	0,00	0,40	0,00
Hajdú-Bihar	0,50	0,60	0,10	92,46	1,10	8,40
Jász-Nagykun-Szolnok	10,23	0,87	0,40	0,69	0,73	0,10
Szabolcs-Szatmár-Bereg	0,00	0,00	0,05	6,60	0,10	91,50

Az Alföld megyeszékhelyein lévő 4 794 üdülőépületből 4 640-nek a tulajdonosa az adott megyeszékhelyen rendelkezik állandó lakással (5. táblázat). A szolnoki állandó lakhelyű üdülőtulajdonosok döntő részének, a debreceniek a szegediek és a nyíregyháziak több mint felének saját lakóhelyén található az üdülője. A viszonylag kevés természeti vonzerővel rendelkező Kecskemét és Békéscsaba lakói inkább a természetes vizek mellett (értse a városkörnyéki folyópartok mellett) vettek, vagy építettek maguknak üdülőt.

5. TÁBLÁZAT

A megyeszékhelyeken üdülővel rendelkező megyeszékhelyi tulajdonosok aránya az adott megyeszékhely alföldi összes tulajdonosából
(Division of local owners of holiday houses located in the county seats in comparison to the total number of owners in the given city)

Megyeszékhely	Alföldi tulajdonosok száma	Ebből megyeszékhelyen lakó tulajdonosok	
		száma (fő)	aránya (%)
Békéscsaba	574	0	0,0
Kecskemét	1178	126	10,7
Szeged	1950	1236	63,3
Debrecen	3766	2063	54,8
Nyíregyháza	708	440	62,1
Szolnok	971	775	79,8

A kecskeméti és a szolnoki üdülőtulajdonosok a megyéjükben lévő üdülőtelepek egy-nyolcadán (három-három településen), a nyíregyháziak kb. egyharmadán (négy településen), a szegedi és a békéscsabai tulajdonosok az üdülőtelepülések felén (hét, illetve hat településen), míg a debreceniek a kétharmadán (tizenként 12 településen) vannak abszolút többségben. A megyeszékhelyi állandó lakóhelyű tulajdonosoknak a megyeszékhelyen kívüli szerepe is fontos, hiszen tulajdonosként a közeli és távolabbi településeken (sőt megyékben) is megjelennek (6. táblázat).

6. TÁBLÁZAT

*A megyeszékhelyi állandó lakással rendelkező tulajdonosok aránya
a megyeszékhely nélküli megyében
(The rate of flat owners in the county seat in different counties)*

Megye	Megyeszékhely	%
Bács-Kiskun	Kecskemét	17
Békés	Békéscsaba	28
Csongrád	Szeged	74
Hajdú-Bihar	Debrecen	66
Jász-Nagykun-Szolnok	Szolnok	31
Szabolcs-Szatmár-Bereg	Nyíregyháza	55

Az üdülőtulajdonosok kora

Egy-egy üdülőtelepre nézve fontos, hogy az üdülőtulajdonosok milyen korúak, hiszen a szolgáltatások, a nyaralók igénybevétele, a szabadidő-eltöltési lehetőségek stb. korcsoportonként különbözőek.⁶

Mennél nagyobb a nők aránya, általában annál nagyobb a hatvan év feletti korcsoport aránya. Az Alföldön a nők aránya 20,3%, ám Bács-Kiskun, Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok megyében ennél egy-két százalékkal magasabb. Ez azzal is összefügg, hogy ott több a termálvizes fürdőt használó, a fürdő mellett üdülőépülettel is rendelkező idősebb korosztályhoz tartozó személy, így a nő is.

Az üdülőtulajdonosok 28,6%-a hatvan év feletti, de a fent említett három megyében és Hajdú-Biharban arányuk ezt 1,3–7,0%-kal meghaladja, s csupán Békés és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye marad az alföldi átlag alatt. A hatvan év feletti korosztály esetében 12,2% a megyék közötti különbség. A Jász-Nagykun-Szolnok és a Csongrád megyei üdülőtulajdonosok több mint egyharmada nyugdíjas korú. *Az úgynevezett idős munkaképes korúak (41–60 év) alföldi aránya 53,6%,* melyet csak Békés megye hasonló értéke múl felül több mint 6%-kal. *A negyven év alatti korosztály aránya a tulajdonosok között*

„csak” 15,5%, melytől Szolnok megye 1,1%-kal marad el, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 1,8%-kal haladja meg azt.⁷

Megállapítható, hogy a tulajdonosok döntő része idős, vagy idős munkaképes korú, tehát az a korosztály, amely már nem foglalkozik gyermekei nevelésével, az életciklus során a konszolidációs fázisba került.⁸

Az üdülőépületek nagysága

Az üdülőépületek hasznos adózási alapterülete 31,3 m². A zártkertekben felépített hétvégi házak, mivel a törvény előírásai szerint 30 m²-esnél nagyobbak nem lehettek, ezért megvizsgáltam a 30 m²-es és az az alatti épületek arányát az Alföldön, a vizsgált hat megyében és a 102 TAKEH nyilvántartásban szereplő üdülőépülettel rendelkező településen.

Megállapítható, hogy az alföldi nyaralóépületek 56,8%-a 30 m² vagy az alatti területű. A Csongrád és Hajdú-Bihar megyében lévő épületeknek viszont több mint 70%-a esik ebbe a kategóriába. A közepes (31–59 m²) alapterületű épületek aránya 39%, de a fent említett két megyében a 26%-ot sem éri el. A 60 m² vagy annál nagyobb épületek aránya 1989-ben még elenyésző volt (4,2%). Megfigyelhető, hogy az üdülőterület-bővüléssel jellemezhető megyékben (Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg) arányuk már az 5,6–6,6%-ot is eléri.

A 102 üdülőépülettel rendelkező település több mint egyharmadán a 30 m² alatti üdülők aránya meghaladja a 75%-ot, s ez csupán a Tisza mellett csökken 25% alá. Igen elenyésző a 60 m² feletti üdülők aránya, amely csak Cserkeszőlőn, Karcagon, Röszkén és Nyíregyházán haladja meg a 10%-ot. Bács-Kiskun megye három településén (Baján, Kecskeméten és Szalkszentmártonban) egyetlen üdülőként nyilvántartott épület nagysága sem éri el a fenti kategóriahatárt. A napjainkban kialakuló – ma még száz üdülőépülettel nem rendelkező – üdülőtelepeken, valamint a kisebb falvakban megvásárolt régi parasztházak miatt jelentősen növekszik a 60 m² feletti üdülők aránya (Kiskunmajsa 83%, Tiszafüred 28,6%, Abádszalók 27,8%, Csökmő 100%, Domaszék 100%).

Összegzés

A vizsgálatban bemutatott szabadidő-lakások száma – a különféle termő zártkerti ingatlanokat is beleszámítva – az Alföldön közel 300 ezer darab. A magánüdülők nagyon fontos szerepet játszanak az egyéni (és különösen a családi) üdülési igények kielégítésében. A szakszervezeti üdültetés visszaszorulásával a magánüdülők szerepe várhatóan felértékelődik a rekreációs igények kielégítésében. A nehezedő gazdasági körülmények

miatt a zártkertek termelési funkciója tovább bővíülhet, ám egyes helyeken állandóan lakott területekké válhatnak (városkörnyékek), illetve üdülőterületté alakulhatnak át (folyó- és tóparti területek). A falusi-tanyai vendégfogadásnak – mint viszonylag olcsó és természetbarát üdülési formának – a megfelelő természeti és társadalmi tényezővel rendelkező területeken lehet jövője. A kérdés az, hogy a jelenlegi tulajdonosok meg tudják-e tartani üdülőjüket, zártkertjüket, illetve a lakosság mekkora része lesz képes kifizetni az „olcsó”, természetközeli pihenés, nyaralás évről-évre emelkedő költségeit.

Jegyzetek

- ¹ Az egyik végletben foglal helyet a mozgó szálláshely: a sátor, a lakóautó, a lakókocsi, melyeket általában nem számítanak második otthonnak, bár sok funkciójuk megegyezik, a másik végletben található a hatalmas vidéki ház, mely alkalmi lakóhelyül szolgál, de állandó személyzete van. Ezen kívül még számos kétséges kategória létezik. Néhány helyi hatóság a telepített lakókocsikat is második otthonnak tartja, mások pedig nem, mivel ezek a szálláshelyek szükség esetén elmozdíthatók (és általában idővel el is viszik őket), így nem is számítanak bele a nyilvántartásba. Bizonyos kritériumok szerint az európai városok kiskertes faházai (kis nyaralói) második otthonként kezelhetők, mivel általános gyakorlat, hogy nyaranta, vagy sokszor az iskolai szünidő folyamán az egész család kint tölti a hétvégeket – mégis úgy tűnik – a hivatalos adatok szerint nem tekintik azokat második otthonnak, noha csak Koppenhága körül 15 000 van belőlük.
 - ² 1967-ben Franciaországban például a második otthonok 16%-a volt társtulajdonban, s további 12%-ukat béreltek (Clout, H. D. 1969, 441. o.). A második otthonon többen is használhatják, és vitatható, mely ponttól számítható inkább bérelt üdülőszállásnak. Az Amerikai Egyesült Államokban például 25–33% közötti azoknak a második otthonoknak az aránya, melyek valamikor az év során egy kis időre kiadásra kerülnek (Ragatz, R. L. 1977, 181. o.). Franciaországban közel félmillió család használta egy barát vagy rokon második otthonát. További 1,2 millió francia család használja valamelyik rokonának állandó lakóhelyét második otthonként. Ezek a szálláshelyek valószínűleg nem minősíthetők üdülőnek, az pedig még jobban vitatható, hogy az ilyen családok második otthon tulajdonosok-e.
 - ³ Az Egyesült Államokban az 1970-es években évente 625 000 telket adtak el, ez kb. hatszorosa a második otthonok számának. Kaliforniában az 1971 előtti tíz évben eladott telkek mindössze 3%-án épült ház. A Floridában vizsgált mintatelkeken ez az arány 70 000 volt az egyhez. Ezeket a földeket javarészt befektetési, illetve spekulációs célból vásárolták, más telkeken viszont az egyéb szolgáltatások költsége fogta vissza a házépítést.
 - ⁴ Magyarországon a TAKEH adatbázisában szereplő emberek olyan épület után adóznak, amelyet ők, valamint a tanácsí/önkormányzati apparátus dolgozói az építés célját, valamint a használat módját, a rendeltetést tekintve nem lakásnak, hanem üdülőnek neveztek.
 - ⁵ A magánüdülők iránti kereslet *szociológiai motivációi* közül a következőket említik meg (Hegedűs J. – Manchin R. 1984, 110–114. o.): a magánüdülő hosszabb távon megtérülő befektetést jelenthet, mivel *olcsóbb, mint az alternatív üdülési formák*; a pénzüvedelem (*pénzüőke*) értékének megőrzése – vagy többnyire mérsékeltébb – növelése; a magánüdülő, mint presztizs- és státusz jelző jóság a társadalmi struktúraváltozás következtében új és arányában bővülő vezetőrétegek jelentek meg, amelyek számára a társadalom valójában nem nyújtott fogyasztási alternatívát, így ezek a rétegek pozicionális előnyeiket a magánlakás, a magánautó és magánüdülő „képletére” válthatták át; az elmúlt néhány évtized lakásépítésével és városiasodásával, a városias (*lakótelepi*) környezetbe „kényszerített” emberek földéhségével függ össze, amely fontos eleme lehet az üdülők iránti szükségleteknek.
- Ruppert szerint a szabadidő-lakás jelenségének a következő kiváltó okai vannak: a szabadidő megnövekedése, a szabadon rendelkezésre álló keresetek az ún. „széles középosztálynál”, a mobilitás növekedése a

motorizáltság és a közlekedési feltártság következtében, az értékes dolgok tulajdonlása iránti igény, *spekuláció*, az emberek *fizikai és pszichikai megterhelése* (stresszhatás), az időskori lakhely megszerzése iránti vágy, *adókönnyítések, emocionális okok* (származás, családi gyökerek), státusszimbólum (Ruppert, K. 1973, 3. o.).

⁶ Bár a TAKEH által nyilvántartottak sokszor nem a tulajdonosok, hanem a hasznélvezők (idős szülő, esetleg gyermek).

⁷ A száz főnél több üdülővel rendelkező települések kétharmadában a hatvan év felettiek aránya 25–50% közötti, míg a negyven év alatti üdülőtulajdonosok aránya csak Tiszaugon nagyobb 25%-nál (28,3%), máshol 10–25%. Megyéenként egy-három helyen még a 10%-ot sem éri el a fiatal munkaképes korúak aránya (Kecskemét; Szarvas, Orosháza; Hajdúhadház; Szatymaz; Cserkeszőlő, Karcag-Berekfürdő, Szolnok; Nyíregyháza). Ezen települések egy részén a reumáját a termálvízzel gyógyító – tehát valószínűleg idősebb – korosztály épített vagy vásárolt üdülőt. Az idős munkaképes korosztály az, amely zömében fiatal munkaképes korban, az 1970-es években, illetve gyermekeik felnevelése után az 1980-as években tudott félretenni, vagy egészségi állapota miatt kénytelen volt félretenni üdülőre is. A Tisza melletti és a nagyunsági üdülők tulajdonosainak több, mint 25%-a 40 év alatti (a már említett Karcag kivételével).

⁸ Az üdülőtulajdonosok többsége az idős munkaképes korosztályhoz tartozik, negyven-hatvan éves. Az Alföldön lévő üdülőtelepek közül csak 5 településen haladja meg a hatvan évesnél idősebb korú tulajdonosok aránya az 50%-ot (Kalocsa 54,2%, Szakmár 68,8%, Hortobágy 66,7%, Mórahalom 60%, Kállósejmen 50%), Bátyán pedig 100% ez az érték, ám ezeken a településeken tíz, vagy az alatti az üdülők száma.

Irodalom

- Barbier, M. B. (1965) Methodes d'etude des residences secondaires. L'Exemple des Bases-Alpes. In: *Mediterranee*, 2. 89–111. o.
- Battistoni, G. (1973) La residenze secondarie nella fascia costiera tra la foce della Magra e Quella del Serchio. In: *Bolletino della Soc. Geogr. Italiana*. Ser. X. Vol. II. Fasc. 1–6. 147–167. o.
- Baumhackl, H. (1988) The Phenomen of Second Homes within the Framework of the Housing Markets: the Vienna Example. In: *Contemporary Essays in Austrian and Hungarian Geography* (Studies in Geography in Hungary) 22. (Eds: Lichtenberger E. – Pécsi M.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 225–240. o.
- Baumhackl, H. 1989: *Die Aufspaltung der Wohnfunktion*. Wien.
- Berey K. (1981) A hazai üdülési-idegenforgalmi igények kielégítésének helyzete. *Településtudományi Közlemények*, 30. 81–99. o.
- Bernt, D. (1964) Wochenend- und Ferienhäuser ein aktuelles Problem. In: *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Raumplanung*, Nr. 67. 124–135. o.
- Bielckus C. L. – Rogers, A. W. – Wibberley, G. P. (1972) *Second Homes in England and Wales*. (Studies in Rural Land Use 11.) Wye College. Univ. of London.
- Bielckus, C. L. (1977) Second Homes in Scandinavia. In: *Second Homes: Curse or Blessing*. (Ed.: Coppock, J. T.) Pergamon Oxford. 35–46. o.
- Clout, H. D. (1969) Second homes in France. In: *Journal of the Town Planning Inst.* (London) 55., 10. 440–443. o.
- Clout, H. D. (1974) The Growth of Second-Home Ownership: An Example of Seasonal Suburbanisation. In: *Suburban Growth*. (Ed.: Johnson, J. H.) Wiley, London. 101–127. o.
- Coppock, J. T. (1977) Second Homes in Perspective. In: *Second Homes: Course or Blessing*. (Ed.: Coppock, J. T.) Pergamon Oxford. 147–154. o.
- Csordás L. (1992a) Entstehung und geographische Typisierung von Freizeitwohnsitzen in der ungarischen Tiefebene. In: *Mecklenburg-Vorpommern: Tourismus im Wandel. Greifswalder Beiträge zur Rekreatiogeographie*. Freizeit- und Tourismusforschung, Band 3. 139–146. o.
- Csordás L. (1992b) Magánüdülők a Dél-Alföldön. *Alföldi társadalom*, 1992. III. kötet 72–92. o.

- Csordás L. (1993a) A zártkertek kialakulása és jellemzői Bács-Kiskun megyében. *Juss*, 2. 63-76. o.
- Csordás L. (1993b) A második lakások kialakulása és jellemzői az Alföldön. In.: *Önkormányzat és regionalitás*. (Szerk.: Szörényiné Kukorelli I. (Megjelenés alatt.) UNED Madrid – MTA RKK Pécs, 15-27. o.
- Csordás L. (1993c) Második otthonok az Alföldön. In.: *Társadalmi idő – szabadidő*. (Szerk.: Tibori T.) Budapest. (Megjelenés alatt.)
- Csordás L. – Szabó G. (1993) A falusi-tanyai turizmus szervezésének és fejlesztésének feltételei az Alföldön. *Alföldi Tanulmányok*, 137-161. o.
- Danz, W. 1981: Zweitwohnungen in der Raumplanung In: *Mitteilungen und Berichte des Salzburger Institutes für Raumforschung*, 90-119. o.
- Downing, P. – Dower, M. 1973: Second Homes in England and Wales. Countryside Commission.
- Greszczak, J. – Kowalowalzyk, A. – Matczak, A. (1986) Die Rolle der Wochenendhäuser beim Strukturwandel der ländlichen Gebiete in Polen. In: *Peripheren Regionen und Siedlungsstruktur V*. Bilaterales Geographisches Seminar DDR/VR Polen 129-143. o.
- Haimayer, P. (1979) Freizeitwohnsitze in Österreich In: *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Raumplanung*. Wien, 221-246. o.
- Hegedűs J. – Manchin R. 1984: Magánüdülők és az üdülőterületek fejlesztése In: *Műhelytanulmányok: Értékszociológiai Műhely Gazdaság és Értékszociológiai tanulmányok 1983-1995*. 102-161. o.
- Krippendorf, J. ((1977) Az idegenforgalom fejlesztésének környezeti feltételei. A kívánatos jövő 23 tézise. *Idegenforgalmi Közlemények*, 4. 43-86. o.
- Lichtenberger, E. (1980) Die Stellung der Zweitwohnungen im städtischen System. Das Wiener Beispiel. In: *Berichte zum Raumforschung und Raumordnung*. H. 1. 3-14. o.
- Martonné Erdős, K. (1990) Az egyéni rekreáció lehetőségei és megvalósulása Miskolc környékén. Kandidátusi értekezés (kézirat).
- Meneghel, G. (1980) Freizeit Wohnsitze in Italien. In: *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie*, 24. 7. 217-221. o.
- Ragatz, R. L. (1977) Vacation Homes in Rural Areas: Towards a Models for Predicting their Destination and Occupancy Patterns. In: *Second Homes: Curse or Blessing*. (Ed.: Coppock, J. T.) Pergamon Oxford, 181-194. o.
- Romeiss, F. 1980: Freizeitplanung und Parzellierung des Alltags. *Freizeit in Theorie und Forschung. Deutsche Gesellschaft für Freizeit*. Düsseldorf, 152-159. o.
- Ruppert, K. (1973) Der Zweitwohnsitz im Freizeitraum In: *Berichte zur Raumforschung und Raumplanung* Jg. 17. 1973-4. 3-9. o.
- Ruppert, K. (1990) Freizeitwohnsitze in den Alpen unter besonderer Berücksichtigung des ausländischen Grundbesitzes.
- Timár, J. 1993: Az alföldi szuburbanizáció néhány sajátossága. *Alföldi Tanulmányok*, XV. 217-232. o.
- Timár, L. (1980) Az idegenforgalom földrajzi vizsgálatának néhány kérdése. *Földrajzi Értesítő*, 2-3. 273-301. o.

LEISURE-TIME HOMES IN THE GREAT HUNGARIAN PLAIN

LÁSZLÓ CSORDÁS

The bungalow, summer holiday home, weekend house, or whatever we call it, are among the second homes used in leisure time, for leisure time purposes.

The study deals with the second homes (a building that is a private property or a long term rental, and that serves as a temporary accommodation for a family that lives elsewhere, it has not only leisure time functions, but also training and occupational

ones) and the leisure time homes (all "other homes" of a person, that, besides the main home, is used mainly in the leisure time and temporarily: on weekdays after work, on the weekends or during the holiday. An object can be called "other home" if it is owned by the user, or it can be used for at least two succeeding months based on a lease contract). After the introduction of their foreign definitions and explaining the general reasons for the development of leisure time homes, it details the most important features of the holiday settlements, holiday homes, and holiday home owners at Great Plain, county and settlement levels.

The most important statements of the study are the following briefly:

1) In 102 settlements of the Great Plain there were 19,654 holiday homes registered by the tax office (TAKEH), while in 168 settlements only 11,889 were registered by the Land Office.

2) The holiday homes and weekend houses used for holiday purposes, developed along riverbanks, shores of lakes, around thermal spas and in fenced gardens (Map 1.).

3) The weekend houses in the Great Plain built between 1970-1992 are mainly in the Southern counties of the Great Plain, though the peak rate of building holiday homes pushed from the South to the North in time (Fig. 1.).

4) 73.9% of all the owners live in Great Plain counties. In every county most of the holiday home owners are from within the county population. The rate of the owners from the same county is 68.0%, if we look at the whole of the Great Plain. The rate of those who own holiday homes in their own counties increases in a direct proportion with the distance from the main, extra-regional attraction centres (Budapest, Northern Hungary; the rates of Csongrád county is 93.8%, while that of Békés is 88.4%), while the same rate decreases to 55.4% in Bács-Kiskun, 45.5% in Szolnok county because of the closeness of the capital. 10.4% of the Great Plain's holiday homes are owned by Budapest citizens, though this is different in the counties: hardly 1.1% and 1.2% in the far-away Csongrád and Szabolcs-Szatmár counties, while 18.1% in Szolnok and 20.9% in Bács-Kiskun county.

5) Most of the owners live in the big cities (Table 1.1% of the settlements (county seats and the capital) give almost 57% of the owners, while just above 8% live in 80% of the settlements.

6) The holiday home owners of the six Great Plain counties are 699 Hungarian, 1 German and 1 Swedish settlement (Map 2). We can see (Table 2.) that the average number of Great Plain holiday home owners per settlements, varies according to the population categories: 2,044 in the capital, 978 in the major cities, 155 in towns with population between 50,000-100,000, 77 in towns with 20,000-50,000 dwellers, and 30 holiday home owners can be found in the settlements of 10,000-20,000 citizens. In rural settlements the number of holiday home owners is 1-10 on the average. While 50.23% of the owners live in settlements with populations bigger than 100,000 (9

settlements altogether), only 22.3% in the 483 settlements with populations between 1,000–10,000. On the other hand, the number of Great Plain holiday home owners per thousand residents does not vary in such a significant way among the population size categories.

7) Almost one-fourth of the holiday homes of the six Great Plain counties can be found in five county seats (Békéscsaba has no holiday homes), but 46.54% of the owners of the almost 20,000 holiday homes live there. 93.9–98.4% of the owners of weekend houses (or, many times, "midweek, everyday houses") of the county seats are local residents. So we can see that just a little more than half of the existing holiday needs (at Great Plain level) can be satisfied in the county seats.

8) 87–97% of the county seats' resident holiday home owners have holiday homes in their own counties (Table 3.). Out of the 4,794 holiday homes of the Great Plain county seats, the owners of 4,640 live in the given county seat (Table 4.). The rate of the owners who are Szeged and Debrecen residents is significant, in their county seats, in their counties (above 65%), while the Kecskemét residents show a figure of "only" 17% (Table 5.).

9) From the years of birth of the taxpayers we can say that most of the owners are either aged (28.6 of them are older than 60) or of older active age 53.6% of them are between 41–60), thus the generation that does not have to deal with rearing their children, is in the consolidation phase of the life cycle, many times ill etc.

10) The area subject to taxation of the holiday homes is 31.3 m². Since the law did not allow the construction of holiday homes bigger than 30 m² in fenced gardens, I examined the rate of the buildings of 30 m² or less. We can say that 56.8% of the Great Plain summer homes have areas of 30 m² or less. But in Csongrád and Hajdú-Bihar more than 70% of the buildings fall into this category. 39% is the rate of the medium-size (31–59 m²) holiday homes, but less than 26% in the above-mentioned two counties. The rate of the buildings of 60 m² or more was insignificant in 1989 (4.2%), though in the counties that can be characterised by the expansion of leisure time areas (Szolnok, Szabolcs-Szatmár) their rate is up to 5.6–6.6%. In more than one-third of the 102 settlements that have holiday homes the rate of those buildings that are smaller than 30 m² is above 75%, and it is only along the Tisza river where it is under 25%.

Translated by Zoltán Raffay

A FÜGGETLENSÉG MINT HÜBRISZ

Az ember és a természet kölcsönhatása az Alföldön

(Independence Like Hybris

[The Correlation of Man and Nature in the Great Hungarian Plain])

HORVÁTH BENŐ

„A kun városok régi protokollumaiban sohasem olvastam, hogy az árvizek miatt panaszkodtak volna, pedig sokszor a házakba is becsapott a szennyes víz. Sőt ellenkezőleg! A türkevi tanács például 1780-ban úgy határoz, hogy: »a víznek megtartásáért instálni kell, mivel a víz mingyárt el mégyen, sok helyen allig vagyon térdig való víz és ha ez a kevés árvíz sem lett volna, a militia számára szénát sem lehetett volna kaszálni és barmaink most is egyedül ott élhetnek, ahol a víz a földeket megfutotta.«” (Györffy I. 1922, 8. o.)

„Sehol az ember madaraknak annyi sokaságát egy rakáson nem látja, mint Sárret költőhelyein. Soha olyan sípolásokat, lármát nem hall, mint az olyan madarak csinálnak akkor, de soha annyi tojásokat nem láthat úgy, hogy pákások három csónakkal voltak a rétben és mind a hármat, amint csak bírhatták, tojásokkal rakták tele.” (i. m. 31. o.)

„Ahol máma zöld akácok között apró tanyák fehérlenek, ott a kövér fűvű legelőmezőkön címeres szarvú fehér marhák rázták a kolompot. Ahol a legelő szárazabb szikesbe csapott át, apró tippanos fűvét juhnyájak borotválták. Ahol a lábnyom vagy székérút beleveszett a haragos-zöld rétbe, ott a konda bányászott. Ha a nyári forráság leperzselte a legelőt, beverték a jószágot a rétbe, ahol még mindig talált harapnivalót... Nem sürgette a kun ember a belvizek lecsapolását soha. Ha rajta állott volna, ma is minden úgy lenne, mint régen volt. A vízi életbe hatszáz év alatt belenőtt, s ma úgy érzi magát, mint a partra vetett hal. Megszámálhatatlan nyája eltűnt, csodálatra méltó tájfajtai teljesen kivesztek. Lecsapolt földjeinek ősereje pár évtized alatt kilobbant. Sívó szík lett a rétek, fertők helyén, mely évről évre tovább terjed, és lassanként megeszi az egész határt. E föld nem tűri az ekét! Visszavárja az árvizet, a fehér gulyákat, a szilaj méneseket! A délibáb ott settenkedik a látóhatáron. Még nem tűnt el egészen. Úgy látszik, ő is reményli, hogy csalóka hullámaival újból eláraszthatja a kun földet. Minden visszajöhet. Gulyák, ménesek, juhnyájak, kondák lephetik el újból a határokat, ha a búza és tengeri, mely a kotús földben néhány évtizeden át buján termett, lassanként cserben

hagyja a kunokat. De az az ember és állatfaj, melyet a lecsapolás kipusztított, nem támad fel többé! Szilaj pásztor és szilaj jószág nem lesz többé soha!’’ (i. m. 8–9. o.)

Láthatjuk, hogy a 18. század végén a Tisza kiöntéseit még az élet, a mindennapok szerves részének tekintették. Az az életvitel, gazdasági rendszer, amely a Tisza árterének ökológiai adottságaira alapozta ökonómiai stratégiáját, „ártéri gazdálkodás” néven (Andrásfalvy B. 1973) vált ismertté a köztudatban. A „fok-gazdálkodást” (Molnár G. 1992), a folyók árveizeinek „fokon” keresztül történő ártérbe vezetését inkább az ártéri gazdálkodás egyik jellegzetes típusaként kell számon tartani.

A természet átalakulásának fő jellemzői az Alföldön

Az a zárt közösségi életforma, amely az Alföld nagy folyóinak árterein (a Duna-völgyben, a Tisza mentén és a Tiszántúlon) a Honfoglalástól a 19. század közepéig tartott, Andrásfalvy idézett tanulmánya óta ártéri gazdálkodásként ismert.

Jelen tanulmánynak az a célja, hogy felhívja a figyelmet ennek az életformának az újbóli aktualitására.

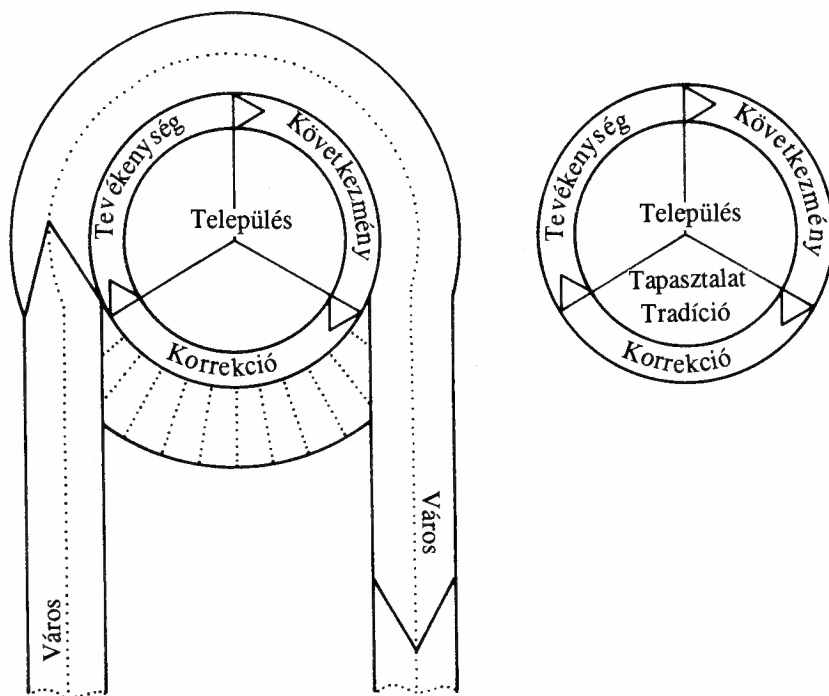
Ez az életforma alapvetően az ember-természet kölcsönhatás egyensúlyának megőrzésére épül. Alapja a cselekvésen keresztül történő folyamatos párbeszéd a természettel egy olyan visszacsatolási rendszeren keresztül, amely a pozitív tapasztalásokat a közösségi hagyományokban, szokásokban, rítusokban rögzíti, s ezáltal biztosítja azok betartását nemzedékeken keresztül. Így egy-egy település az adott feltételek megőrzését, fennmaradása hosszú távú stratégiáját valósította meg (1. ábra). A működési elv lényege egy-egy beavatkozás és az arra érkező válaszok tapasztalást képező visszacsatolási rendszere. A visszacsatolás korrekciós folyamata a közösségben egy hosszabb időskálát átfogó, folyamatosan ellenőrzött tapasztalás-sorozat kialakulását indukálta, amelyet a közösség szokásokban, tradíciókban és rítusokban rögzített, létrehozva ezáltal a település fenntartásának hosszú távú stratégiáját.

E folyamatos párbeszéd a környezettel, amely tradíciókba, rítusokba konzerváltan alakította a vizek által elszigetelt falvaink arculatát az Alföldön, egészen a 19. századig – a folyók szabályozásáig – fennmaradt.

Ezt a túlélési stratégiát – mai terminussal élve – „fenntartható fejlődésnek” (sustainable development) nevezhetnénk. Alapvető jellemzője a kölcsönhatások egyensúlya, az ökológiai folyamatok hosszú távú fenntartása volt. Zálogát azok a már jól bevált cselekvésrendszerek (szokások) képezték, amelyekkel szemben a természet működésének feltételei hosszabb távon invariánsnak vagy reverzibilisnek (változatlanak, helyreállíthatónak) bizonyultak. Az a kifinomult párbeszéd-rendszer (ma talán monitoring által

1. ÁBRA

Az ember-természet kölcsönhatás egyensúlyi modellje
(The model of balance of man-nature interaction)

Szerkesztette: Horváth Benő.

vezérelt gazdálkodásnak nevezhetnénk), amely az évszázadok (évezredek) folyamán kialakult, kiválóan érzékelt a természet terhelhetőségének korlátait, és azokat nem, vagy csak kivételesen szegte meg.

Ez a túlélési stratégia (reinkarnáció, feltámadás) megtalálható az ősi folyómenti (földművelő) civilizációk mítoszvilágában is (Osiris, Persephone), melyből a keresztény vallás szintén sokat örökölt. Alapját mindenütt a *horizontális* vízgazdálkodás képezte, aminek lényege, hogy a vízár energiáját kihasználva terítették szét a vizet, így az árvizek hatásának csökkentése mellett az öntözés és a trágyázás feladatát is ellátták. A természet folyamatait nem korlátozva, hanem azoknak teret adva, a bennük rejlő lehetőségeket kihasználva érték el céljukat.

A technológizált társadalom a természeti erőket kihívásnak tekinti és szembeszegül velük. A folyószabályozással az árhullám erejét a mederbe szorítva, azt függőleges oszlopba koncentrálja, s így egy rendkívül veszélyes energiát halmoz fel. (Utána ezzel az árenergiával becsületesen meg is küzd.) A meder az árvízoszlop energiájának hatására

lejjebb süllyed, ennek következtében az ármentesített területeken a talajvízszint csökken és e területek vízhiány következtében locsolásra, átalakult talajszerkezetük folytán pedig javításra, intenzív trágyázásra szorul! (Ez kiválóan megfelel a vegyszergyártóknak – annál kevésbé az adott területen lakóknak.) A helyzet egy szimptomatikus jelenségre utal: a települések elvesztve függőségüket a környezetüktől mint független víz-, energia- és táplálékforrástól, azt többé már nem tekintik sajátjuknak; használják, de nem gazdálkodnak vele. Így az évezredek párbeszéd megszűnik és a kölcsönösen ellenőrzött (befolyásolt) fejlődés helyett különálló, legtöbbször egymással szembe forduló átalakulások zajlanak.

Globális méretekben a lecsapolás következtében – a folyóhossz lerövidülése, a gyárak, városok és az öntözés által kivett vizek gyors levezetése folytán – a talajrétegekből egyre több víz kerül az óceánokba, a kontinensek mindinkább kiszáradnak.

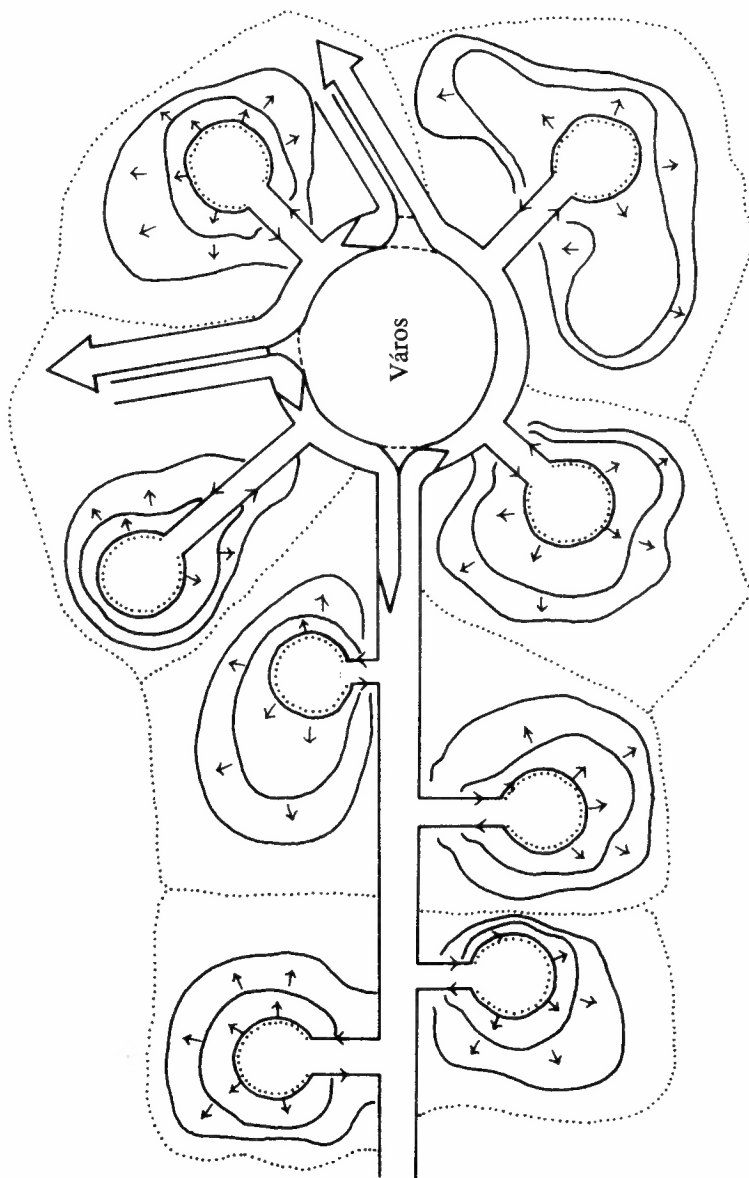
A technológizált emberi magatartás a megújulás mítoszának, a természet mindenkori alaptörvényének, az energiaáramlás visszacsatolásának a semmibevétele, amellyel az élő rendszer – és tőlük elcsenve az ember is – folytonos megújulásával, körforgásával évmilliárdokon (évezredekben) keresztül sikeresen küzdött az entrópia irreverzibilítása ellen. Korunkra a tudomány oltárán felszentelt technológia lineáris szervezési rendszerével mondott csődöt.

A technológizált ember térhódításával a természet valamikori egységes rendszere felbomlik, egyre több alrendszer ciklikus felépítése esik szét és válik nyílt lineáris folyamattá.

Az Alföldön a folyók szabályozását követően a legnagyobb veszteséget a település és a környezet dialógusának megsemmisülése jelentette. A környezet gyökeres megváltozása következtében értelmüket veszítették a tradíciók, a rítusok és a rájuk épült évszázados társadalmi magatartás, a település mindennapjait szabályozó életformák. Az új települések létrejötte és a települések közötti közvetlen, mind intenzívebb kapcsolatok kialakulása a kistelepüléseket egy-egy nagyobb centrum vonzáskörébe sodorták (2. ábra). Az új igények megnövelték a települések mezőgazdasági termelését. Minthogy azonban ezek az igények már nem a helyi közösség igényei, azt többszörösen meg is haladják, az általuk kialakult termelés már nincs dialógusban a környezetével. Az állandó kontrollt jelentő visszacsatolási mechanizmus megszűnt, ezzel a rájuk épült életformák is értelmüket veszítették.

Ezen az sem segít, hogy a helyzet ellensúlyozására létrejöttek a környezet- és természetvédelmi szervezetek, mert a dialógus itt a határban, a földeken fog eldőlni. A falunak pedig továbbra is alapvető feladata a puffertolás, az ellentétek csillapítása, a párbeszéd fenntartása a természet és urbánus környezete között. A függetlenség növekedésével e szerepkör megszűnt – a falu urbanizálódott. Függetlensége azonban látszólagos, mert továbbra is a környezetéből él. Ennek a hübrisznek az árát előbb-utóbb meg kell fizetnünk.¹

2. ÁBRA
A település és a környezet dialógusának megsemmisülése az Alföldön
(Elimination of the dialogue of settlement and environment in the Great Plain)

Szerkesztette: Horváth Benő.

A következmény az az állapot, amelyet környezetünk tár elénk. Kénytelenek vagyunk belátni, hogy a többezer éves tapasztalás, a mítoszok és a rítusok által felépített ősi civilizációk elemzése több figyelmet érdemel. Nem arról van szó, hogy restaurálni kellene az ősi rendszert, hanem arról, miként lehet itt és most az ősi tapasztalásokat felhasználva a párbeszédet újra felvenni egy új társadalmi, technológiai és etikai rendszer alapjainak megteremtésével, amely a fenntartható fejlődés bázisát képezheti. Nem ártana belátni (amit valamikor őseink nagyon tisztán láttak), hogy a civilizáció hosszú távú fennmaradásának stratégiája etikai alapokon nyugszik.

Ebből a szempontból országunk helyzete kivételesen szerencsés. Van valami a tanyasi világ, e jellegzetes alföldi sajátosság kialakulásában, amelyben a tér átalakulás mellett az ősi párbeszéd hajlamainak a rudimentumait is fel lehet fedezni. Sehol máshol Európában nem volt és nem is maradt fenn olyan sokáig ilyen szintű harmonikus együttélés a természettel, mint éppen nálunk. Rítusainak, tradícióinak, az ezekre épülő társadalmi struktúráknak a tanulmányozása alapvető jelentőségű lehet irányt, folyamatosságot és belső értékrendet veszített alföldi kistelepüléseink társadalmi rendjének helyreállításában.

A gazdasági szereplőket kivéve, ma már minden társadalmi réteg előtt világos, hogy civilizációink mostani életformájának folytatása önmegsemmisítő folyamat.

Honfoglaláskor őseink az alföldi folyók menti téli szállásaikra közel hat-nyolc millió háziállattal érkeztek (Györffy Gy. 1987). Ezek zöme a Tisza menti ártereken vészelték át a zord időjárást. E térség termőképességét bizonyítja, hogy míg Etelközben mintegy 500 ezer km² állt eleink rendelkezésére, a Kárpát-medencében be kellett érniük 160 ezer km²-rel. A terület nagyobb eltartóképessége miatt az állatállomány eltartása ennek ellenére nem okozott különösebb gondot.

Valószínűsíthető, hogy őseink már rendelkeztek bizonyos tapasztalatokkal az ártéri gazdálkodást illetően. A történelem folyamán ugyanis általában a nagy folyók között telepedtek meg (Frisnyák S. 1992, Padányi V. 1958). Így gazdálkodásuk alapját egészen a 19. századig az ártéri gazdálkodás, elsősorban az állattartás jelentette. (Lásd a táblázat első oszlopát.)

A 19. századi változásokat a gabonakonjunktúra okozta. (Fontos megjegyezni, hogy a gabonakonjunktúra kiváltó oka a természettudományok – orvostudomány, egészségügyi ellátás – fejlődése volt, szemben a későbbi, a népességnövekedés következtében kialakult társadalmi problémák miatt bekövetkezett változásokkal.)

A folyószabályozásokat követően felszabadult nagy földterületek átrendezték az Alföld addigi település- és úthálózat-szerkezetét. A Trianon utáni területvesztés a mezőgazdaság további területhódításához (melioráció, belvizek lecsapolása) vezetett. A természetes állapot újabb zsugorítását a szocialista gazdálkodás központi irányítású nagytáblás rendszere, de méginkább az értékrend („közös tulajdon”) okozta.

1. TÁBLÁZAT
Az Alföld térszerkezeti átalakulásának folyamata
(Process of spatial structural reformation in the Great Plain)

	10-13. század	19. század	20. század (1914-1945)	20. század (1945-1989)	20. század (1989-)
A változás okai	Ember/természet	Természettudomány és technikai fejlődés	Területvesztesség	Társadalomtudomány fejlődése (és hatása)	Gazdasági összeomlás
Társadalmi hatások	Betelepedés	Népességnövekedés	Térszerkezet- átalakulás	Rendszerváltozás 1945	Rendszerváltozás 1990
Következmény	Ártéri gazdálkodás, váltóművelés	Gabonakonjunktúra	Termőföldnövekedés	Értékváltoztatás (tulajdonjog meg- szüntetése) kollekti- vizálás	Értékváltoztatás (tulajdonjog helyre- állítás) privatizáció
Térbeli hatás	Erdőirtás, elmocsara- sítás (15-17. sz.)	Területigény, folyamszabályozások	Belvíz, csatornahá- lózati kialakítása	Nagyfáblás művelés	Kisebb művelési területek
Természet	Elmocsarasodás	Folyókák szabályozása	Természetes terület- csökkenés	Belvizek lecsapolása	Mély területek újraelárasztása (vízárolás)
Humán tér	Szokások, magatartásformák, hosszú távú stratégiák	Településszerkezet- változás	Települések agrárizálódása	Településszátkapítás (önállóságvesztés, falu és környezet kapcsolat gyengülése	Település határkap- csolat helyreállítása, környezet- és természetvédelem
Hatás iránya	Környezet → település ←	Környezet ↔ település	Település → környezet	Település ↔ környezet	Település → környezet ←
Környezetre gyakorolt hatás	Humán/természet	Természetes területek csökkenése, kör- nyezet degradálás	Egyensúly felbomlása	Környezet degradá- lás, természetes területek csökkenése	Környezetrehabilitá- ció, természetes terü- letek helyreállítása
Településre gyakorolt hatás	Szokások, hagyomá- nyok hosszú távú stratégiák rögzítése	Ósi település és éleformák pákász csikász stb. eltűnése	Magatartásváltozás, centrum függőség növekedés	Kistelepülések elsorvasztása, megszűntetése	Települések társadal- mi, gazdasági szerep- köreinek helyreállítása

A rendszerváltás gazdasági alapon nyugvó, magántulajdonra épülő gazdálkodásának kibontakozása révén lehetőség mutatkozik a terület megőrzésen alapuló, hosszú távon fenntartható gazdaság bevezetésére. (A jó állapotban megőrzött föld hosszú távon gazdaságosabb; a vegyszermentes áru keresletével a világpiac is ez irányba mozdult el.)

Az Alföld mindig is vizek befolyása alatt álló üledékes medence volt, melynek operatív szervezési tengelye a Tisza. Céltalan minden olyan nagyobb léptékű beavatkozás (területfejlesztés, gazdaság, természet- és környezetvédelem, közlekedés, politika stb.), amely ezt a tényt figyelmen kívül hagyja. A Tisza nem egy egyszerű adottság, hanem az Alföld térszervező szimmetrikus tengelye.

Jegyzetek

- ¹ Hybris, hübrisz: a Soltész-Szinyei-féle ógörög–magyar szótár (Sárospatak, 1875) szerint a jelentése: dőlyf, erőszak, bujaság, önhiúság, hetykeség, féktelenség, szemtelenség, arcátlanság, vétek, gaztett, fel-fuvalkodottság... Vagyis századunknak megfelelően egyetlen szóba foglalva – GÖG. A görög mitológia és később a tragédiák egyik legalapvetőbb bűne, amellyel a hősök szembefordulnak a természettel, a társadalommal, vagyis az Istenek által képviselt renddel.

Irodalom

- Andrásfalvy B. (1973) *A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználati szabályozások előtt*. VIZDOK, Budapest.
- Cholnoki J. (1935) *Hazánk és népünk egy évezreden át*. (A magyarság hajdan és most.) Budapest.
- Frisnyák S. (1992) *Magyarország történeti földrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ghimessi L. (1984) *A tájpotenciál* (Táj, víz, ember, energia). Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Györffy GY. (1987) *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–3. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Györffy I. (1922) *Nagykunsági krónika*. Hasonmás kiadás. Karcag, 1984.
- Horváth B. (1992) Zöldfolyosó-rendszer: Új stratégia a természet biodiverzitás megőrzésében. *ÖKO*, II/3–4. sz. 8–11. o.
- Ihlig D. – Károlyi Z. (1973) *A magyar vízgazdálkodás története*. VIZDOK, Budapest.
- Kis L. (1961) *Régi Rétköz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Molnár G. (1992) Néhány megjegyzés Szigyártó Zoltán: A fokgazdálkodás és az ármentesítés c. cikkéhez. *ÖKO*, III/1. sz.
- Naijman, R. – Décamps, H. (eds.) *The Ecology and Management of Aquatic-Terrestrial Ecotones – Man and the Biosphere* (MAB) Series. UNESCO, Paris.
- Padányi V. (1958) *Dentu-magyarja*. Buenos Aires.
- Somogyi S. (1988) A magyar honfoglalás földrajzi környezete. *Magyar Tudomány*, 11., 863–869. o.
- Udvardy M. (1983) *Dinamikus állatföldrajz*. Tankönyvkiadó, Budapest.

INDEPENDENCE LIKE HYBRIS (THE CORRELATION OF MAN AND NATURE IN THE GREAT HUNGARIAN PLAIN)

BENŐ HORVÁTH

Following the regulation of the rivers, the greatest loss was the elimination of the dialogue between settlement and environment. Traditions lost their meanings due to the fundamental change of the environment, and so did rituals, and the century-old social behaviour built on them, and the lifestyles controlling the everyday life of the settlement. The formation of new settlements and the indirect, and increasingly intensive relations between the settlements pulled the smaller communes into the catchment area of a bigger centre (Fig. 2). New needs increased the agricultural production of the settlements. These needs were not those of the local community anymore. They are however, several times bigger than them, so the production stimulated by them has no dialogue with the environment. The feedback mechanism that had meant a continuous control, was over, so the lifestyles built on them lost their meanings, too. Szabó, P. was right when writing half a century ago that by the regulation of the rivers "... the world of Hungarian Atlantis disappeared for ever..." (Szabó, P.).

The fact that organisations of nature- and environmental protection were set up in order to compensate for the situation is of no help. This is because the dialogue will take place here, in the fields. The village will go on having the responsibility of buffering, the decreasing of opposites, the maintenance of the dialogue between nature and urban environment. With growth of independence this role disappeared – the village became urbanised. Its independence is a seeming one, however, since it still lives on its environment. Sooner or later we have to pay the price of this Hybris.

The consequence is the situation our environment shows us. We can't help but admit that the experience of thousands of years, the analysis of ancient civilisations built by myths and rituals deserve more attention. It is not that we should restore this ancient system, but how to take up the dialogue again here and now, using the ancient experiences, by creating the foundations of a new social, technological and moral system, that could serve as the basis of the sustainable development. We should realise (and our ancestors were very much aware of it), that the strategy of the long-term survival of a civilisation is based on ethical grounds.

From this point of view the situation of our country is extremely lucky. There is something in the formation of the world of scattered farms, this typical Great Plain

feature, that, besides the re-formation of the space, lets us see the rudiments of the willingness for this ancient dialogue. No where else in Europe has there ever been such a lasting and harmonic co-existence with Nature as here in Hungary. So the study of its rituals, traditions, and the social structure built on them can be of a great importance for the restoration of the social order of the Great Plain's small settlements, that have lost direction, continuity and an inner value system.

With the exception of economic actors, it is evident now for all social layers that the maintenance of the present lifestyle of our civilisation is a self-destroying process.

Translated by Zoltán Raffay

KITEKINTŐ

A MEZŐGAZDASÁG PRIVATIZÁCIÓJA – A MAGYAR MEGKÖZELÍTÉS SAJÁTOSSÁGAI

(Privatisation of the Agriculture: specialities of the Hungarian Approach)

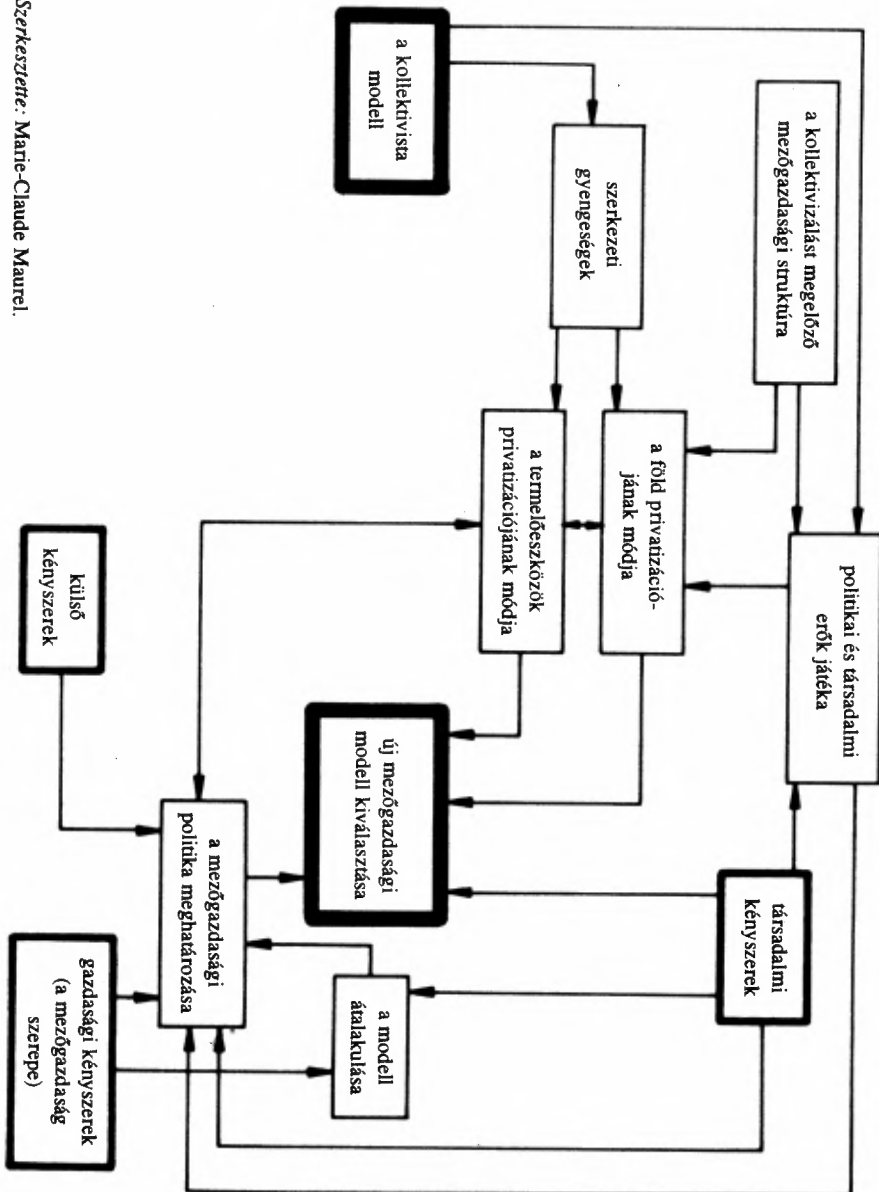
MARIE-CLAUDE MAUREL

Magyarország, közép-európai szomszédjaitól eltérően, igyekezett elkerülni a „sokkterápia” alkalmazását, ezzel szemben inkább a fokozatos átmenet stratégiáját választotta. A magyar gazdaság döntéshozói több évtizedes reform-tapasztalatokkal felvértezve nem tömeges privatizációt kívántak végrehajtani, hanem a részérdekeket figyelembe vevő árnyaltabb módszer, illetve pragmatikusabb megközelítés mellett döntöttek. Hasonlóképpen vélekedtek a magyar mezőgazdaság irányítói is, akiknek célkitűzései szerint a szektor fokozatos szerkezeti átalakítása során a mezőgazdaságnak alkalmazkodnia kell a piacgazdaság viszonyaihoz, ám ezzel egyidőben fenn kívánták tartani a termelés és az agrár-export korábbi nagyságát is. Kelet-Európa némely országában a dekollektivizáció a magyarországinál lényegesen gyorsabb volt, így például Romániában 1991-re teljesen lezárult a földek visszaadásának folyamata. Magyarországon a termelőszövetkezetek átalakulása 1992 tavaszán kezdődött el, miután 1991 júniusában a törvényhozás elfogadta az egykori földtulajdonosok kárpótlását rendező törvényt, illetve 1992 januárjában a szövetkezeti vagyoni nevesítésének folyamatáról rendelkező törvényt. Ezeknek a törvényeknek a végrehajtási utasításai pedig egészen sajátos úton indították el a magyar mezőgazdaság privatizációját.

A magyar agrárprivatizáció sajátosságainak meghatározásához meg kell vizsgálnunk a magyar mezőgazdaság történeti fejlődését, a társadalom átstrukturálódásának folyamatát, és azon politikai és társadalmi erők játékát, amelyek beleszóltak a föld és a termelési javak privatizálási módjának megválasztásába. Az új magyar mezőgazdasági modell megválasztásában ugyanis fontos szerepet játszottak – az agrárpolitika szándékai mellett – gazdasági, társadalmi kényszerek és érdekek is. A mezőgazdaság strukturális átalakításának programja az „ancien régime” kollektivista modelljéből indul ki, amelyet egy új, közelebbről még nem határozott mezőgazdasági modellt kíván átformálni (1. ábra). A séma középpontjában a föld és az egyéb javak privatizációjának módja áll. A privatizáció modelljének kialakításánál figyelembe kellett venni a korábban már létező struktú-

1. ÁBRA

A mezőgazdaság szerkezetének átalakulási meghatározó tényezők
 (Factors defining the reformation of the structure of agriculture)

Szerkesztette: Marie-Claude Maurel.

rákat, valamint azokat a társadalmi erőket és érdekcsoportokat, amelyek politikai vitákban fejtették ki álláspontjukat. Egy olyan társadalom számára, amely a demokrácia és a jogállam kialakítását tűzte ki célul, a piacgazdaságra való áttérésnek igen nagy a társadalmi tétje, ennél fogva az átalakulás módja folyamatosan polémia tárgya a gazdasági és a társadalmi élet szereplői között.

Tanulmányom első részében a kollektivizált magyar mezőgazdaság modelljének fejlődési sajátosságait vizsgálom meg. A második fejezetben a mezőgazdaságban dolgozóknak a privatizáció során tanúsított magatartásával foglalkozom. Végül a harmadik részben annak elemzésére vállalkozom, hogy a társadalom különböző csoportjai miként jelentek meg a politikai küzdőtéren, s hogyan viszonyultak a privatizáció folyamatához.

A mezőgazdaság privatizációját meghatározó strukturális tényezők

Visszatérés az agrárkérdéshez

A magyar vidéki népesség a 20. század során igen különböző tapasztalatokat szerzett az ágazatokkal illetően: a két világháború között, illetve a II. világháborút követően agrárreformokkal próbálták rendezni a magyar mezőgazdaság helyzetét, amelynek sorsát megpecsételte az ötvenes-hatvanas években végrehajtott kollektivizálás. Az 1945-ös agrárreform a magyar mezőgazdaság félf feudális struktúráját bontotta le véglegesen, s a nagy egyházi és világi birtokokat kistulajdonos, illetve földnélküli parasztok között osztották ki. Rövid idő alatt a kis családi gazdaság,¹ illetve a kisparaszti gazdálkodás modellje vált általánossá Magyarországon. Ennek a kisparaszti társadalomnak a Független Kisgazdapárt programja adott megfelelő agrár ideológiát. Ám ezek a sikerek időlegesen bizonyultak, és a mezőgazdaság kollektivizációja a szocialista nagygazdaságok dominanciáját eredményezte. Kétségtelen azonban, hogy Magyarországon nem törekedtek a kis családi gazdaságok teljes felszámolására. A szocialista korszakban a két mezőgazdasági struktúra egymást nem kizárva, egyfajta szimbiózisban élt egymás mellett.²

A mezőgazdaság szerkezeti átalakítása és a végrehajtott iparosítás ellenére a magyar vidéki társadalomban nem ment végbe tömeges paraszti elvándorlás. Kétségtelen viszont, hogy a mezőgazdaság súlya lényegesen csökkent, különösen, ha figyelembe vesszük azt, hogy a két világháború között a mezőgazdaság az aktív népesség 60%-át foglalkoztatta. Ez a magas arány a szocialista mezőgazdaság korszakában 18%-ra csökkent. A mezőgazdaság mindenestre a foglalkoztatási rendszer központi tényezője maradt, létalapját adta a tízmilliószámú ország több mint négy millió vidéki lakosának. A szövetkezetek és az állami gazdaságok a mezőgazdasági termelés mellett jelentős ipari és szolgáltató tevékenységet is folytattak, ezenfelül a háztáji gazdaságokból származó bevételek is gyarapították a mezőgazdasági üzemekben dolgozók jövedelmét. Mindezek

együttesen eredményezték azt, hogy a magyar vidéki népesség nem áramlott be tömegesen a nagyvárosokba. A piacgazdaságra való áttérés és az új struktúra kialakítása azonban a teljes vidéki gazdasági szervezet eltűnését eredményezte, visszavetve a vidéki magyar társadalom viszonylagos prosperálását. A leírtak ismeretében előre látható volt a vidéki munkanélküliség gyors növekedése, amelyet mindenekelőtt a szövetkezetek sorozatos csődje táplált. Az átalakult mezőgazdasági vállalkozások pedig a korábbinál lényegesen kevesebb ember foglalkoztatására képesek. A szerkezeti átalakulás tehát azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy miként Közép-Európában általánosan, az agrárkérdés Magyarországon is komoly zavarokat okoz. Elsősorban két szempontot célszerű számításba venni: egyfelől azt, hogy a vidék demográfiai viszonylag produktív, másfelől, hogy a tulajdonlás új rendjének jogi szabályozása – legalábbis az első időszakban – a mezőgazdaság szerkezetének szétesésével jár.

A kollektívizmus modelljének hagyatéka

A meghatározó szerkezeti elemei közül a kommunista korszak öröksége a legsúlyosabb, mindenekelőtt az, hogy a kollektívizmus³ központi jövedelemelosztó rendszere nagyon nehezen bontható le.

A munka társadalmi jellemzői

Idézzük fel a kollektívista modell okozta változást, a föld, valamint a termelési eszközök közös tulajdonán alapuló viszonyok etikai pusztító hatását. A mezőgazdaság „szocialista átszervezése” csaknem teljesen kitörölte a mezőgazdasági szövetkezetek és az állami gazdaságok bérmunkásainak mentalitásából a paraszti tradíciót. A „közös tulajdonhoz” való viszony személytelenné, anonimá vált, s ezzel a megfoghatatlan „szocialista tulajdonnal” szemben értelmét veszítette a dolgozói felelősség. A gazdasági és a technikai változások, amelyeket a termelési javak koncentrációja igényelt, valamint a nagylétszámú munkáskollektívák létrehozása alapvetően megváltoztatta a mezőgazdasági munka tartalmát. Ily módon a paraszti munka elveszítette egykori összetett jellegét, s átalakult szektorok szerint szétbontott, területileg körül nem határolt, felülről irányított tevékenységgé. A mezőgazdasági munkát csoportokba szervezett, központilag irányított munkások végezték, ami nagyban emlékeztet az egykori nagybirtokok munkaszervezetére. Ugyanakkor a szövetkezeti tagokat és alkalmazottakat (miként az állami gazdaságok bérmunkásait) egy valódi társadalmi szerződés védte, amely szociális és kulturális szolgáltatásokat, a foglalkoztatás biztonságát, valamint a minimálbért garantálta számukra.

A szocializmus korszaka megtörte a generációk tapasztalatainak családi hagyományozódását, átformálta a társadalmi-szakmai státust meghatározó képzést, igyekezett felszámolni a vállalkozási szellemet, melynek következtében csaknem teljesen eltűnt a sok-

irányú képzettséget igénylő paraszti életforma. E folyamat napjainkra már-már megfordíthatatlannak tűnik. A háztáji gazdaságok, illetve a kis kézműipari műhelyek azonban kaphattak bizonyos vállalkozási támogatást, különösen Magyarországon, ahol a második gazdaság a fejlődés fontos tényezője volt. Ám kérdéses, hogy ezek a kistermelők, akik nem rendelkeznek megfelelő tőkével és eszközökkel, sem jelentős piaci tapasztalatokkal vállalkoz-e az egyéni vállalkozással, illetve a magángazdálkodással járó kockázatot? Kérdés továbbá az is, hogy mekkora lesz a költség- és időigénye az új viszonyokhoz való alkalmazkodásnak?

A közös tulajdon

A szocialista korszakban erősen sérült a magántulajdon biztonsága, s ahhoz, hogy ne kerülhessen veszélybe a piacgazdaság kialakulásának folyamata, mindenekelőtt a magántulajdont kellett jogaiba visszahelyezni.

A kollektivizálás a parasztság javainak valódi elidegenítését jelentette, ami azonban a szovjet modelltől eltérő módon történt, mivel a földet nem vették állami tulajdonba, s nem hoztak létre azonnal közös tulajdont. Az első szövetkezetek megalakítása idején a föld a parasztok tulajdonában maradt.

Nem született olyan törvény, amely megszüntette volna a szövetkezeti tagok földtulajdonát, de ez mégsem jelentette a föld feletti szabad rendelkezés jogát. A megszorítások következtében e tulajdonforma nagyon korlátozott tulajdonként működött.⁴ Ami az egyénileg használt földdarabot illeti, fontos tisztázni azt, hogy az erre vonatkozó művelési jog az idő tájt alakult ki, amikor a magántulajdonban lévő paraszti termelőeszközök átkerültek szövetkezeti tulajdonba. A hivatalos terminológiában ezt a formát mint „személyi” vagy „egyéni” tulajdont emlegették, kényszerűen kerülve a magántulajdon terminus használatát.

Másrészről a földterület használatát lehetővé tették azoknak a tagoknak is, akik földtulajdon nélkül léptek be a szövetkezetbe. A földterület használata szorosan kötődött a közös tulajdonban végzett munkához, s jelentős természetbeni előnyökkel járt maga a szövetkezeti tagság.

A tulajdonjog tehát jogi értelemben teljesen kiürült, bár formálisan fennmaradt. Magyarországon a szövetkezetek által művelt földterület egy része ugyanis szövetkezeti tagok tulajdonában maradt. A magyar szövetkezetekben használt földek 39%-a volt a tagok tulajdonában, amely után a tulajdonosok földjáradékot kaptak. A kollektivizáció időszakától fogva, azonban sok tulajdonos hagyta el a szövetkezeteket, hátrahagyva tulajdonát, amely a szövetkezet osztatlan tulajdonává vált. Magyarországon egy 1967-es törvény alapján a szövetkezetből eltávozott tulajdonosok kaptak némi anyagi kompenzációt a tulajdonukért, ám ez az összeg nevésségesen alacsony volt.

Ily módon az egykori földtulajdonosok javaiból folyamatosan feltöltődött a szövetkezetek „osztatlan tulajdona”. Ez hasonlóképpen történt más termelőeszközökkel is (épü-

letek, gépek, állatállomány). Elméletben tehát egy szocialista tulajdonformáról van szó, amely azonban különbözik az állami tulajdontól – ideológiailag attól alacsonyabb rendű, mivel egy munkaközösség tulajdona, s nem „az egész népé”. A tagok közös tulajdona, amelyet „osztatlannak” neveztek, azt jelentette, hogy a tényleges vagyont nem lehet szétosztani amikor a tagok nyugdíjba mentek, a nyugellátás a szövetkezeti rendszer részeként működött. A szövetkezeti tag nem mint a társadalmi javak hordozója, hanem mint a kollektíva tagja kapcsolódott a tulajdonához.

A „közös” tulajdonosok nem voltak anyagilag felelősek a szövetkezet javaiért, tulajdonosi érdekeiket pedig alapvetően deformálta a központi tervezésre alapozott irányítási mód. A szövetkezeti tagok ellenőrzési joga már nagyon korán formálissá vált, a közgyűlés szerepe a párt és az állami adminisztráció által hozott döntések jóváhagyására szorítkozott. A szövetkezeteknek a szocialista tulajdon egységesített rendszerébe történt integrálása azzal járt, hogy szétválasztották a tagokat és a szövetkezeti tulajdont. Valójában a szocialista mezőgazdaságban eltűnt a tulajdonos, viszont helyette kialakult a „vezetők” hatalma, amely a közös javakat gyakran úgy kezelte, mintha az a saját tulajdona lenne. Ez az átalakulás a szocialista hatalom támogatásával ment végbe, mivel ily módon közelebb juthattak a végső célhoz, az állami tulajdon eszményéhez. A szocialista tulajdon felsőbbrendűségének terminológiáját ugyan nem használták, aminek az volt az oka, hogy a teljes kisajátításnak nem volt törvényi háttere. A szövetkezeti tulajdon fikciója emiatt fennmaradt, elrejtve a valóság tényeit. A „közös” tulajdon privatizációja pedig igen ellentmondásos helyzetet eredményezett.

A társadalmi szereplők viszonya a privatizációhoz

A kollektív termelésre alapozott társadalmi kapcsolatok megváltozása nem önmagában ment végbe. Számba kell vennünk, hogy a társadalmi szereplők mutáción mentek át, amely átalakította társadalmi státusukat és munkájuk feltételeit, megváltoztatta életszínvonalukat. Ez a világ nem nyertese annak a társadalmi mobilitásnak, amit az átalakulás okozott. Kérdés, hogy milyen mértékben rendelkeznek a társadalom szereplői az átalakulás által megkívánt adaptációs és kezdeményező képességgel? Milyen mértékben képesek átalakítani szakmai specializációjukat, s milyen attitűdökkel rendelkeznek a javak tulajdonának átalakításával kapcsolatban?

Az átalakulás tekintetében a társadalom szereplőinek stratégiaválasztását erősen befolyásolja az „ismerethiány leple”, vagyis ismerik a társadalomban elfoglalt helyüket, a munkafeltételeiket, de nincs elképzelésük arról, hogy az új rendszer mit tartogat számukra. Minden beszélgetésnek, amelyet a mezőgazdaságban dolgozókkal helyzetükről folytattam, a központi gondolata a bizonytalanság volt. Általános az ismerethiány a piacgazdaság viszonyai között működő mezőgazdaság mechanizmusairól, s a társadalmi sze-

replők úgyszintén nem rendelkeznek előképekkel a formálódó rendszerben elfoglalandó gazdasági és társadalmi helyzetükről sem.

1991-92 telén vizsgálatot végeztünk, amelynek keretében közel 120 személyt, szövetkezeti tagokat és alkalmazottakat kérdeztünk meg Bólyban (Baranya megye) és Jakabszálláson (Bács-Kiskun megye), valamint munkásokat a Bólyi Mezőgazdasági Kombinátban. A vizsgálat során feltett kérdésekkel a dolgozóknak a privatizációval kapcsolatos attitűdjeit igyekeztük meghatározni⁵.

A tulajdon-érzék leépülése

Kérdéseink első csoportja a dolgozók viszonyát igyekezett tisztázni vállalkozásaik javaihoz. Külön foglalkoztunk a földdel és a termelőeszközök különböző típusaival (épületek, gépek, állatállomány). Kérdéseinket ahhoz igazodva módosítottuk, hogy termelőszövetkezetet vagy állami gazdaságot vizsgáltunk-e. Ily módon igyekeztünk alkalmazkodni a „szocialista tulajdonformák” jogi sajátosságaihoz (szövetkezeti tulajdon, állami tulajdon). Az első esetben a terminológia egységei a szövetkezetet, illetve a szövetkezeti tag, míg a második esetben államról és vállalatról beszéltünk (*1. táblázat*).

1. TÁBLÁZAT

A dolgozók tulajdonjogi ismeretei (Ownership law skills of the workers)

	bólyi termelő- szövetkezet		jakabszállási szakszövetkezet			bólyi állami kombinát	
	földek	épületek és más termelő- eszközök	földek	épületek és más termelő- eszközök		földek	épületek és más termelő- eszközök
A szövetkezet	11	20	5	27	az állam	17	9
A tagok	20	15	15	12	a kombinát	9	20
Mindkettő	10	7	20	1	mindkettő	7	7
Nem tudja	2	1	3	2	nem tudja	8	5
Összesen	43	43	42	42	összesen	41	41

Ami a státust illeti, a magyar mezőgazdasági dolgozók világosan különbséget tettek a földtulajdon és más termelőeszközök tulajdona között. Bólytól Jakabszállásig a mezőgazdasági dolgozók többsége (75-80%-a) tudta, hogy a föld nem kizárólag a szövetkezet tulajdona. Bólyban sokkal többen válaszolták, hogy a tagok a tulajdonosai a földnek, mint ahányan tudták, hogy a föld egyszerre a tagok és a szövetkezet tulajdona.

Ettől eltérően, a jakabszállási szakszövetkezetben,⁶ a válaszolók kétharmada tudta, hogy a föld a tagok és a szövetkezet tulajdona, s csupán egyharmad vélekedett úgy, hogy a föld kizárólag a tagoké. A szövetkezeti (közös) tulajdon fogalma akkor jelent meg, amikor más termelőeszközök tulajdonáról esett szó (a válaszolóknak Bólyban fele, Jakabszálláson kétharmada vélekedett úgy, hogy ezek szövetkezeti tulajdonban vannak), s a válaszolóknak mindössze egyharmada gondolta úgy, hogy ezek magántulajdonban vannak. Ez a különbség, amely Magyarországon a föld és más termelőeszközök tulajdonának megítélése között mutatkozik, valószínűleg abból ered, hogy a személyi földtulajdon kategóriája – a földjáradéknak köszönhetően – a szövetkezetek keretén belül megőrződött.

A bolyi kombinát dolgozóinak válaszai lényegesen nagyobb zavart tükröztek. A válaszolók 41%-a az államot tartotta a földek tulajdonosának, 22% a kombinátot, 17% pedig mindkettőt megnevezte tulajdonosként. A termelőeszközök tulajdonának megítélésében teljesen ellentétes képet kaptunk, mivel a dolgozók 48%-a úgy vélekedett, hogy a kombinát a tulajdonos, 22%-a szerint az állam, míg 17%-uk mindkettőt a termelőeszközök tulajdonosának tartotta. Igen sokan vallották be, hogy nem tudják valójában ki is a javak tulajdonosa. A válaszoknak ez a szóródása, pontosan mutatta a tulajdonviszonyokról kialakult elmosódott képet. A szocialista, az állami és a szövetkezeti tulajdon fogalmának ideológikus manipulációja, illetve a körülöttük folyó több évtizedes skolasztikus vita megnehezítette a tulajdon pontos meghatározását. Egy absztrakt közösségről van-e szó, a tulajdonosok közösségéről, vagy pedig a kettő összekapcsolódásáról? A zavar még nagyobbnak mutatkozott, ha állami tulajdonról volt szó, amely összekeveredik egy teljesen személytelen absztrakcióval.

Kérdéseink második csoportja („A föld, az épületek, az anyagi javak és az állatállomány tulajdonosának érzi-e magát?”) a tulajdonhoz való viszonyt igyekezett tisztázni, függetlenül attól, hogy a dolgozókat milyen jogviszony fűzte az adott tulajdoni tárgyhoz (2. táblázat). A tulajdon-érzet nagyon széles határok között változott, igazodva a társadalmi státushoz és a helyi viszonyokhoz. Az egyik fontos tényező a termelőeszközök típusa volt. A kombinát alkalmazottainak több, mint fele nem érzett kötődést általában a termelőeszközökhöz, s csupán egyharmaduk érzett ilyen viszonyt. A szövetkezeti tagok válaszaiban igen jelentős különbség mutatkozott ha a földről, illetve ha más termelőeszközökről volt szó. A föld iránti erős kötődésről számolt be a megkérdezett szövetkezeti tagok fele, ám az egyéb termelőeszközökhöz való érzelmi viszony közel sem volt ilyen erős. Egy másik termelőegységben, a bolyi termelőszövetkezetben ez a kötődés erősebbnek mutatkozott (a megkérdezettek több, mint fele), mint a jakabszállási szakszövetkezetben (a válaszolók negyede). Az eltérés valószínűleg abból ered, hogy a szakszövetkezeti forma jól látható különbséget tesz a közös és az egyéni szféra között.

Ha a tulajdon-érzet nem is rombolódott le teljesen, mégis nagyon széttöredezetté vált, részben a munkaszervezet, részben pedig a jogi helyzet félreismerése miatt.

2. TÁBLÁZAT
A dolgozók tulajdon-érzete
(Sense of ownership of the workers)

	bólyi termelő- szövetkezet				jakabszállási szakszövetkezet				bólyi állami kombinát			
	igen	nem	nem tudja	össze- sen	igen	nem	nem tudja	össze- sen	igen	nem	nem tudja	össze- sen
Földek	21	19	2	42	23	17	1	41	15	21	4	40
Épületek	22	17	3	42	9	31	1	41	13	23	4	40
Anyagi javak	25	14	3	42	11	27	3	41	15	21	4	40
Állatállomány	24	16	2	42	10	28	3	41	14	22	4	40

A mezőgazdasági vállalkozások privatizációja során tanúsított magatartások

A privatizációval szembeni viszonyt a következő kérdésekkel igyekeztünk felderíteni: „Az Önök számára előnyökkel járt-e a szövetkezet (illetve állami gazdaság) privatizációja? Ha igen, milyen módon? Ha nem, akkor miért?” A kérdésekhez szándékosan nem adtunk előre megfogalmazott válaszlehetőségeket.

A magyar szövetkezeti tagok igen tartózkodóak voltak a privatizáció megítélését illetően, a válaszok nagyobb része negatív volt, míg a nagy állami kombinát alkalmazottai kevésbé elleneztek ezt a folyamatot. A válaszok részletes vizsgálata egy kevésbé éles szembenállást fedett fel a privatizáció hívei és ellenzői között. Nagyon sok igenlő választ kísérték olyan kommentárok, hogy nincs jelentősége annak, kapcsolódnak-e a privatizáció folyamatához, s egészében véve szkeptikusak a privatizáció sikerét illetően. Vizsgálatunk során konstatáltuk a fogalom alapvető kétértelműségét: a privatizációt a mezőgazdaságban dolgozók úgy szemlélték, mint egyszerű és tiszta visszatérést a magántulajdonhoz és az egyéni gazdálkodáshoz, majd hozzáfűzték, hogy a tulajdonviszonyoknak ez az átalakulása a szövetkezetek, illetve az állami gazdaságok keretében megy végbe.

A megkérdezett személyek az előnyök és hátrányok szempontjából valójában igen árnyaltan ítélték meg mind a magántulajdonra alapozott egyéni művelést, mind a közös gazdálkodást. Az első esetben a vélemények a feltétel nélküli elfogadás és bizonyos esetek, illetve típusok elítélése között ingadozott. A kollektivistá modellel szemben, akik visszautasították a privatizáció ezen formáját, azzal érveltek, hogy az állam sajátos jellemzői miatt nem irányíthatja a javak privatizációját. A privatizáció hívei meghatározták a feltételeket, amelyek kívánatosak ahhoz, hogy a tulajdonviszonyok átalakulása teljes legyen, s utaltak arra, hogy megkerülhetetlen a preferenciák meghatározása, amelyek

alapján a javakat felosztják. A személyes előny vagy hátrány, amit a privatizációtól várnak, úgy tűnik, meghatározó motiváció. Így Jakabszálláson nagyon világos volt a hasadás azok között, akik egykori földjük visszaszerzését remélték, s azok között, akik nem reméltek semmit a privatizációtól (a „földnélküliek”, a fiatalok) (3. táblázat).

3. TÁBLÁZAT

A dolgozóknak a privatizáció során tanúsított magatartása
(Behaviour of the workers during the privatisation)

	Bólyi termelő- szövetkezet	Jakabszállási szakszövetkezet	Bólyi kombinát
Igen	22	19	24
átalakult vállalkozás keretében	13	13	16
magángazdaság keretében			
nem tudja, milyen feltételek szükségesek	4	3	6
Nem	19	20	11
ragaszkodik a kollektív modellhez	2	9	1
elutasítja a privatizáció módjait	3	2	2
elutasítja a magángazdálkodást	9	4	5
fél a jövőtől, aggódik munkahelye elvesztése miatt	5	4	3
Nem tudja	2	3	6
A válaszok száma	43	42	41

A véleményformálásban szerepet játszott az individuális, illetve a családi értékrend, a kor, a szakmai végzettség, a társadalmi helyzet és a helyi környezet. A bólyi szövetkezeti tagok elutasították a magángazdaság lehetőségét. Ennek az elutasításnak két döntő oka volt. Egyrészt elutasították a visszatérést egy már elavult gazdálkodási rendszerhez (számításba kell venni, hogy a modernizálódott vidéki települések már nem felelnek meg a paraszti gazdálkodás igényeinek), másrészt úgy vélték a magángazdálkodás lényegesen nagyobb kockázattal jár, elkerülhetetlen az alkalmazkodás a piac változó igényeihez, és nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a pénzügyi és anyagi feltételek többnyire hiányoznak. A szövetkezetek és az állami gazdaság dolgozói közül sokan támogatták a létező struktúra fenntartását (a vagyon felosztása nélkül), a többség azonban felsorolta a javak felosztásának módjait, de a végrehajtásban méltányosságot és konszenzust sürgetett.

Jakabszálláson a földek visszaadását leginkább az egykori tulajdonosok szorgalmazták. A szövetkezeti struktúrához való ragaszkodás ezzel együtt erős maradt, amelyet „jó megoldásnak” tartottak, mivel létéből jócskán profitáltak – hatékonyan működött, s

képes volt eltartani háromszáz családot. Védelmezték azért is, hogy elkerüljék „a javak eltékozlását”, az anarchiát és egy rossz emlékű társadalmi rend visszatérését (a nagybirtok rendszerét, amelyről a legöregebbek még őriznek emlékeket). Néhányan felvetették a szövetkezeti vezetők meggazdagodásának a kérdését. Mindezek jól tanúskodnak a társadalmi egyenlőtlenségek iránti érzékenységről, amelyet részben a távoli múltban szerzett tapasztalatok (felidéznek a koldusok, illetve a föld nélküli rabszolgaság emlékeit), részben pedig a közelmúlt alakított ki (a szövetkezeti nomenklatúra felemlegetése).

Helyzete és mérete alapján a bolyi kombinát különálló eset. Ennek a nagyvállalatnak a dolgozói általában optimistábbnak mutatkoztak, és támogatták a vagyon felosztásával járó átalakulást. A feltett kérdésekre adott válaszok alapján kiderült, hogy a munkások tájékozottak, pontosan ismerik a vagyon felosztásának módozatait. Sokan szeretnék, ha az alkalmazottak a kombinát részvényeseivé válnának. Jónéhányan vélekedtek úgy, hogy a vállalkozást szét kellene bontani, s önálló egységek formájában újjászervezni. A magángazdaság lehetőségét az állami gazdaság alkalmazottai is nagyjából elutasították, csupán egy egészen kis csoport nyilvánította ki, hogy magánvállalkozásban szeretne dolgozni, mivel ezt hatékonyabb gazdálkodási formának tartja, s úgy véli, hogy a valódi szerkezeti átalakulásnak ez a záloga.

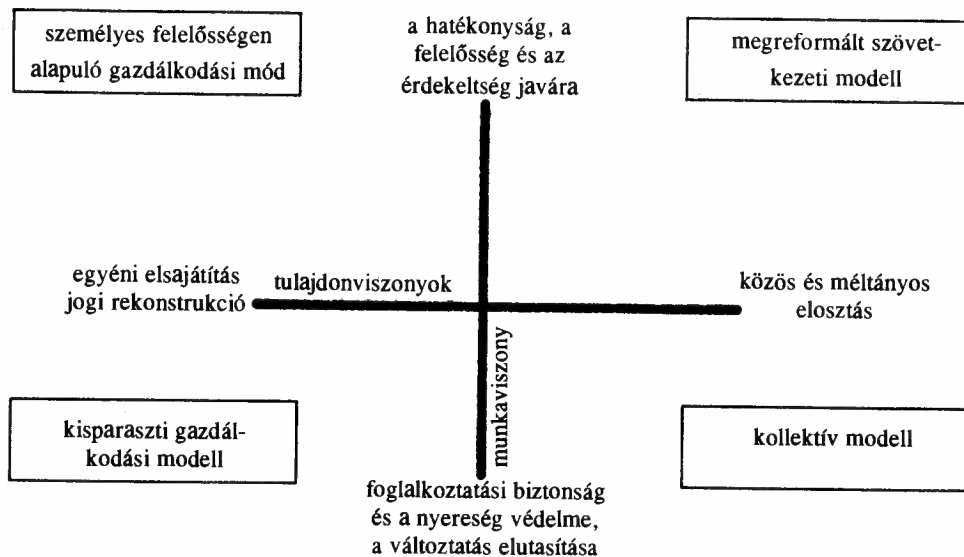
Képviseltek és ideál modellek

A társadalmi szereplők képviselői rendszerei a társadalmi-termelési viszonyok két alapvető jellemzője mentén szerveződtek meg a tulajdonhoz és a munkához való viszony alapján, amit a 2. ábra két tengelye mentén mutat be. A munkához való viszony átalakulása miatt romlik a munkahely biztonsága és a társadalmi biztonság, amit a kollektív gazdálkodás jelentett. A munkához való viszony alapvető átalakulásával viszont nő a hatékonyság, a személyes érdekelttség és felelősség, vagyis a privatizáció a munkaszervezet megjavításának előfeltétele.

A tulajdonlás szempontjából a közös tulajdon és a magántulajdon áll egymással szemben. A közös tulajdont gyakran a „jobbik” megoldásnak tartják, de elutasítják mint gazdálkodási formát („Mások fognak rajta meggazdagodni...”). A közös javak felosztását az egalitárius koncepció szerint képzelik el („Igen, ha mindenki ugyanakkora részt kap”). Ezzel szemben a magántulajdonba vételt a gazdasági rendszer átalakulási feltételeként tartják számon („amennyiben Nyugatról közelítünk, elkerülhetetlen feltétel a magántulajdon léte”). A magántulajdon helyreállítása magában foglalja a javak visszaszolgáltatását és ezzel kapcsolatban felvetődő jogi igények megválaszolását. (Néhány magyar szövetkezeti tag válaszaiban megjelent a visszakövetelés igénye.)

Ezeknek az értékeknek és érdekeknek a játékból négy ideál modell, illetve képzetrendszer formálódott ki, amelyeket a 2. ábrán igyekeztünk bemutatni.

2. ÁBRA
 Ideál modellek
 (Ideal model)

Szerkesztette: Marie-Claude Maurel.

A *kollektivista modell* (a dolgozók megítélése alapján) egy „kevés munka, nagy biztonság” típusú társadalmi szerződésen nyugszik, s rokonságot mutat a közösség elvű egalitárius utópiákkal – a munkák közös elvégzése elfedi az egyéni felelősséget és a teljesítménybeli különbségeket. Ez a modell, amely domináns gazdálkodási formaként működött, nagy számban igényelt alacsonyán képzett munkaerőt. Komoly előnynek számított, hogy a szövetkezet garantálta tagjai számára a létminimumot (fizetés, szabadság, szociális juttatások, üdülés), amelyekről a tagok önszántukból nem mondtak le.

A *személyes felelősségen alapuló gazdálkodási modell* létrejöttének feltétele a termelő tőke egyéni birtokbavétele, amely nélkül a személyes felelősség, illetve a gazdasági kockázat vállalása nem képzelhető el. Ezt csupán a jól képzett mezőgazdasági dolgozók egy kis csoportja tartotta jó megoldásnak, akiknek megvolt a szakértelme ahhoz, hogy felmérjék a gazdálkodás szakmai és pénzügyi feltételeit. A közös gazdaságokban dolgozók nagy többsége számára kevésbé vonzó, noha esetleg lehetőségként felmerült a magángazdaság létrehozásának gondolata. A megkérdezettek a bizonytalanságot (különösen a jelenlegi rossz piaci és gazdálkodási feltételeket) a kockázattól való félelemet, a beruházási eszközök hiányát, a gépek és más termelőeszközök beszerzési nehézségeit, a tapaszt-

talatlanságot, s a játékszabályok hiányát emlegették a leggyakrabban. Többen megjegyezték a munka fáradságos voltát, a felelősség súlyát, az ismeretek hiányát, amelyek megnehezítik a magángazdálkodás megalapozását. A többség számára a magángazdálkodáshoz való visszatérés a legrosszabb eshetőség, amihez legfeljebb elbocsátás esetén folyamodnának. A magángazdálkodás modellje pedig számukra az egykor volt paraszti gazdálkodási modell.

A kisbirtokokra alapozott gazdálkodási modell kialakítása egy valaha létezett rendszer feltámasztását jelenti. Visszatérést a kis földterületeken folytatott gazdálkodáshoz, amely a kollektivizáció előtt már létezett. Ezt a modellt a megkérdezettek többsége jól ismeri és elavultnak tartja, megjelenése az elkövetkezőkben minden bizonnyal periférikus lesz. Mindenekelőtt azok számára jelenthet alternatívát, akik elveszítették munkahelyüket, s kénytelenek önellátásra berendezkedni.

Egy megreformált szövetkezeti modell, amely egybegyűjti mindazokat, akik elfogadják, hogy meg kell változtatni a munkaszervezetet, de nem akarják elveszíteni a csoporttulajdonból származó előnyöket. Tudatában vannak a létező szövetkezeti irányítási rendszer hibáinak, a személyes felelősség általános feloldódásának, a források eltérő eloszlásának. Ezeknek a gyengeségeknek a kiküszöbölése érdekében meg akarják újítani a szövetkezeti modellt. Előremutató megoldás lenne, ha jelentős számú szövetkezeti tag, akik kiléptek a szövetkezetből, létrehoznának a termelő javak és a tőke működtetésére egy „dolgozói-részvényesi” gazdasági konstrukciót. Ennek a „posztkollektivistá” ideálmodellnek a legnagyobb az esélye a régi kollektív mezőgazdasági modell eredményes leváltására, mivel a felsoroltak közül ez áll hozzá a legközelebb.

A privatizáció és az érdekkonfliktusok

A politikai és a társadalmi erők játéka

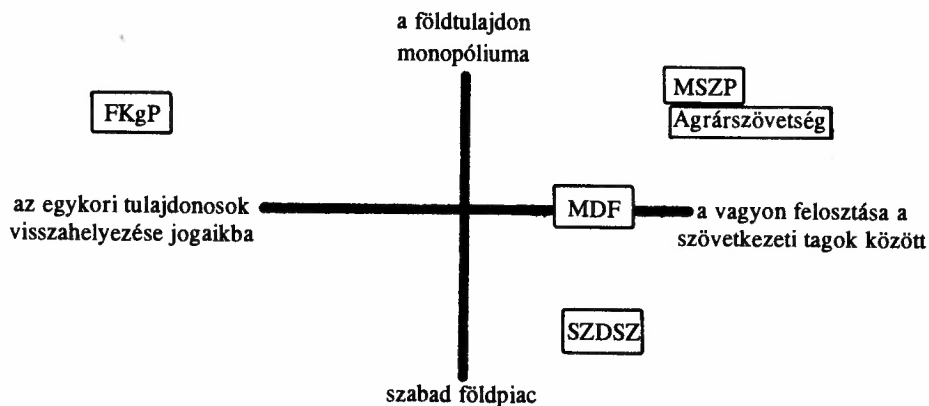
Az átalakulás fontos dimenzióját alkotta Magyarországon a társadalmi konfliktusok szintje. Az átalakulás alapvető kérdése volt a termelés társadalmi viszonyainak megválasztása, amelyek felválthatják a kollektív társadalmi-termelési modellt. Ám az új modell jellemzői nem voltak világosan megfogalmazva. Meglehetősen légiés politikai koncepciók születtek a létrehozandó modellről. Ezek a megközelítések kizárólag a szerkezeti átalakítással, a privatizáció kérdésével foglalkoztak. Az új politikai döntéshozók jelentős része szerint a piacgazdaság irányába mutató átalakuláshoz paradigmaváltásra van szükség, rendezni kell a tulajdonhoz való viszonyt, és újra kell formálni a tulajdonosi felelősséget: minden termelőeszköznek és minden földdarabnak tulajdonosa kell hogy legyen.

A tulajdonviszonyok átformálásáról, amelynek a mezőgazdaság dekollektivizációja a feltétele, igen eltérő koncepciók voltak jelen. A magántulajdon gyökeres kiirtása, amit a kommunista rendszer vitt véghez, jogilag igen zavaros helyzetet hagyott maga után. Tisztázni kellett, ki számít legitim tulajdonosnak? Az egykori parasztok (nagy többségük már nem él), vagy esetleg a gyakran már városokban élő leszármazottaik? Azok a mezőgazdasági dolgozók, akik a földeket művelik és munkájuk révén részt vettek a vagyon gyarapításában (az egykori tulajdonosok csekély része vitte be a javait is a szövetkezetbe)? A föld és az egyéb termelőeszközök tulajdona számos kérdést vet fel. Reprivatizáció vagy privatizáció, milyen lépésekben és milyen módon kell ezeket a folyamatokat végig vinni?

Magyarországon a föld privatizációjának kérdése éles politikai viták középpontjában állt. A kárpótlási törvény elfogadása (1991 június) hosszú hónapokig húzódott, aminek a téma körül feltörő érdekkonfliktusok hevéssége volt az oka. A politikai pártok által elfoglalt pozíciók könnyen azonosíthatók voltak egy-egy jól körülhatárolható csoport érdekeivel, a társadalomnak ugyanis több csoportja tarthatott igényt különböző jogcímenek földtulajdonra.⁷ A tulajdonjog rendezése és helyreállítása módjának megválasztása körül kirombanó érdekkonfliktusokat a pártok természetesen lefordították ideológiai koncepciókra. Ezeknek a viszonyrendszerét a 3. ábrán próbáltuk – némileg sematikusán – megjeleníteni.

3. ÁBRA

A politikai szervezetek viszonya a termőföld privatizációjához
 (Relationship of the political organisations to the privatisation of the arable land)

Szerkesztette: Marie-Claude Maurel.

A Független Kisgazdapárt választási programjának középpontjába, a magántulajdon sérthetetlenségének elve alapján, a földeknek a 1947-es tulajdonviszonyoknak megfelelő visszaadását állította. Ez volt az a párt, amely felújította a két világháború közötti agrár-tradíciókat, jogi orvoslást kínált a kisemmizetteknek, és védelmezte az önálló kistermelő ideálját, aki gondot visel a földjére, s birtokában van a gazdálkodáshoz szükséges ismereteknek. A Független Kisgazdapárt felvállalta a mezőgazdasági dolgozók érdekképviseletét. Mindazokat maga mögött tudhatta, akik a párt programjának megvalósulása révén remélték egykori javaik visszaszerzését. A Kisgazdapárt volt az a párt, amelyik miután belépett a kormánykoalícióba, 1990 nyarán betervezte azt a törvénytervezetet, amely kilátásba helyezte a földek visszaadását egykori tulajdonosaiknak, azzal a feltétellel, hogy mezőgazdasági művelést folytatnak az újra birtokba vett területen.

A Kisgazdapárt koncepciójával ellentétes javaslatokat dolgozott ki a Szocialista Párt és az Agrárszövetség (az utóbbit 1990 januárjában alapították). E két párt a szervezetekben dolgozók, s mindenekelőtt a szervezetek vezetői érdekeit képviseli, akiket ellenfeleik gyakran „zöld báróknak” neveznek. Ha el is fogadták az egykori tulajdonosok kompenzációjának elvét, nem akartak jogi restaurációt, mivel az hátrányosan érinti a szervezetekben dolgozókat. A szervezetek tagokat a közös vagyon legitim tulajdonosainak tartják, ezért a szervezetek jogi elismerését kívánták elérni.

A Szabad Demokraták Szövetsége, amely az ellenzék legnagyobb pártja volt, elutasította ezeket a szélsőséges koncepciókat, ám a párt igen kevésbé van jelen a falvakban. Az SZDSZ programja tulajdoni monopóliumok nélküli mezőgazdaság kialakítását tűzte ki célul, a privatizáció fokozatos végrehajtását tartotta kívánatosnak, amelyet a földpiac megeremtésére kell alapozni. Nézetük szerint mindezt egy liberális gazdaságpolitikába kell beilleszteni.

A kormánykoalíció fő erejét adó Magyar Demokrata Fórum agrárkonceptiója – a konfliktusok elkerülése érdekében – kevésbé volt konkrét és többször megváltozott. Elhárított minden olyan radikális átalakításra vonatkozó tervezetet, amely veszélybe sodorhatná a mezőgazdasági termelést. Elutasította mindenekelőtt a földek visszaadását, amivel szemben javaslatot tett arra, hogy az elvett földek egykori tulajdonosait „kárpótlási jegyekkel” kompenzálják. Az MDF pragmatikus tervezetében a mezőgazdaság újjászervezését a termelési formák pluralitása alapján képzelték, amelyen belül helyet kaphatnak a magántulajdonon alapuló egyéni gazdaságok és a tagok tulajdonát közösen működtető, újjászervezett szervezetek is.

Végül az 1991. június 26-án elfogadott kárpótlási törvény kompromisszum eredményeként született meg. A törvény igyekezett összebékíteni az egykori tulajdonosok kárpótlását és az automatikus reprivatizáció elvetését oly módon, hogy az adományozott „kárpótlási jegyekkel” részt lehetett venni a privatizáció folyamatában, vagyis az egykori tulajdonosok árverésen földet vásárolhattak privatizációra kijelölt szervezetek és állami földalapokból.

A szövetkezeti vagyon privatizációja, a társadalmi konfliktusok téje helyi léptékben

1992. január 17-én született meg a szövetkezeti vagyon átalakítását szabályozó törvény. E jogszabály a közös tulajdonban (csoporttulajdonban) levő termelőeszközök, továbbá az osztatlan szövetkezeti tulajdon felosztásáról, valamint arról intézkedett, hogy milyen tulajdoni jogosítványok illetik meg a tagokat. Milyen elveken alapulhat a tőkerészek felosztása? A szövetkezeti vagyon felosztása súlyos következményekkel járó művelet volt, amely érzékenyen érintette a közös tulajdonon alapuló termelési struktúrát, a szövetkezetek bér munkásait és alkalmazottait. A törvény alkalmazása körül heves viták dúltak, amelyek mögött súlyos társadalmi érdekellentétek feszültek. 1992 tavaszán a szövetkezetek határozatokat hoztak a „vagyon nevesítésének” kritériumairól. Azok, akik földdel és más vagyontárgyaikkal együtt léptek be a szövetkezetbe, a bevitt vagyon szerinti felosztást szorgalmazták. Kritériumként merült fel ugyanakkor a közös munkában való részvétel is, amelyért kompenzálni kellett a tagokat. Közelebbről meg kellett tehát határozni, hogy ennek alapjául a tagság időtartama, a munkaviszonyban eltöltött idő vagy az elvégzett munka értéke szolgál-e, mivel a három értékelési mód nagyon eltérő eredményre vezet. A szövetkezeti tagok bizonyos csoportjai előnyöket élveztek mások kárára, a méltányosság elvét azonban mindenki elfogadta. Nagy veszélyt jelentett a passzív részvényesek magas aránya,⁸ akik nem tudják ellenőrizni az irányítókat. Végül a privatizáció kimenetelét illetően problémát jelentett, hogy a földek háromnegyede nyugdíjasok tulajdonában van, akik elsősorban földjáradékra tartanak igényt.

A privatizáció végrehajtási utasításainak szövetkezeteken belüli alkalmazása felszínre hozta a különböző társadalmi csoportok közötti érdekkonfliktusokat. A különböző érdekcsoportok közötti dialógus színteréül hozta létre a kárpótlási törvény a helyi „érdekegyeztető fórumokat”.

A bolyi szövetkezet 2 489 hektárnyi földdel rendelkezik (ebben nincsenek benne az egyéni használatban levő területek), amelyből 978,7 hektár magántulajdonban van, míg a fennmaradó rész közös tulajdont képez. (Ebből 350 hektárt megvásárolt az állam, 1 160 hektárt pedig az egykori szövetkezeti tagok és örököseik kárpótlási földalapjaként különítettek el.) A tulajdonosok nagy hányada (95%-a) idős, többnyire nyugdíjas. A bolyi szövetkezet tagjainak többsége a javaival együtt csatlakozott a szövetkezethez. A 30-as években a parasztok több mint fele 18–20 hektáros tulajdonnal rendelkezett, míg napjainkban a tagok földtulajdona átlagban 3 hektár alatt van.

A vagyonrészek első felosztását (a termőföld a vagyonnak csupán 50%-a) 1989 nyarán hajtották végre, aminek eredményeképpen a szövetkezeti tagok kaptak egy igazoló értékszelvényt, amelyen a szövetkezetben eltöltött évek arányában tüntették fel a vagyonrészt (12 000 Ft/év). Az 1990-es mérleg adatai alapján a szövetkezet vagyona a következőképpen oszlott meg: a vagyon teljes értéke 158 070 000 Ft volt, amelyből 1 241 000 Ft

(0,8%) az államé, a szövetkezet közös tulajdona 93 156 000 Ft (58,9%), míg 63 673 000 forintnyi vagyonnak a tagok voltak a tulajdonosai.

1992. április 29-én a szövetkezet közgyűlése határozott a vagyon felosztásának módjáról. A vagyon 20%-át azok a tagok, illetve örököseik között osztották fel arányosan, akik vagyonukkal együtt léptek be a szövetkezetbe. A fennmaradó 80%-ot a szövetkezetben eltöltött évek arányában osztották szét a tagok között. Az elvégzett munka értékét, amit a jövedelem alapján terveztek felbecsülni, mint figyelembe vehető kritériumot elvetették. Ez a döntés jól bizonyította az egalitárius szemlélet dominanciáját a szövetkezet tagjai körében. A vagyon felosztásában 694 személy volt érdekelt, akik közül 248-an nem tartoztak a szövetkezethez (azoknak az egykori szövetkezeti tagoknak az örökösei, akik legalább hat éven keresztül tagok voltak), míg 446-an aktív dolgozók, illetve nyugdíjasok voltak. Kizárólag ez utóbbiak vehettek részt a közgyűlés döntéseinek meghozatalában. A közgyűlésen a tagok egyhangúan kinyilvánították, hogy a megújult szövetkezet tagjai kívánnak maradni.

A földalapok kijelölése nem bizonyult sikeresnek ebben a szövetkezetben, ezért a pécsi földhivatal átvizsgálásra bekérte az iratok másolatát. A szövetkezet földjeinek összértéke 92 100 aranykorona volt, amit a következő módon osztottak fel: 35 503 aranykorona a szövetkezeti tagok tulajdona, 8 444 aranykorona az alkalmazottak és a föld nélkül belépett szövetkezeti tagok tulajdona, 5 913 aranykorona az egykori tulajdonosok kárpótlási földalapja. A fennmaradó 42 238 aranykoronát pedig a tagok között osztották fel, a szövetkezeti tagsággal időarányosan. A földalapok kijelölése során azonban, a szövetkezet vezetői elmulasztották meghatározni a második kárpótlási törvény végrehajtásához szükséges földalapot. A második kárpótlási törvény azoknak az egykori földtulajdonosoknak a helyzetét rendezi, akiket 1939. május 1-je és 1949. június 8-a között fosztottak meg javaiktól. A második kárpótlási törvény érintettjei között nagyon nagy volt a német származású magyar állampolgárok száma, akiket a világháború elsodort lakóhelyükről, s mikor hazatértek, nem volt módjuk javaik visszaszerzésére. Ezt a kérdést nem lehetett rendezni a kérvények benyújtását és megvizsgálását, vagyis 1993 második felét megelőzően.

A szakszövetkezetek voltak azok a termelőegységek, amelyek a legjobban konzer válták a szövetkezetek létrehozása előtti viszonyokat. Némileg általánosítva, csupán a szövetkezet formai kereteivel vették körül az egyéni gazdálkodás egységeit. A jakabszállási Népfront Szakszövetkezet esetében viszont nemcsak erről volt szó. A szövetkezet vezetése a társadalmi viszonyokat illetően igen konzervatívan viselkedett, a gazdasági irányítás ellenben nagyon rugalmas volt, s minden rendelkezésre álló eszközzel a vagyon gyarapítására törekedett – széles körben alkalmazták a bérleti rendszereket, s vagyonuk egy részét kft.-kben helyezték el. Jó példa erre a szakszövetkezet baromfitenyésztő telepe, amelyet egy (magyar származású) svájci üzletember bérelt öt éven keresztül, s a

hatékonyság növelése érdekében csökkentette az általa irányított üzem alkalmazottainak a számát.

A szakszövetkezet vezetőinek sikerült eredményesen működtetni a felhalmozott tőkét, s egyben tudták tartani a közel 350 munkahelyet biztosító mezőgazdasági szervezetet. A versenyképesség megőrzése érdekében a szakszövetkezet társulásokat hozott létre élelmiszeripari és kereskedelmi vállalkozásokkal. Legjobban az a tőkerész gyarapodott, amelyet kivontak a termelésből és bankokban helyeztek el. Erősen visszafejlődtek a szakszövetkezeten belül az egyéni gazdaságok kiszolgálásával foglalkozó ágazatok. A szakszövetkezeti tagok számára ugyanakkor kedvezményes árakat biztosítottak, aminek némileg ellentmondott, hogy azok a gazdálkodók, akikkel személyesen találkoztunk, megfizethetetlen költségekre panaszkodtak. A helyi mezőgazdasági termékek felvásárlásától szintén visszavonult a szakszövetkezet, s a gazdáknak is a termelés visszafogását tanácsolták.

Jakabszálláson 1992 tavaszán hajtották végre a szövetkezeti átalakulási törvényt. A helyi érdekegyeztető fórum közreműködésével kijelölték a földalapokat. Az érdekegyeztető fórum elnöke a polgármester, tagjai pedig a szakszövetkezet elnöke, a szeszőfőző vezetője, egy szövetkezeti tag, és a régi tulajdonosok három képviselője volt. A fórum igyekezett kompromisszumot kialakítani a jelentős mértékben eltérő érdekek között. A szakszövetkezet használatában levő földek értéke 46 034 aranykoronát tett ki (hozzávetőlegesen 5 500 hektár), amely részben a tagok tulajdona (31 115 aranykorona, kb. 3 800 hektár), részben pedig osztatlan vagyon volt (14 918 aranykorona, kb. 1 700 hektár). A földalapból kiemelték azokat a gazdaságokat, amelyeket öt éve, vagy annál régebben használ a bérlője (4 313 aranykorona). Elkülönítettek egy földalapot az alkalmazottak számára (személyenként 20 aranykorona, összesen 5 292 aranykorona, kb. 850 hektár), valamint a kárpótlási földalapot, amelyet a kárpótlási jegy tulajdonosok földárverésen vásárolhatnak meg 5 313 aranykorona értékben. Végül 7 900 hektárra vonatkozó igény érkezett be a földalapok kijelölését felügyelő kecskeméti hivatalba. A kárpótlásra kijelölt földek nem egy tagban helyezkedtek el, mint a klasszikus szövetkezetek esetében, hanem kis parcellákban a tanyák körül. A törvény előrelátó módon arról is rendelkezett, hogy az egykori tulajdonosok megvásárolhatják a tanyájuk körüli földeket.

Másfelől a szakszövetkezet közgyűlése meghatározta a vagyon felosztásának kritériumait. A vagyon értéke (a földek nélkül) 519 360 Ft, 10%-át a munkanapok számával arányosan a szakszövetkezetben öt évnél régebben dolgozó alkalmazottak között osztották szét. A fennmaradó részt a szövetkezeti tagok között három különböző súllyal figyelembe vett szempont szerint osztották fel: a vagyon háromnegyedét a szakszövetkezetben elvégzett munka ideje alapján, 5%-át a tagsági viszony időtartama, 20%-át pedig a szakszövetkezetbe bevitt föld és egyéb javak értékének arányában. Az 1 400 tagból 803-an kinyilvánították, hogy a szövetkezeti törvény által szabott feltételeknek megfelelően, fenn akarják tartani a szövetkezeti struktúrát. Az elnök véleménye szerint a tagok nem

kívánnak megválni ettől a munkaszervezeti formától, amely tömítő szerepet játszhat, azaz enyhítheti a piacnak az egyéni termelőket sújtó hullámszárait.

A szövetkezet sorsa azonban továbbra is bizonytalan: nem tudni a jogi keretek átalakítása elegendő-e a társadalmi-termelési viszonyok alapvető megváltoztatásához. S kétséges, hogy külső eszközökkel meg lehet-e határozni egy ilyen kevésbé kialakult struktúra fejlődését.

Következtetések

Alapvető kérdés, milyen igazgatási módok alakulnak ki a nagygazdaságok jogi átszervezése után. Képesek lesznek-e az új szervezetek a versenyképesség kihívásának megfelelni anélkül, hogy elviselhetetlen társadalmi feszültségeket okoznának az átalakulás sodrába került dolgozók számára? Nehézségekbe ütközhetnek a tulajdonosi szemlélet és felelősség felélesztésére tett kísérletek, ha a privatizáció során a nagy többséget megfosztják munkája gyümölcsétől. A társadalmi szereplők döntő hányada két modellt állít egymással szembe, a társult tulajdonosok szövetkezetét, illetve a bér munkásokat foglalkoztató nagy mezőgazdasági vállalkozás modelljét. Megválaszolatlan kérdés, hogy a szövetkezeti öngazgatásra törekvés összehétközthető-e a hatékonyság növelésének követelményével?

Feltételezhetően a társadalmi-termelési formák kialakulását nagymértékben befolyásolja a kollektív mezőgazdaság öröksége, de remélhetően a szelekciót a piaci erők végzik el, amelyek szétválogatják az életképes gazdaságokat, s azokat, amelyek versenyképtelenségük révén alulmaradnak a küzdelemben. Ezeknek az átalakulási folyamatoknak a sebessége egy sor gazdasági és társadalmi kényszernek a függvénye, amelyek behatárolják az agrárpolitika döntéshozóinak játékterét is. Fel kell készülnünk az átmeneti formák tartós fennmaradására, s arra, hogy nem jön létre egy domináns modell, vagy modelleknek egy zárt kombinációja, amely önmagában képes lenne a piaci igények kielégítésére, és az európai integráció által támasztott kihívásokhoz való alkalmazkodásra.

Fordította: Rácz Lajos

Jegyzetek

- ¹ 1945 áprilisa és novembere között 2 850 000 hektár földet osztottak ki 663 400 gazdálkodó között, létrehozva ezzel egy átlagban három hektárnál kisebb gazdaság nagyságot.
- ² A szerepek felosztása az egymást kiegészítő tevékenységek megszervezésére alapozódott. A specializált mezőgazdasági termelésben nagyon magas a tőkeigénye, de alkalmas arra, hogy nagyléptékben szervezzék meg a termelést. A kisgazdaságok mindenekelőtt olyan kiegészítő területeken jutottak szerephez, ahol magas volt a kézi munka iránti igény.

- ³ A kollektivizált mezőgazdaság létrehozásához egyfelől belső feltételek szükségeltetnek (úgy mint a föld és a termelőeszközök szocialista tulajdonba vétele), másfelől a mezőgazdaság működésének szabályozása (a szocialista modell alapján, amely szélesen integrálja a termelési és nem termelési funkciókat), végül a megfelelő gazdasági környezet (tervezés, az erőforrások adminisztratív allokációja és az árak mesterséges rögzítése).
- ⁴ A tulajdon megszűnt, mint usus (azaz a javak használati joga), leszámítva egy szigorúan körülhatárolt földdarab használatát. Hasonlóképpen nem létezett a fructus (azaz a birtokolt javak által teremtet haszon elcsajátítása), a tulajdonosok kizárólag szimbolikus földjáradékot kaptak. S végül nem működött a birtokos abusus joga (azaz a javakkal való szabad rendelkezés joga), mindössze a tulajdon igen korlátozott örökítésére volt lehetőség, amelynek következtében azonban az új tulajdonos nem vált szövetkezeti taggá.
- ⁵ Ezt a vizsgálatot végrehajtottuk Lengyelországban és Csehországban is egy tudományos együttműködés keretében. Magyarországon a vizsgálatot a MTA Regionális Kutatások Központjának kutatói végezték. A csoport irányítójának, Kovács Katalinnak ezúton is köszönetet mondunk értékes közreműködéséért.
- ⁶ Vizsgálatunk időpontjában a „Népfront Szakszövetkezet” által használt terület 5 571 hektár, ebből 3 990 hektár magántulajdonban van, míg 1 581 hektár megváltott föld közös (osztatlan) szövetkezeti tulajdonban. A 3 990 hektár magántulajdonban levő föld a csatlakozások során került a szakszövetkezetbe, amelyből 2 220 hektárt 418 tag művel közvetlenül, családi munkaerőre támaszkodva. Ezen a 2 220 hektáron felül még vannak bérbe adott földek is, amelyen egyéni, vagy kiegészítő gazdaságot működtetnek a tagok, illetve az alkalmazottak. A tagok és az alkalmazottak használatában levő, vagyis az egyénileg művelt földterület nagysága hozzávetőlegesen 3 000 hektár, vagyis a teljes terület 53,8%-a.
- ⁷ Az első csoportot azok a mezőgazdasági szövetkezeti tagok alkotják, akik a földjükkel együtt léptek be a szövetkezetbe, akiknek a közös használatban lévő földek 39%-át birtokolják van. A tagok második csoportját azok alkotják, akik föld nélkül léptek be a szövetkezetbe, de munkájukkal részt vettek az osztatlan vagyon gyarapításában. Végül az utolsó kategóriába a földek egykori tulajdonosai, illetve azok örökösei tartoznak, akik jogi érveik alapján igényt tarthatnak a szövetkezetek, valamint az állami gazdaságok földjeinek megszerzésére.
- ⁸ A szövetkezeti vagyont másfél millió tulajdonos között osztották fel, a 300 000 aktív dolgozó a vagyon egyharmadát kapta. A fennmaradó rész 600 000 nyugdíjas és 600 000 egykori szövetkezeti tag, illetve örökösei birtokába került.

GYORS TÉNYKÉP

KORMÁNYZATI STRUKTÚRA RACIONALIZÁLÁSA A JOGÁLLAMISÁG JEGYÉBEN

(Rationalisation of the Government Structure According
to a State of Law)

CSEFKÓ FERENC

Adalékok a pártközi-koalíciós tárgyalásokhoz

1) Az 1994. évi országgyűlési választásokat követően megalakuló új kormány (illetve – a kormányalakítást megelőzően – a koalícióban potenciálisan résztvevő pártok) nem kevés (a korábbihoz [1990] képest talán jelentősebb) problémával küszködnek majd, amikor egy működőképes, stabil, szervezetében, munkájában a racionalitást központba helyező, társadalmilag elfogadott kormányzati rendszert próbál kialakítani.

A jövő kormányzati struktúrája, a mainak bármily mérvű módosítása számtalan kérdés vizsgálatát követeli meg. Ezek nemcsak magát a kormányt, annak meghatározó elemeit érintik, hanem összefüggenek az alkotmányos alapok változ(tat)ásával.

Ebből a körből először kiemelendő, hogy mennyiben és hogyan értelmezhető (1994 késő tavaszán-kora nyarán) hatályos alkotmányunk első mondata, amely bizonyos „átmenetiségre” utal.

Alaptörvényünk az új alkotmány elfogadásáig terjedő időszakra rendelte szabályozni az államszervezetet, és egyéb, az alkotmányban rögzített tételeket. A kérdés tehát az, hogy az új alkotmány kidolgozása és elfogadása milyen időpontra (időszakra) tehető, s amíg erre nem kerül sor, milyen területeken, s milyen mélységben lehetséges „hozzányúlni” legfőbb normánkhoz, hogyan viszonyulnak a (parlamenti) politikai erők az alkotmányhoz, illetve az alkotmányozáshoz?

Eme kérdések mellett megválaszolando az is, hogy az alkotmányban meghatározott célok valóra váltásában – így különösen is a többpártrendszer, a szociális piacgazdaság, a jogállamiság, illetőleg a demokrácia építése terén – „mi történt” az elmúlt

esztendők során, a három és fél, négy esztendőn át működő kormányzat milyen eredményeket ért el, továbbá hogy ezeknek az elveknek politikai, állami döntéssé transzformálása milyen pozitív társadalmi hatásokat, illetve feszültségeket eredményezett.

Korántsem elhanyagolható annak vizsgálata sem, hogy a fent citált értékek hogyan viszonyulnak egymáshoz? Azonos, együttes és egyenrangúnak tekinthető „zsinórmértékek-e”, amire tekintettel fejlesztendőek, avagy létezik közöttük (vagy megállapítható) „sorrendiség”? (Lásd pl. a szociális piacgazdaságnak a „szociális” tagzavát!)

Ha azt vallja (ami természetes) az új kormánykoalíció, hogy a jogállamiság alapértékei továbbra is az államépítés egészének a középpontjában kell, hogy álljanak, úgy választ kell adni arra is, hogy ehhez képest milyen nagy horderejű társadalmi, politikai, gazdasági intézkedéseknek kell megszületniük, s hogy ezek mennyiben érintik a kormányzati rendszer egészét, annak belső szervezeti struktúráját, működésének lényegi elemeit?

2) Sokszínűek, bonyolultak lehetnek azok a körülmények, amelyek befolyásolhatják a koalíciós tárgyalási pozíciókat, s ezek során számtalan objektív tényező határozza meg az egyes pártok által képviselt álláspontok megvalósíthatóságát. Így pl. alapvető kérdésnek tekintendő (bár lehet hogy evidensnek tűnik), hogy milyen választási eredmények születnek 1994-ben, és elvileg hány párt alkothatja a jövődi kormánykoalíciót. (Ez önmagában különböző variációk föllállítását teszi szükségessé, amelyeket egyenként, s a különböző változatokat egymással is összevetve érdemes elemezni.)

Korántsem mindegy, hogy milyen „színezetű” koalíció alkotja majd a kormányt. Melyik párt és milyen „társadalmi fölhatalmazással” vesz részt az előkészítő tárgyalásokban, az egyes pártok milyen „értékek” mentén elkötelezettek, s azok hogyan illeszthetők össze (ha összeilleszthetőek) – folytathatóak a kérdések.

Mindezekkel szoros összefüggésben vizsgálandó, hogy a kormányalakítás során melyik párt hogyan tudja érvényesíteni akaratát, akár valamennyi, akár a koalíción belüli másik párttal szorosabb kapcsolatban, s melyik párt az, amelynek erre kevesebb esélye nyílik például amiatt, hogy a koalícióba való bevonása „politikai kényszerhelyzet” következménye. Bár önmagában a kényszerhelyzet nem biztos, hogy az említett következménnyel jár, hiszen lehetséges (kizárni egyáltalán nem lehet), hogy egy, az 5%-ot épphogy elért párt részvétele biztosíthatja csak a kormány megalakítását.

A választási kampány mostani (1994. februári) időszakában – figyelemmel a pártok nyilatkozataira is – már megmutatkoznak bizonyos „koalíciós előszelek”. Valószínűsíthető azonban, hogy a konkrét választási eredmények birtokában (sőt már a két forduló között is) ezek lényegesen módosulhatnak; főként akkor, ha a választásokat követően a koalíció potenciális pártjelöltjei az ország kormányozhatóságát tartják elsődleges szempontként szem előtt, s ehhez képest kötnek különböző mérvű kompromisszumok mellett koalíciós szövetséget.

3) Az előkészítő tárgyalások egyik lényegi kérdésévé válhat, hogy milyen mélységben lehet ma hozzányúlni – már a kormányprogram alakítása során – strukturális kérdésekhez, illetőleg, hogy mennyi idő kell ahhoz, hogy a választási programokban szereplő „politikai jelszavak”, politika tételezések, kívánalmak (gondoljunk pl. a hatékony kormányzás, az olcsóbb, bürokrácia-mentesebb kormányzati rendszer kialakítására stb.) állami döntéssé válhassanak.

A jövődó kormány szempontjából sorsfordulós követelmény, hogy a választási programokban foglaltak megvalósuljanak. Elengedhetetlen a jogállamisághoz való ragaszkodás, a demokrácia kiterjesztésének, a racionalitásnak teljes körű követelménye, a közélet tisztasága, a jogszerűség; a paternalizmus, a korrupció teljes elvetése és az ellenük való harc következetessége stb.

Ezeknek az elveknek az adott politikai konstellációkban való „aprópénzre váltása” komoly nehézségeket is okozhat. Úgy vélem azonban, ha politikai-taktikai szempontból mindezekben csorba esik, attól a pillanattól kezdve az adott párt (maga a létrejövő koalíció) veszít azokból az „előnyökből”, amelyeket a hatalomhoz való ilyen viszony jelentene számára pl. a későbbi társadalmi elfogadottság, támogatottság szempontjából. A választók bizalmát ugyanis pontosan az ilyen „magatartás” erősítheti, illetőleg igazolhatja vissza, a hatalom társadalmi legitimitását rövid- és hosszabb távra szólóan biztosítva. Ez alapvető párt(politikai), kormányzati, s (ami a legfontosabb) társadalmi érdek.

4) Az első, rövidebb időszakban a kormányzati struktúra radikális változtatására nem valószínű, hogy sor kerülhet. Ennek kidolgozása ugyanis – álláspontom szerint – elmélyült, alapos előkészítő, elemző munkát követel, aminek akkor még objektív és szubjektív feltételei is (túlnyomórészt) hiányoznak.

Az előző állítást „nem üti” az, hogy mindezekről függetlenül az előkészítő tárgyalásokon meg kell egyezni azokban a csomópontokban, amelyeken a koalíciós pártok változtatni akarnak, s rögzíteni szükséges azokat a nagyobb súlypontokat, amelyeket érintetlenül kívánnak hagyni.

Az első feladatok között említendő annak a helyzetnek az alapos értékelése, amelyet 1994 jelent. Mennyiben más 1994, mint 1990 volt? (Nyilvánvaló, a kérdésre a maga komplexitásában kell majd válaszolni, amit a kormányprogramnak meg is kell tennie. Itt csak e munka szempontjából emelek ki néhány fontos kérdéskört.)

Az egyik a többpártrendszer helyzete, ezen belül a koalíciós párt megítélése, a politikai pártok között elfoglalt helye, más pártokkal való kapcsolata a pártnak a „társadalomhoz való viszonya”, a társadalom rá vonatkozó értékítélete stb.

1989–90-ben az ismert történelmi szituációban jött létre az az alkotmányjogi konstrikció, amely a Magyar Köztársaság államszervezetét, államrendjét, benne a kormányzás rendszerét is meghatározta. Kérdés, hogy a végrehajtó hatalom bebetonozott rendje mennyiben váltotta be a hozzáfűzött reményeket, indokolt-e változtatás nélküli továbbvitele, avagy mennyiben tarthatóak meg az egyes jogintézmények, milyen mértékben

szükséges azok módosítása, milyen új kormányzati-konstrukciós elvek fogalmazhatóak meg stb.

Valószínűsíthető, hogy a korábbi politikai megállapodások (itt gondolok különösen az MDF – SZDSZ ismert paktumára) fölülvizsgálatra kerülnek, illetve kerülhetnek, vagy (egyszerűen az akkori politikai szituáció függvényében) „az enyészeté” lesznek. Másrészt kérdéses, hogy a már megkötött, ezután kötendő, különös tekintettel a két forduló közötti megállapodások, mennyiben, milyen mértékben és kérdések tekintetében érintik a kormányzati rendszert, annak egyes meghatározó elemeit. (Ezúttal nem a személyi konstellációkra gondolok.)

A társadalom legszélesebb rétegei nélkül lezajló rendszerváltási folyamat egyik legsúlyosabb, „történelmi mérvű” bűnével állunk szemben, amikor a társadalommal való partneri viszony hiányáról szólnunk. Arról, hogy a politikai pártok és a civil társadalom között – a pártok bizonyos (különösen kezdeti) szereptévesztéséből is fakadóan – nem jött létre folyamatos kapcsolat, kontaktus.

Ennek sajnálatos eredménye, hogy igen nagy társadalmi csoportok vesztették el hitüket (mielőtt még megszerezték volna) általában a politikában, a pártokban, s az országgyűlésben, a kormányban, magában a parlamenti demokráciában. Tehát a politikával, a hatalommal szembeni általános bizalmatlanság is jelzi ezt az időszakot (a közelmúltat). Ha legalábbis részben elfogadható ez a „jelzés” akkor azon kell(ene) lenni, hogy ezt szem előtt tartva, a különböző hatalmi súlypontok egymáshoz való viszonyának alakításakor – a kormány, az országgyűlés, a köztársasági elnök feladat- és hatáskörének meghatározásakor, általában: az állam szerepének újragondolásakor – egyik fontos „vonálnak” tekintsék a koalíciós partnerek a társadalommal való kapcsolatot, tudva, hogy ez a jogállam, a demokrácia építésének elengedhetetlen követelménye is.

Kormányzati feladat- és hatáskörök – alkotmányos garanciákkal

1) Az előző részben írt utolsó mondatok átvezetnek bennünket konkrétabb, tartalmi kérdések vizsgálatához.

Olyan alkotmányos jogállam építését kell folytatni, melynek csupán alapjai kerültek lerakásra 1989–90-től, mely azonban (a dolog természetéből fakadóan) „nem lehet tökéletes”, melynek folytonos újragondolása szükséges, s amellyel kapcsolatban a társadalmi-gazdasági élet olyan újabb és újabb kihívásokat vet föl, melyek megválaszolása a strukturális kérdések tekintetében alapvetően a jogalkotók feladata.

A hatalmi súlyok és ellensúlyok soha nem örök időre lecövekeltek. Azok önmaguk rendszerén belül is változnak, de méginkább változik egymáshoz való viszonyuk – még egy történelmileg rövid időszak alatt is. A kérdés, hogy a változások irányait jelző folyamatokat keliő időben fölismeri-e a jogalkotó továbbá, hogy ezekhez miként viszo-

nyulnak a releváns politikai erők, s vajon ennek alapvető következményei megjelenhetnek-e az alkotmányozási, normaalkotási folyamatban?

Az előző bekezdésben írtaktól függetlenül az Alkotmánybíróság által az eddigiek során követett láthatatlan alkotmányozás, ugyan elismerve ennek szükségszerű voltát, hosszabb távon semmiképpen nem tartható. Ebből következik, hogy az országgyűlés tevékenységében a normaalkotáson keresztül kellene érvényesíteni az alkotmányos jogállami rendszer továbbfejlesztésével kapcsolatos elvárásokat. (Nyilvánvaló persze, hogy ennek megvalósítása – többek között – függ a jövőendő ellenzéki, illetve kormányzó pártok közötti viszonytól is.)

Miközben a kormány elkezdte munkáját, aminek a kormányzati struktúra vonatkozásában konkrét intézkedésekben megjelenő hatásai lesznek, fölvetődik a kérdés, hogy a '94-ben megválasztott országgyűlés hozza-e majd meg az új alkotmányt avagy erre egy külön alkotmányozó nemzetgyűlés jön létre, szélesebb körre is kiterjesztve az alkotmányozásban közreműködő különböző politikai és társadalmi szervezetek körét. (Amennyiben egy új alkotmány megalkotása napirendre kerül.)

Úgy vélem, az alkotmányos alaptételek olyan társadalmi konszenzuson kell hogy alapultanak, amelyekhez (nemcsak a kétharmados többség miatt) feltétlenül meg kell szerezni az akkori ellenzék egyetértését. Hozzáteszem: az alkotmányos struktúra alakítása – különös tekintettel az új alkotmány elfogadására – csak a társadalom egészének hozzájárulásával (részvételével) képzelhető el, s ezért jogilag, politikailag is elengedhetetlen, hogy az a választópolgárok általi szavazással is megerősítésre kerüljön. (S, nem azért, mivel ez a jogalkotásról szóló törvény értelmében kötelező.)

2) A következő, lényeges feladat az új parlament számára: eleget tenni a hatalmi ágak egyértelműen kidolgozott elválasztása követelményének – az egyes hatalmi súlypontok által ellátott feladatköröknek a mostanihoz képest egyértelműbb rögzítésével, azaz a feladat- és hatáskörök pontosabb meghatározásával.

Egyik oldalról a különböző hatalmi ágak egymást súlypontoszó szerepére indokolt helyezni a hangsúlyt. Olyan alkotmányos garanciákat szükséges beépíteni, melyek révén a hatalmi súlypontok-ellenpontok valóságosan képesek a másik ellenőrzésére, egymás tevékenységének kontrollálására, amihez megfelelő eszközökkel kell rendelkezniük. (Az országgyűlés tekintetében pl. fölvetődik az ellenzék és a kormánykoalíció közötti viszony, az ellenzéket megillető „ellenőrzési jogosultságok” problémája.)

Legalább ilyen lényeges a hatalmi ágak közötti együttműködés, a lehetséges mérvű konstruktív együtt-munkálkodás; a különböző feladat- és hatáskörök oly módon történő meghatározása, hogy azok végsősoron egymással való kiegyenlítést racionális munkamegosztást eredményezzenek, azaz az országgyűlés, a köztársasági elnök, a kormány legyenek arra predesztinálva, hogy működjenek együtt – a törvény erejénél fogva.

A jelenleginél egyértelműbb feladat- és hatáskörtelepítés következtében erősödhetne a kormányzati tevékenységben a tervszerűség, előreláthatóság, a kiszámíthatóság és – ezek révén – korántsem utolsósorban: az állampolgárok jogbiztonsága.

Az alkotmányi szabályozás mindezek keretét adja meg. A garanciális szabályokat, az együttműködés eljárási kérdéseit, a különböző kormányzati tényezők egymáshoz képesti döntéshozatali kompetenciáit, a végrehajtást nem lehet csak alaptörvényben (törvényben sem) rendezni, hanem kell hozzá egy demokratikus hatalomgyakorlási „attitűd”, a politikai kultúra fejlesztése. Ezek már a pártközi tárgyalásokon is megjelenhetnek, előkerülhetnek a politikai konszenzus-teremtés időszakában.

3) A kormányzati struktúra továbbfejlesztésének egyik fontos tétele a végrehajtó hatalom, a kormány önálló jogalkotási kompetenciájának növelése. A kormány törvényhez kötött jogalkotási tevékenysége erősítésének eredményeképpen változik az Országgyűlés által alkotott törvények szerepe, nagyságrendje, nő a kormány által kiadandó, kiadható rendeletek száma.

Ennek a kérdésnek egy másik megközelítése is igen szorosan összefügg a kormány jogalkotási tevékenységével. Az állami feladatok meghatározásánál ugyanis jóval szélesebb körűen lehetne, illetőleg kellene élni a társadalmasítás lehetőségével. Azaz valóban „vonuljon ki” az állam minden olyan területről, amely társadalmasítható. Ez lényeges állam-szerepfelfogási, államszervezési alapelv, mely jelentős mértékben befolyásolja az egész központi hatalmi struktúrát, annak működését.

4) A konkrét kormányprogram kidolgozásakor, működési keretek kialakításakor egyik lényeges szempont, hogy a megalakuló kormány a társadalom, a gazdaság milyen értékeit, érdekeit helyezi előtérbe.

Ehhez (a felvállalt, ellátandó feladatokhoz) képest lehet alakítani a kormányzati tényezők egymáshoz való viszonyát, a kormányon belüli különböző ágazatok súlyát, nagyságrendjét, s lehet különböző intézményeket, minisztériumokat létrehozni, összevonni vagy éppen leépíteni, megszüntetni.

Mindezekhez hozzákapcsolódhat az is, hogy bizonyos, a rendszerváltás idején (s ma még) igen fontos tevékenységek, mint a kárpótlás, a vagyonátadással kapcsolatos tevékenységek csökkenő nagyságrendűek (jelentőségűek) lesznek (vagy később megszűnnek), és ennek kedvező hatásai lehetnek az állami bürokrácia létszámának alakítására, csökkentésére is.

Ha a társadalmi közhangulatot-közállapotokat, a polgárok életét alapvetően befolyásoló viszonyokat vizsgáljuk, elsődleges a gazdasági jellegű, az életszínvonal romlását megakadályozó, annak valamilyen módon javulását is szolgáló kormányzati program megvalósítása, miként ez szinte minden, a választásokon induló párt programjában első helyen is van.

Ehhez járul az állampolgárokat foglalkoztató, például a törvényesség erősítését, a közbiztonságot, igazságosságot (?) előtérbe helyező; a paternalista rendszer, a korrupció

megszüntetését eredményező, a kapitalizmus, a piacgazdaság építéséből (az ezekből fakadó feszültségekből) adódó, másrészt a szociális biztonságot megteremteni akaró stb. feladatok vállalása, s az ezek megvalósítását biztosító struktúra alakítása.

Megválaszolandó, hogy a fentebb röviden jelzettekből, azoknak az állami gyakorlatba történő átültetéséből milyen következmények adódnak a kormányzati rendszer alakítására vonatkozóan.

5) A Magyar Köztársaság Alkotmánya a kormány feladatait nem taxatív módon sorolja fel, hanem általános jelleggel, azzal együtt, hogy a kormánynak joga van belső szervezetét alakítani, ama megkötéssel, miszerint a minisztériumok átszervezése, új minisztériumok létrehozása országgyűlési hatáskör. Ezért arra is figyelemmel kell lenni, hogy az alkotmányban rögzített általános jellegű feladatkörök ellátása milyen konkrét, a maival egyező, vagy attól eltérő szervezeti megoldásokat követel meg.

A több pártból álló koalíció pártjainak egymástól természetesen eltérő programja, illetve ahhoz rendelt elképzelése lesz (van) a jövőbeni kormánystruktúráról. Ezeket a részprogramokat, illetve strukturális elemeket kell konszenzuson alapuló, konzisztens rendszerre összegyűjteni – az előzőekben foglaltakra is tekintettel.

E rész utolsó gondolataként egy szubjektív tényezőre hadd hívjam föl a figyelmet. A pártoknak rövid időn belül ki kell(ene) jelölni azokat, akik az esetleges koalíciós tárgyalásokon részt vesznek. De ez önmagában kevés, az is szükséges, hogy ők kellő mérvű szakmai-politikai, elméleti és gyakorlati „felvértezéssel” rendelkezzenek „kormányzattantól”. Ez alapvető államelméleti-politikai felkészültséget, másrészt az elmúlt esztendő kormányzati tevékenységének ismeretét (kritikus, de elfogulatlan elemzését) követeli meg, melyhez járulhat a pártok (a többi párt) erre vonatkozó programjának megalapozott ismerete. (Ha ez megtörtént – történik, úgy fölösleges volt leírnom.)

6) Kérdés, hogy miként alakul a köztársasági elnök szerepe? Ez nemcsak „szakmai”, hanem politikai kérdésként is fölvetődhet a jövőbeni koalíciós tárgyalásokon, s a jogi, strukturális megközelítésen túl fontos (ha pl. konkrét személyekben gondolkodnak a pártok), hogy ez milyen módon jelenik meg a politikai alku-folyamatban?

A parlamentbe került pártok közötti, kormányalakítást megelőző együttműködést igényel a miniszterelnök személyét illető javaslat megtétele. Általában és elsődlegesen a választásokon győztes párté a kormányalakítás joga, ennek további vonzatai azonban a pártok közötti tárgyalásokon múlnak majd, elmenve egészen addig, hogy mi történik, ha (a választási eredmények és a pártok közötti áthidalhatatlan nézet-, álláspont-, érték-, ideológia- és program-különbségek miatt) nem jön létre koalíció...

A végrehajtó hatalom szempontjából legfontosabb a jelenlegi kancellári kormányzati konstrukció fönntartása, módosítása, vagy elvetése tekintetében való állásfoglalás.

Következő kérdés, hogy milyen legyen a kormány belső struktúrája? Melyek a kormányon belüli főbb döntési csomópontok, illetve (erre tekintettel) milyen szervezeti egységeknek, ágazatoknak kell továbbra is önállóan működniük, ezek hogyan viszo-

nyuljanak egymáshoz; miként történjen a kormányzati tevékenységen belül a belső feladat- és hatáskörmegosztás, koordináció, tisztségek meghatározása („szétosztása”) stb.

Ki kell emelnem itt a miniszteri „székeket”, politikai, közigazgatási (?) államtitkári (helyettes) tiszteket, s a tárca nélküli miniszterek problematikáját is, amelyek valószínűsíthetően ugyancsak a politikai alkuk körébe tartoznak majd a tárgyalások során. (Megjegyzem, elvárható (lenne), hogy a tárca nélküli miniszterek számát nem a koalícióban résztvevő politikai érdekekhez, hanem a valós társadalmi igényekhez képest határoznák meg.) Általános jellegű problémaként vehető föl az is, hogy a megválasztott miniszterek továbbra is megtarthassák-e képviselői mandátumukat, avagy sem. (A szakirodalomban olyan vélemények is vannak, amelyek az utóbbi álláspontot képviselik.) E kérdés eldöntésének többféle, mind a választásokra, mind a parlament összetételére kiható vonzata van.

A legfőbb hatalmi ágak főbb feladatai, egymáshoz való viszonyuk

1) A kormányzati rendszer működőképességének lényeges feltétele, hogy a parlament politikailag megfelelően tagolt, az ország pedig kormányozható legyen.

A „bebetonozott” végrehajtó hatalom csupán a stabilitás vonatkozásában jelentős érték, más szempontból azonban komoly gondokat vet föl. Az „elmozdíthatatlan”, gyakorlatilag „leválthatatlan” kormány, illetőleg csak a miniszterelnöknek felelős miniszterekből álló kormányzati konstrukció ugyanis nem teszi lehetővé, hogy – a választásokhoz képest – időközben megváltozott társadalmi, politikai, gazdasági viszonyok a végrehajtó hatalomban változtatást eszközöljenek (alkotmányos eszközökkel), avagy, hogy az alkalmatlanságukat bizonyító minisztereket leváltásuk stb. kivéve azt az esetet, ha ezt a hatalmon lévő parlamenti többség is akarja.

Kérdés, hogy a majdani koalíciós pártok fönn kívánják-e tartani a három központi hatalmi súlypont tekintetében a mai helyzetet, azaz az erős parlament, viszonylag erős kormány és gyenge (közepesen gyenge, közepesen erős stb.) köztársasági elnöki jogállást.

2) A köztársasági elnök mai bizonytalan, több esetben az Alkotmánybíróság által (álláspontom szerint egyes kérdésekben vitatható módon) értelmezett szerepe az előzőekben jelzettektől függetlenül pontosítandó.

Világosan meg kell határozni, hogy melyek azok a feladatok, amelyeket a nemzet egészének képviselőjeként lát el, s ehhez milyen hatáskörrel, jogkörökkel rendelkezik.

Kérdés, hogy az egyensúlyozó, konszenzust teremtő, a nagy társadalmi alrendszerek közötti érdekegyeztetést elősegítő funkciói felé hajlanak-e a parlamenti pártok, vagy a többek által javasolt semleges államfői hatalom nyerhet-e konkrét alkotmányos rögzítést, olyan területeken elsősorban, amelyeket az aktuális pártpolitika alól mentesíteni kell.

Amennyiben e kérdésekre a válasz „politikai igen”, úgy kinevezési, illetőleg javaslatlatti, esetleg felügyeleti jogokat is magában foglalóan hatáskörébe tartozhatnak a közigazgatáson kívüli szféra meghatározott egységei: például a Magyar Nemzeti Bank, az Állami Számvevőszék, a Legfelsőbb Bíróság, a Legfőbb Ügyészség vezetőjére vonatkozó javaslatlatti, s a Televízió és Rádió elnökének, a frekvenciagazdálkodási intézet vezetőjének kinevezési joga, avagy az Alkotmánybíróság meghatározott számú tagjának a jelölési joga is.

Akár így, akár úgy alakulnak e jogkörök (a vonatkozó alkotmánybíróági döntésekre is figyelemmel) részletesebb, normatív szabályozásban indokolt részesíteni a köztársasági elnök és az országgyűlés – kormány közötti kapcsolatokat, illetve a szükséghez képest kiegészíteni azokat, figyelemmel a hatályos alkotmányra, az alkotmánybíróági döntésekre. (Ezzel összefüggésben (de ettől függetlenül is) részletesebben szabályozandó a miniszteri ellenjegyzés intézménye is.)

Újragondolandó lehet a köztársasági elnök tekintetében fennálló, meglehetősen széles körű felelősségre vonásának lehetőséget adó alkotmányi szabályok revíziója is.

A köztársasági elnök államszervezeti helyével kapcsolatban további kérdések is fölvetődhetnek. Az egyik, hogy milyen időszakra (hány évre) történjen a választása, a másik, hogy továbbra is a parlament válassza-e, avagy egy külön erre a célra létrehozott testület. Azt sem lehet elvetni, hogy a Magyar Köztársaság elnöke közvetlenül a „néptől” kapja mandátumát – akár már 1995-ben.

3) Az elmúlt esztendő kormányzati gyakorlata, az alkalmazott kormányzati módszerek vitathatósága, az európai demokratikus tapasztalatok esetenkénti negligálása, másrészt a politikai kultúra hiánya, az általános bizalmatlanság, s a jogi szabályozás hiányosságai számtalan olyan problémát hoztak felszínre, amelyekből a következő kormánynak – már a megalakulás időszakában – le kell vonnia a konzekvenciákat, azokkal szembe kell néznie. (Hogy csak néhányat említsek ezek közül: a paternalista rendszer továbbélése, az informális érdekérvényesítések sokasága, a „kézivezélés”, a belső elit preferálása, a pártmegbízottak dominanciája, az alá- és fölérendeltség túlzott érvényesítése, a kliensburokrácia kialakulása, óriási gazdasági és politikai hatalomkoncentráció, korrupció stb.)

Ahhoz, hogy a kormány tevékenysége a jogállamiság, a demokrácia követelményeinek minden tekintetben megfeleljen, egyben társadalmilag is elfogadottabb lehessen, az itt említett jelenségek kiküszöbölése mellett, illetve azzal szoros összefüggésben egy széles körű jogvédő háló, egy ellenőrzési rendszer kiépítése, a nyilvánosság, a társadalmi kontroll erősítése szükséges.

De – s ez a kormány működőképességének másik oldala –, természetesen szükséges az is, hogy a végrehajtó hatalom kezében legyenek a hatékony kormányzáshoz szükséges gazdasági, jogi, politikai eszközök.

Az állam szerepének tisztázása kapcsán sort kell keríteni a centralizáció és decentralizáció egészségesebb arányának kimunkálására. Az ennek garantálását adó eszközök biztosítására nem csupán alkotmányos tételkénti deklarációként, következményeit konkrét állami-önkormányzati-társadalmi szférákra, feladat- és hatáskörökre lebontva kell szabályozni.

Az új kormánynek messzemenően figyelembe kell vennie, hogy a modern közigazgatás nemcsak, sőt nem is elsősorban állami parancsoló szervezet, hanem szervező, integratív, ajánló, szolgáltató jellegű feladatokat lát el, s ezt helyezi tevékenysége középpontjába, különösen a piacgazdaság körülményei között. Ennek az elvnek az érvényre juttatása megköveteli a közhatalmi és a tulajdonosi állam markánsabb szétválasztását is, azaz, az állam mint tulajdonos a „piacon” egyenlő legyen más szereplőkkel. Kérdés, hogy ez miként jeleníthető meg a kormányzati munkamódszerekben, a végrehajtó hatalom „megnyilvánulásaiban”.

A kormányzat jól felfogott érdeke lehet, ha a kizárólagosságra törekvést konszenzust kereső, teremtő toleráns módszerekkel váltja föl, melynek során kiszélesítődik a mindenkori ellenzék számára biztosított eszközök szerepe, másrészt pedig napi gyakorlatá válik a civil társadalmi szervezetekkel, érdekszervezetekkel való kapcsolatrendszer működtetése. (A kormányzati feladatkörök egy része az állami felelősség körében, míg mások a társadalmi autonómiák segítségével láthatók el.)

Milyen mértékben lehet az állam „semleges”, „távolságtartó”, melyek azok a funkciók, amelyek továbbra is erőteljesebb beavatkozást igényelnek, illetőleg milyen társadalmi jelenségek azok, amelyek megoldásában az államnak aktívan kell közreműködnie (pl. a középrétegek leszakadásának megakadályozása, a szegénység problémája, munkanélküliség, illetve foglalkoztatáspolitikai, oktatási, művészetek támogatása; elmaradott, hátrányos helyzetű térségek, infrastruktúrafejlesztés, általában a területfejlesztés, környezetvédelem stb.).

A kormány előtt – az előzőekben említetteken túl, azokkal együtt – nem kisebb feladatok állnak, minthogy „helyre tegye” a privatizációs anomáliákat, stabilizálja a bankrendszert, széles körű teret nyisson a vállalkozói szférának, hogy megteremtse egy modern államháztartás kereteit, horizontálisan és vertikálisan egyaránt jól működő információs rendszert alakítson ki stb. Korántsem elhanyagolható kormányzati feladat olyan tömegkommunikációs rendszer működésének garantálása, amely biztosíthatja a különböző értékek és érdekek egyenlő megjelenési lehetőségét a társadalom nyilvánossága számára, továbbá, hogy közreműködjön a maga eszközeivel a társadalmi béke megteremtésében, stabilizálásában.

Szakmailag, politikailag megvizsgálandó kérdés, hogy a valódi piacgazdaság megteremtése, a tulajdonosi, vállalkozói réteg alakulása, a polgárosodás folyamata, másrészt a jogállami intézményrendszerek tényleges működtetése, a társadalmi-gaz-

dasági élet demokratikus irányítása terén (rövidebb-hosszabb távon) milyen kormányzati szerepvállalás indokolt?

Az 1990-et követő időszak kormányzati munkájának súlyos hiányossága, hogy abból hiányzott az átfogó területi szemlélet, a térbeli sajátosságok figyelembevétele. Ennek egyik oka, hogy nem született meg a területfejlesztési törvény, s ebből (is) fakadhatott az, hogy különböző lobbik tudták „keresztül vinni” egy-egy kisebb-nagyobb térség érdekeit. (Lásd az Országgyűlésnek az Alföldről hozott határozatát, vagy, hogy a kormány pillanatnyi politikai szempontjainak eleget téve preferált egy-egy térséget, megyét a „területi politika” jelszavával.)

Ezek az anomáliák csak abban az esetben számolhatók föl, ha a kormány fontosságának megfelelően kezeli az ország területi struktúráját, településhálózati sajátosságait, s ezen jellemzőknek, érdekeknek intézményes megjelenítést is biztosít a döntési mechanizmusokban, illetve a kormány szervezeti és intézményrendszerében.

4) A bíróságokkal, ügyészségekkel e munkában csak annyiban indokolt foglalkozni, amennyiben az a kormányzati rendszerhez való viszonyukat illeti.

A bíróságok, illetőleg a bírák függetlensége még tovább erősítendő, garanciákkal körülbástyázandó.

A közeljövőben teljessé kell tenni a közigazgatási bíráskodást, megteremtve ennek szervezeti keretét is. Pontosabban szükséges rögzíteni a Legfelsőbb Bíróság elnöke és az igazságügy-miniszter kapcsolatát, illetőleg az igazságügyminiszternek a bíróságokkal kapcsolatos jogait, valamint a bírói testületek számára biztosított jogosultságokat is.

A bírósági szervezet egészét érintő változtatásokra föl kell készülni. Valószínű, hogy ez csak, mint a ciklus alatt megoldandó feladatkör jelentkezhet.

Némiképp eltérő az ügyészség helyzete. Figyelemmel arra, hogy már több alkalommal a parlament elé került az ügyészségi törvénytervezet, úgy vélem, hogy e probléma a koalíciós tárgyalásokon is előkerülhet, hiszen alapvető strukturális (alkotmányozási) kérdésről van szó azaz, hogy az ügyészség az országgyűlés alá tartozzék-e közvetlenül, vagy az Igazságügyi Minisztériumhoz. A probléma nem(csak) politikai, hanem szakmai szempontból is megválaszolandó. (Elegendő két kérdés megemlítése: vádhatósági szerez, törvényességi ellenőrzés.)

A kormányzati struktúrával közvetett módon más szervek is kapcsolatban vannak, kapcsolatba kell, hogy kerüljenek. Ilyen az Állami Számvevőszék, az Ombudsman. Ezek helye, szerepe, az általuk ellátott feladatok jellege és tartalma viszonylag tisztázott, a kérdés itt inkább az, hogy erősíteni kívánják-e az Állami Számvevőszék ellenőrzési jogosítványait (pl. az önkormányzatok pénzügyi ellenőrzése tekintetében), ez szervezetét tekintve milyen következményekkel jár, s ehhez biztosít-e megfelelő eszközöket az új kormány; az Ombudsmannál pedig, hogy egyáltalán működni kezd-e ez a intézmény.

Néhány kiemelt kormányzati feladat

1) A kormányzati feladatok áttekintése szorosan összefügg a jogalkotás rendjének továbbfejlesztésével. Úgy vélem ezen belül az egyik legfontosabb, hogy – elsők között – a parlament elé terjesszék a jogalkotásról szóló törvényt.

A jogalkotás számára megválaszolandó feladatok egyike a parlamenti hatalom (túlhatalom) alkotmányos korlátainak rögzítése (így például az önkormányzatok és az Országgyűlés közötti kizárólagos hatásköri kompetencia megállapítása). Ennek szerves része a kizárólagos törvényhozási tárgykörök mainál pontosabb megállapítása, illetőleg a kormány önálló, és felhatalmazásos jogalkotó hatalmának pontos meghatározása.

Bár a korábbi kétharmados törvények egy része az MDF-SZDSZ paktum jóvoltából kikerült e körből, ezt a jogintézményt (többekkel ellentétben vallo), teljes egészében megszüntetni jelenleg nem látszik indokoltnak. Arra esetleg sor kerülhet, hogy az e körbe tartozó tárgykörök csökkenjenek. Ettől függetlenül lényeges feladat a kétharmados törvények belső tartalmának elemzése, annak érdekében is, hogy azokat ne lehessen például „szétdarabolni”.

Arra kellene törekedni, hogy a normatív szabályozásban testet öltve valódi hatalom-megosztás valósuljon meg az Országgyűlés és a kormány között, s az országgyűlés működése se lehessen parttalan: a jog állítson ennek korlátokat.

A kormány felelősségének, döntési kompetenciájának növekedése maga után kell, hogy vonja egy széles körű és erősebb jogosítványokat magába foglaló ellenőrzési rendszer beállítását, ennek törvényi szabályozását.

Az elmúlt évek gyakorlatából is okulva, rendkívül fontos az ágazatok közötti jogszabályelőkészítő, illetőleg jogalkotó tevékenység koordinálása (ez valamennyi normára vonatkozik): a jogszabályok szakmai színvonalának emelése, az előkészítés időszakában a jogalkalmazói vélemények, álláspontok felszínre hozása, azok lehetséges mérvű figyelembevétele a meghozandó normákban.

2) Megvizsgálandó a jelenleg működő kabinetek létjogosultsága, nem kizárva persze azt, hogy új kabinet létrehozására kerüljön sor. Az EK-hoz való csatlakozásunk problémája olyan bonyolult, összetett feladat, amit sem tárca nélküli miniszter, sem kormánybiztos, sem egy-egy minisztérium nem képes átfogni. (Egy másik lehetőség, hogy külön tárcaközi szervezet jön létre e feladatok ellátására.)

S bár a közigazgatási államtitkári értekezletek rendje kialakult, s elvileg ezek jó szakmai fórumot jelenthetnek a kormányzati munka előkészítése számára, úgy vélem, hogy hatékonyabbá válnának, ha e téren is jóval nagyobb tervszerűség, előrelátás jellemezné az előkészítő munkát, biztosítva a szakmai (illetőleg utólagosan fölmerült politikai) szempontok egymással való többszöri összevetését.

A tárca nélküli miniszterek (illetve az általuk ellátott feladatok) további sorsa fölülvizsgálandó, amit a pártkoalíciós tárgyalások szempontjából már érintettem. Itt csupán

annyit fűzök hozzá, hogy természetesen nem kizárt a kormányzat működésében esetenként olyan feladatok jelentkezése, amelyek megkövetelik e posztok betöltését, ezzel azonban igencsak csínján kell bánni.

Valószínűsíthető, hogy a politikai államtitkárok, illetőleg közigazgatási államtitkárok (valamint helyetteseik) továbbra is a kormányzati működés fontos láncszemei lesznek, szükségesnek mutatkozik azonban feladat- és hatásköreik pontosabb elhatárolása, s a helyettes államtitkárok önálló belső irányítási funkcióinak kimunkálása.

Ismereteim szerint igen pontatlanul kidolgozott a minisztériumokon belüli hatáskörök, döntési csomópontok rendszere, számtalan átfedés mutatkozik meg a különböző egységek között, s közöttük sok esetben éppúgy nincs koordináció, mint az egyes minisztériumok között. Ennek kiküszöbölése ugyancsak jelentős kötelezettségeket ró az új kormányra.

E rész végén egy politikai jellegű kérdésre hívom föl a figyelmet. A kormányzás korántsem elhanyagolható területe a közigazgatás személyi állományának problémája. Stabil, szakértő, a kor színvonalának megfelelő ismeretekkel rendelkező, pártsemleges közigazgatási rendszer létrehozása immár elengedhetetlen feladat, amire vonatkozóan nem kevés politikai nyilatkozat született, főként az utóbbi hónapokban. Már csak a megvalósítás várat magára.

3) Egyes minisztériumok megszüntetéséről, átszervezéséről, vagy összevonásáról – ideértve az országos hatáskörű szerveket is – ma még igen nehéz nyilatkozni.

Tény, hogy a mára kialakult közigazgatási-ágazati struktúra, bürokrácia működtetése rendkívül drága, sok esetben pazarló, s az is, hogy hatásköri tisztázatlanságok és átfedések, illetőleg az irányítási rendszer kuszaságai jellemzik az egyes minisztériumok, országos főhatóságok munkáját. (Nem is beszélve a különböző ágazatok közötti „villongásokról”, s arról, hogy melyik minisztérium (főhatóság) milyen erővel tudja saját (ágazati, apparátusi?) érdekeit képviselni a Kormányban.)

A cél, miszerint egy kis létszámú, jól szervezett, professzionális, olcsó, takarékos közigazgatás jöjjön létre, dicséretes. Kérdés, hogy ennek mikorra és milyen előkészítő munkákat követően lehet majd eleget tenni? Számolni kell ugyanis olyan pártpolitikai, ágazati és apparátusi érdekekkel, melyek leküzdése „kemény falat” lesz majd. De nem ez az alapvető probléma, hanem, hogy az új kormány mennyi idő alatt lesz képes átvilágítani a végrehajtó hatalom horizontális és vertikális szintjeit a működés-működtetés racionalizálása szempontjából, s hogy eme vizsgálatok eredményeit meg tudja-e jeleníteni szervezeti, strukturális intézkedései között?

Néhány terület azonban már ma is jelezhető. Maga a miniszterelnöki hivatal is „nagyra méretezett”, kevésbé tudja betölteni mind a koordinációs, mind pedig a jogszabály-kibocsátást koordináló szerepét.

Az egyes ágazatok feladatköreinek módosítását illetően egy-két javaslat ugyancsak megfogalmazható. Hosszabb idő óta, több alkalommal fölvetődött már az OMFB helyé-

nek megváltoztatása éppúgy, mint az ÁVÜ-é, vagy a Gazdasági Versenyhivatalé. Mind a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériuma, mind a Pénzügyminisztérium egész tevékenysége fölülvizsgálat alá kell, hogy kerüljön, mely maga után vonhatja feladat- és hatáskörük racionalizálását, átstrukturálását is. (E körben említhető a Belügyminisztérium Közigazgatási Minisztériummá való alakításának kérdése is.) Elképzelhető egy gazdasági minisztérium létrehozása, avagy egy költségvetési, kincstárügyi minisztériumé is.

Nem csupán a minisztériumok, hanem a minisztériumokon belüli egyes főosztályok szerepének áttekintésére is sort kell keríteni. (Például: a Belügyminisztérium, valamint a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium terület- és településfejlesztést ellátó főosztályai közötti átfedések, vagy a TÁKISZ-ok tekintetében fennálló kettősség a PM és a BM között.)

4) A végrehajtó hatalom szervei túlburjánzásának, a központi hatalom területi irányítási kuszaságainak egyik súlyos anomáliája, hogy olyan széles körű centrális alárendeltségű szervezet-háló jött létre, amely szinte egyedülálló a magyar közigazgatás történetében. Több mint 30 dekoncentrált szerv működik, melyek között tény, van amelyik ilyen keretben (esetleg nagyságrendben) elfogadható, számos esetben azonban tevékenységük, szervezeti rendszerük alapos revízióra szorul. Ennek magában kell foglalnia valamennyi dekoncentrált szerv illetékességi területének, feladat- és hatáskörének, irányítási viszonyainak az áttekintését, profiltisztításukat a közöttük lévő koordináció, illetőleg szükséges mérvű integráció megteremtésének igényével.

A feladat- és hatáskörtelepítésnél messzemenően érvényesítendő szempont, hogy csak olyan feladatok maradjanak a dekoncentrált szervezetrendszer keretein belül, amelyek speciális szakmai ismereteket vagy különleges állami felelősséget követelnek meg, amit pedig lehet, át kell adni a helyi (megyei, települési) önkormányzatoknak.

E problémakör igen szorosan összefügg általában az önkormányzati rendszerrel, ezen belül pedig különösen is a megyével, a területi önkormányzati szint jövőjével. Ez, mármint az önkormányzati rendszer továbbfejlesztése, úgyszintén egyik kiemelkedő feladata kell, hogy legyen az új kormánynak. Témánk szempontjából egyrészt alkotmányozási, törvényhozási feladatokkal jár együtt, másrészt pedig az állami-önkormányzati ellátási felelősség, a helyi közügy pontosabb meghatározásával stb., amelyek értelemszerűen visszahatnak a kormány (dekoncentrált szervek) feladat- és hatásköreinek alakulására is.

Néhány mondat erejéig szólni kell itt a köztársasági megbízotti intézményrendszerről, mint a dekoncentrált szervezet egyik meghatározó eleméről. Feladat- és hatásköre, szerepe (megtisztítva a politikai elemektől) egyértelműen csökkentendő, alapvetően a törvényességi ellenőrzésre és bizonyos hatósági tevékenységre korlátozandó, regionális beosztását indokolt megszüntetni, s megyei keretek közé szorítani.

Mindezekkel együtt elengedhetetlen feladat – a területi irányítás egészének áttekinthetése kapcsán – az állami-önkormányzati szféra közötti információs rendszer megteremtése. Ugyancsak fontos lenne e különböző típusú szervek közötti koordinációs, döntéselőkészítő, érdekegyeztető, s meghatározott területeken döntési jogokkal rendelkező fórum megteremtése (pl. regionális fejlesztési tanácsok, megyei közigazgatási bizottságok formájában).

5) A Magyar Köztársaság Kormánya az alkotmányban is rögzítetteknek, melyek szerint – feladatai ellátása során – működjön együtt az érdekelt társadalmi szervezetekkel nem, vagy nem kellő mértékben, vitatható eljárási mechanizmusban stb. tett eleget az elmúlt esztendőknél.

Az új kormány nagy felelősséggel tartozik azért, hogy az előző bekezdésben írtak alapvetően megváltozzanak. Korántsem egyszerű persze a különböző szervezetségű, típusú, sok esetben egymás tevékenységét is keresztező, azt kioltó, még mindig nem egyszer az útkeresés, az önmeghatározás stádiumában lévő érdekszervezetekkel való kapcsolattartás, együttműködés.

A részvételi demokrácia, a társadalmi érdek megfogalmazása, állami döntéssé formálása azonban nélkülük nem képzelhető el, ezért szükséges foglalkozni mind az országgyűléssel, az országgyűlés bizottságaival, mind a kormánnyal való kapcsolataik erősítésével; annak tudatában, hogy az érdekképviselők rendkívül fontos érdekintegrációs, „részérdek-begyűjtő” feladatokat láthatnak el, s képesek megjeleníteni a politikai jellegű érdekek mellett az ágazati, szakmai szempontokat, ami által hozzá tudnak járulni a lehetséges mérvű konszenzusokat magukba foglaló központi-hatalmi döntésekhez.

Egy jól működő érdekegyeztető fórumrendszer a konszenzusra orientált demokrácia feltétele. Jogi garanciák szükségesek azonban ahhoz, hogy hatékony és kielégítő érdekképviselési rendszer működjék, de az is szükséges, hogy a kormány be is tartsa az érdekképviselőkkel kötött megállapodásokat – amihez a törvényalkotás kiszámíthatóságát is indokolt erősíteni.

Az érdekképviselők, pontosabban szólva az Érdekegyeztető Tanács működésében ki kell küszöbölni az informalitást, a kijáráásokat, a különalkukat, különlobbizásokat stb. Olyan viszonyt indokolt kialakítani a szociális partnerekkel, amelyek erősítik a társadalmi békét, a kormányzati döntések társadalmi elfogadottságát. („Kezdő lépésnek” talán az is elegendő, ha az Érdekegyeztető Tanács alapszabályában írtak megvalósulnak.)

Itt érintem a szakszervezeteket (úgyis, mint az ÉT meghatározó tényezőit, de úgyis, mint a dolgozói érdekképviselőket), és a társadalombiztosítási önkormányzatokat. Arra kellene törekedni, hogy a kormányzati működés szoros előkészítő részeként vehessenek részt a döntéselőkészítési folyamatokban, illetve kapjanak támogatást, jogi és gazdasági eszközöket önálló hatáskörükbe utalt döntéseik meghozatalára.

Az érdekszervezetek között különleges helyet foglalnak el az önkormányzati szövetségek. Nemcsak az önkormányzati törvénnyel összefüggésben, de ennél jóval tágabb körben indokolt foglalkozni velük, hiszen a kormányzati döntések túlnyomó része valamilyen formában érinti tevékenységüket, pontosabban az önkormányzatokat.

Számtalan jogalkotási feladat is megfogalmazható e téren (hogyan csak a legfontosabbakat említsem): az országos szövetség jellemzői, érdekképviselési jogosítványai erősítése, véleményezéseik „ereje”, minisztériumokkal való kapcsolatok. Az intézményes érdekképviselést illetően állandó helyet kaphatnának az Érdekegyeztető Tanácsban, mint akár „negyedik oldal”, de más, a kormányhoz közvetlenül kapcsolódó fórum föllátása is elképzelhető.

A kormányzati munka társadalmasításának egyik formája a különböző nem kormányzati szervek, illetve alapítványok kiterjesztése. Az elv itt is helyeseltető, a korábbi évek gyakorlata már korántsem. Kérdés, hogy ezen mit akar, illetve mit tud változtatni a jövő kormány.

Végül egy, a kormányzati struktúrát közvetlenül ugyan nem érintő, de a kormány egész tevékenységét mégiscsak befolyásoló „társadalmi alrendszerrel” kell szólni, ez pedig a civil szervezetek, egyesületek, társadalmi mozgalmak kérdésköre.

A kormányzat tekintse e szerveződések a társadalmi ellenőrzés fontos területének, a pluralista demokrácia elengedhetetlen részének, bizonyos garanciának az esetleg óhatatlanul újraéledő állami túlhatalommal szemben.

Nem gátolni, hanem támogatni kell munkájukat, annak érdekében, hogy ily módon is (a nyilvánosság előtt) felszínre és megmértetésre kerüljenek a legkülönbözőbb módon meghatározható társadalmi (csoport-) értékek és érdekek, s ezek figyelembevételével alakuljon a közügyként megjelenő kormányzati döntés.

* * *

Az előzőekben vázoltak a mai parlamenti rendszerre figyelemmel születtek. Nyilvánvalóan más a helyzet akkor, ha egy kétkamarás országgyűlésben gondolkodunk. Szakmai meggyőződésem, hogy ab ovo nem szabad elvetni ezt sem. Beállításában azonban az egész parlamenti, választási rendszer újragondolását, a kormányzati struktúra, érdekegyeztetés egészének stb. átalakítását jelentené.

Kérdés, hogy erre mikor kerül vagy kerülhet sor, s hogy ennek létrehozására megvan-e a politikai akarat a törvényhozásban majdan helyet foglaló pártok részéről. Ennél azonban – álláspontom szerint is – sürgetőbb, sok esetben akut feladatok megoldása előtt áll a jövő kormány, melyhez e rövid dolgozat a maga szerény eszközeivel segítséget (vagy legalábbis támpontokat) kívánt nyújtani.

DOKUMENTUMOK

AZ ALFÖLD KUTATÁSI PROGRAM ALAPJÁN A RÉGIÓ FEJLESZTÉSÉRE MEGFOGALMAZOTT AJÁNLÁSOK*

Előterjesztés
a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége részére

Az Alföldről szóló országgyűlési és kormányhatározatban foglaltak alapján – melyek a Magyar Tudományos Akadémia közreműködését is előírják – a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium kutatási szerződésben bízta meg az MTA Regionális Kutatások Központjának Alföldi Tudományos Intézetét, azzal a céllal, hogy a korábbi és a jelenleg folyó kutatások eredményeire alapozva dolgozza ki az Alföld hosszú és rövid távú területfejlesztési, tájfejlesztési (tájvédelmi és tájhasznosítási) koncepcióját.¹

Az Alföldi Tudományos Intézet a kutatási programot Enyedi György és Stefanovits Pál akadémikusok, valamint dr. Tóth Albert országgyűlési képviselő vezetésével létrehívott interdiszciplináris összetételű 21 tagú Alföld Kutatási Program Tudományos Tanácsa koncepcionális irányítása mellett végezte el, 96 különböző tudományterületet művelő kutató és szakember bevonásával.

Ezek után készültek el a régió rövid és hosszú távú fejlesztési koncepciójának első tervezetei (X–XI. kötet) és az Alföld kistérségei című (XII.) kiegészítő tanulmánykötet.

A kutatómunka – az Alföld Tárcaközi Bizottságban résztvevő minisztériumok, az MTA főtitkára, különböző országos hatáskörű szervek és azok területi hivatalai, az alföldi megyei önkormányzatok hivatalai, továbbá néhány regionális társadalmi-szakmai szervezet széles körű véleményezésében foglaltak figyelembevételével – „*Az Alföld fejlesztési koncepciója*” című XIII. kötettel zárult.

A mintegy kétezer kézirati oldalt kitevő, tematikusan összefüggő elemzéseket tartalmazó kutatási előtanulmányokat I–IX. kötetekben dokumentálták. Ezek makroregionális elemzéseket adtak az Alföld népességéről és társadalmáról, a régió természeti (földrajzi) környezetéről és annak állapotáról, a termelő szférák (ipar, mezőgazdaság) helyzetéről és válságáról, a területfelhasználás kulcsfontosságú változásairól, a

* Az előterjesztést szerkesztett formában közöljük.

településrendszer és az infrastruktúra sajátos alföldi karaktereiről és relatív elmaradottságáról, a térség turizmusáról, és az új önkormányzati rendszer mai fejlesztési és együttműködési lehetőségeiről, korlátairól.

A regionális kutatásokkal párhuzamosan és tematikusan egyeztetve készült el Karcagon – a Földművelésügyi Minisztérium megbízása alapján – az Alföld Program Mezőgazdaságfejlesztési Projekt Tudományos Tanácsának helyzetértékelése és javaslata a további kutatások irányára.

A kutatás három alapelvre épült. Ezek szerint minden elemzés és vizsgálat bemutatta és értékelte az *Alföldnek*, mint sajátos magyarországi makrorégióként *a másságát*, azokat a természeti, környezeti, történeti, gazdasági, településhálózati és társadalmi tényezőket és folyamatokat, amelyek megkülönböztetően erre az országrészre jellemzőek, és alapul szolgálhatnak *egy alulról építkező, komplex szemléletű, a fenntartható kistérségi és regionális fejlesztés lehetőségeinek és korlátainak* a figyelembevételével elkészülő program kidolgozásához és későbbi megszervezéséhez. A harmadik alapelv a koordinációs készség kinyilvánítása és lehetőség szerinti biztosítása volt, vagyis az, hogy az egész Alföld valamennyi számba vehető szellemi műhelye és kutatója, társadalmi szervezete, önkormányzata vegyen részt a munkában, az eredmények értékelő megvitatásában, a koncepcióalkotás folyamatában, az elképzelhető fejlesztési prioritások kiválasztásában, kidolgozásában, elfogadásában és elfogadtatásában.

A kutatás során *Alföldnek* a Dunától keletre eső, természetes határaival és az országhatárral bezárt régiót tekintették, melynek 757 településén 3,4 millióan élnek.

E területnek az ország más régióitól megkülönböztető karakteres jellegzetességei a következők:

- feltöltött medence jellege, egységes vízrendszere, az ariditás irányába mozduló klímája, egyedülálló és védendő táji-természeti értékei, környezeti veszélyeztetettsége;
- a folyószabályozások és a futóhomok megkötése nyomán, majd a mezőgazdasági művelés, illetve a kollektivizálás után jelentősen átalakított agrár-kultúrtáj mivolta, sokszínű adottságainak az antropogén hatásokra bekövetkezett egységesülése;
- a gazdasági szerkezet egyoldalúsága, annak többször kényszerpályára került – sok tekintetben – szervesen fejlődése;
- a régióként az ország más részeihez viszonyított gazdasági-társadalmi elmaradottsága és területi-települési infrastruktúrájának fejletlensége, regionális leszakadásának veszélye;
- településhálózatának egyedisége – a volt mezővárosok és a hozzájuk kapcsolódó tanyarendszerek – egyedülálló történeti fejlődése és térhasználata;
- a régió modernizációs megkérdettség és fejlődési pályájának többszöri elnyertelen megváltozása;
- az Alföld euroregionális gazdasági-társadalmi integrációjának szükségessége, annak lehetőségei és korlátai.

Az interdiszciplináris szemléletű regionális kutatások mindezek alapján négy fő fejlesztési irányelvet határoztak meg az Alföldre:

1. Az Alföld természet és ember alkotta értékeinek, az *Alföld másságának és belső diverzifikáltságának a megőrzését* és az adottságokhoz való alkalmazkodást.

2. A *fenntartható fejlődés* kritériumainak a meghatározását és feltételeinek biztosítását az Alföld egész területén.

3. A belső (táji) adottságoknak és a nemzetközi versenyképességi feltételeknek megfelelő *gazdasági szerkezet* kialakítását és a makro-(euro-)regionális együttműködés feltételeinek a megerősítését.

4. *Hozzájárulást* az Alföld, különösen annak egyes térségei akut gazdasági és szociális válsághelyzetének felszámolásához, de legalább enyhítéséhez.

A kutatás tézisei – az interdiszciplináris megközelítésű folyamatlelmények és a modern regionális fejlesztés nemzetközi példáinak felhasználásával – a fenti alapelvek és stratégiai irányelvek alapján bontották ki az Alföld regionális fejlődésének kulcsproblémáit és a javasolható feladatokat. Ezek szerint ajánlhatók:

1.1 Az alföldi táj sajátosságainak további feltárása, megőrzése, előnyös vonásainak rehabilitációja. A tervezési-fejlesztési programoknak a táj természetes térbeli vázát adó rendszerek, (tanyák, facsoportok, folyómenti zónák, semlyékek) tájformáló, strukturáló és tagoló funkcióit kellene visszaállítani az ennek megfelelő földhasználati, mezőgazdasági művelési technikák és a szükséges szabályozó – ösztönző és tiltó – eszközök alkalmazásával. Ez a tervezett tájstruktúra egyébként nagymértékben hozzájárulhatna az ökológiai és talajvédelmi célok eléréséhez is, aminek megoldását a ma végbemenő tulajdonosi átalakulás könnyebbé teheti.

1.2 Az Alföld felszíni és felszín alatti vizeinek, vízkészleteinek megőrzése, védelme a régió egyik legkritikusabb feladata. Az Alföld az ország legcsapadékszegényebb területe, s a vizsgálat előrejelzései szerint rövidesen abba a mainál szárazabb éghajlati zónába kerül, ahol a termelés előfeltétele az öntözés, valamint a folyamatos és komplex vízkészlet-gazdálkodás. A felszíni és felszín alatti vizek az Alföld egyre nagyobb értékévé válnak, ezért felhasználásuk, védelmük új prioritások megszabását, átfogó, az egész Alföldre érvényes vízgazdálkodási koncepció kialakítását igénylik.

1.3 Az Alföld termőképességének, termőtalajának megőrzése a táj és a mezőgazdálkodás számára is alapvető szükséglet. Ha megfelelő eljárások útján ezt nem szabályozzák, a régió talajainak mintegy 80%-a kerül veszélybe. Stratégiai elvként megfogalmazható, hogy *prioritást kell adni a talajvédelemnek*, a károsodások elkerülésének, másrészt a *területhasznosítás ökológiai adottságaihoz illeszkedő megváltoztatásának*.

1.4. Az Alföld őshonos természeti flórájának és faunájának megőrzése, a biotópok és a fajok védelme, a régió genetikai potenciáljának fenntartása a térség nemzetközi integrációjának feltétele, sőt lehetősége és célja is. A *jövő feladatai* e téren a következőkben foglalhatók össze: ésszerű, átgondolt és megtervezett területhasznosítás; táj- és talajkí-

mélő komplex meliorációs tevékenység; a meglevő természetes élővilág szigorú védelem alá helyezése a további génerózió megállítása érdekében; a védett fajok génbankokban és törzstenyészetekben való elhelyezése. Ahol csak lehetőség van rá, ökológiai folyosók és lépcsők létrehozása szükséges a fajok fenntartása és diverzifikációjának biztosítása érdekében. Ez a feladat azonban csak akkor oldható meg, ha olyan *többszaktmász teamek dolgoznak* a természetvédelemhez nélkülözhetetlen konkrét intézkedések kimunkálásán, amelyek jól ismerik a *biotópok fennmaradásának optimális feltételeit*, s képesek feltárni azok belső és külső kapcsolatrendszereit. Nagyon fontosnak ítéltető ebből a szempontból a *természetvédelem*, valamint a gazdasági tevékenységet végző *üzemek és vállalkozások együttműködése*. Amiatt, hogy az Alföld igen sok „*in situ*” értékű természeti erőforrással rendelkezik, a meglevő Kiskunsági és Hortobágyi Nemzeti Parkok szellemi bázisára építve *helyi természetvédelmi koncepciók* kidolgozására is szükség van.

1.5 Az alföldi hagyományos agrárkultúrák megőrzése a régió és az ország szempontjából is alapvető feladat. A területarányt átlagosan 1,5-szeresen, de egyes kultúrák tekintetében 2–3-szorosan meghaladó mezőgazdasági termelés jelzi jelentőségét. Az önálló paraszti hagyományok és a régió számottevő agrárkutatói potenciálja nyomán az ágazatot érő gazdasági kihívásoknak megfelelően e téren *stratégiai cél* lehet: egyes kultúrák esetében (pl. alma, bor, zöldség) a *termelés* átgondolt, tervezett és szelektív *csökkenítése*, a túlkínálat tervszerű megakadályozása ugyanis a kultúra megmaradó része megmenthető lenne); a *termelési-feldolgozási-értékesítési lánc* újrászervezése, az *állami szerepvállalás* megerősítése a márkás cikkek felvásárlásában, forgalmazásában és exportjában, valamint külföldi propagandájában és a márka védelmében. A kiemelt jelentőségű kultúrák *fajta- és technológia-kutatásának* megerősítése mellett az eredmények alapján rögzíthető, hogy a mezőgazdaság nem lesz képes a térség eltartására.

1.6 Az alföldi településrendszer sajátos szerkezetének megőrzése, adottságainak kihasználása, építészeti értékvédelem. Az *önkormányzatok új rendszere* sajátos módon hozzájárulhat az eredeti alföldi településrendszer helyreállításához. A települések visszakapták önkormányzati önállóságukat, megszűntek a hierarchikus viszonyok, ami az eredeti alföldi településrendszer struktúrájához közelebb álló állapotot eredményezett. A privatizáció és a nagy állami szervezetek felbomlása a gazdaság hierarchizáltságát enyhítette, a munkanélküliség pedig a munkaerőhelyzet alapvető települési különbségeit számolta fel. Az önkormányzatok *finanszírozásának új módszere* a falvak számára általában a korábbiaknál kedvezőbb lehetőségeket nyújt, de az Alföld egészét hátrányosan érinti. A *településrendszer mássága* – a két regionális központ, Szeged és Debrecen viszonylag fejlett intézményrendszerét kivéve – a volt mezővárosok és óriásfalvak *alapinfrastruktúrájának elmaradottságában*, a városok és falvak közötti területi, munkamegosztási és ellátási *kapcsolatok fejletlenségében* és kuszaságában, a határ menti és belső *perifériák* kialakulásában, illetve ezen területek elmaradottságának fokozódásában

adható meg. Az alföldi településrendszer – éppen e sajátosságok révén – alkalmas lehet a hasonló adottságú települések alkotta kistérségekre alapozó, a történeti-fejlődési sajátosságokkal és a helyi adottságokkal számoló *területi-települési-társadalmi adottságokra építő fejlesztési programok* fogadására, kidolgozására és megvalósítására.

Az ajánlott feladatok a következők lehetnek: ésszerű, és a helyi adottságokhoz alkalmazkodó terület- és telekgazdálkodás, amely elősegíti a települések belső területeinek az értéknövekedését, míg a külső területeken – a megváltozott gazdasági feltételeknek megfelelően – kötetlenebb telekgazdálkodást tesz lehetővé. Javasolható, hogy meghatározott városrészekben, övezetekben új építést, korszerűsítést csak a tradicionális stílusjegyek megtartásával engedélyezzenek; egyes jellegzetes utcaképeket, alaprajzokat nemzeti értéként védetté nyilvánítsanak. Az utóbbiak belső korszerűsítéséhez támogatást kell nyújtani, illetve azokban elő kell mozdítani a tradicionális ipari, kereskedelmi tevékenységek, valamint az idegenforgalmi vonzerő kialakítását. Végül meg kell valósítani a tanyás vidékek rendezési terv mélységű külterületi tervezését.

Mindezek a fejlődés történetileg, földrajzilag és építészetiileg meghatározott genetikai kódjainak az érvényesítését jelentenék a terület- és településfejlesztésben, amelyek nemcsak az építészeti konzerválást, hanem a – gazdaságilag fenntartóképes – *gazdára és funkcióra* találást is szolgálnák.

1.7 Az alföldi tájak és kistérségek sokszínűsége, a régió társadalma néprajzi és etnikai diverzitásának értékei jellegzetes lehetőséget nyújthatnak egy alulról építkező regionális fejlesztési modell alkalmazására. Az Alföld fejlesztési programja vélhetően akkor lehet a legeredményesebb, ha az a *táji-történeti-tradicionális gazdasági – és a természetes emberi térbeli kapcsolatokra építő, kistérségi szintű összefogáson* alapul. A kutatás során 43, a fenti jellegzetességeket figyelembe vevő kistérséget határoltak le, amelyekre építve a helyi természeti és társadalmi erőforrások feltárása, mobilizációja, a helyi identitás újjászületése és az összefogás leginkább biztosítható. Egyúttal ez lehet az a stratégia, amelyik az egyes kistérségek történelmi különbségeit, hagyományainak sajátosságait megőrzi, és azokat fürtszerűen összekapcsolva a területi fejlődést az egész Alföld és az ország javára kibontakoztatja.

A magyar etnikumon belül a térség néprajzi, folklórisztikus, népi iparművészeti, nyelvjárási hagyományainak megőrzése, az alföldi művelődés, kultúra és kutatás új értékteremtése is egyik fő céljá válhat. Az 1943–47 között már működött Alföldi Tudományos Intézet progresszív tradícióit felelevenítve, a regionális, kultúrföldrajzi és kistérségi kutatások integráló bázishelye lehetne az 1992-ben újjólág létrehozott – az alföldi egyetemekkel és főiskolákkal szorosan együttműködő – intézet.

2.1 A fenntartható fejlődés kritériumainak megfelelő fejlesztési irányelvek meghatározása az Alföldön. A régióban jelentősen csökkenő ipari eredetű víz- és légszennyezés, a visszaeső mezőgazdasági műtrágya és vegyianyag felhasználás, a csökkenő nagyüzemi állattartás, vagy a nehézgépekkel való talajművelés okozta károk mérséklődése sajnála-

tos módon nem a környezetkímélő technológiák és magatartás eredményei, hanem az *általános gazdasági visszaesés, a tulajdonváltás következményei*. Ezért ma nem a további csökkentés a legfontosabb feladat, hanem a *felkészülés a növekedés újraindulására*. Most szükséges kialakítani azokat a struktúrapolitikai koncepciókat, jogi szabályozást és gazdasági ösztönzőket, amelyek lehetővé teszik az új növekedési pályák megtervezését, s a korábbi hibák megelőzését.

2.2 A jelenleg megvalósuló *gazdasági rendszerváltás* hozzájárulhat a környezeti állapot javulásához. Figyelemmel kell lenni azonban arra, hogy az ipari és mezőgazdasági termelés *tulajdoni dekoncentrációja* egyben a környezetszennyező forrásokat is dekoncentrálja, átlépve a környezeti terhelhetőség határát. Ezért tudatosan mindent meg kell tenni, hogy a tulajdonváltást összekössük a *környezeti állapot javításával*. Az *ipari privatizáció* során a környezeti auditálásnak, a környezetártalmatlanításnak össze kell kapcsolódnia a változásokkal. A *mezőgazdasági kárpótlás és privatizáció* során is olyan preferenciákat kell érvényesíteni, amelyek bizonyos földhasználatokat előnyben részesítenek.

2.3 A fenntartható fejlődést *gazdasági eszközökkel* is alá kell támasztani. A *környezetvédelmi bírság* már nem lehet megfelelő eszköz, ezért a helyi közösségek érdeke szerint az új és régi tulajdonosokat *érdekeltté kell tenni* az ökológiai, talajtani követelményeknek megfelelő földhasználatban, elsősorban bizonyos *kedvezmények nyújtásával*. A mezőgazdasági kemikáliák ártámozgatása már a nyolcvanas évek végén lényegesen csökkent, ámde változatlanul folytatni szükséges a *környezetvédelmi preferenciáknak* a fogyasztói és forgalmi adórendszerben való érvényesítését mint a környezetvédelmi szabályozás alapvető formáját. Bizonyos területeken indokolt fenntartani az *adminisztratív és tiltó szabályozást* is, de csakis az új tulajdonviszonyokkal és tulajdonjoggal összhangban.

2.4 A *természeti és kulturális értékek megóvása* szempontjából az Alföldön ma az elsődleges veszély az elhagyottá, gazdátlaná válás. Az építészeti, népi és a kulturális emlékekben gazdag településeknél számos eszközzel támogatni szükséges a rendeltetészerű használatot, a megőrzést, a rehabilitációt. A foglalkoztatáspolitikában és a munkahelyteremtésben is jelentsen előnyt a kulturális, történelmi értéket hordozó települések, lakotthelyek életképességének, gazdasági eltartóképességének fenntartása.

2.5 A kormánynak és területi szerveinek, valamint az alföldi önkormányzatoknak *nemzetközi kapcsolataikban, tevékenységükben* is a fenntartható fejlődést kell szolgálniuk. Ez egyrészt megállapodások szorgalmazását jelentheti a *határon átnyúló* (víz- és lég-) *szennyeződések* tekintetében, másrészt azt, hogy a fejlett országokkal kötendő – szakmai-tudományos, technikai és pénzügyi segítségnyújtásról, együttműködésekéről szóló – megállapodásokban a *környezeti, tájfejlesztési projekteknek* elsőbbséget biztosítani.

3.1 Az Alföld adottságainak komplex hasznosításához, a versenyképes gazdasági szerkezet kialakításához elvégzett vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a *táj nem rendelkezik olyan egyértelmű előnnyel, vagy kedvező adottsággal, amely kizárólagosan* meg tudná határozni a régió fejlesztési irányát. A mezőgazdaság esetenként igen kedvező adottságai mellett károsodások és piaci problémák mutatkoznak, sőt az aszályhajlam is növeli a költségeket. Az ásványkincs- és szénhidrogénkészletek kimerülőben vannak. Következésképpen az Alföldön nem egy-egy adottságra, hanem *adottságok meghatározott kombinációjára* lehet és szükséges építeni.

3.2 Ezek között a legfontosabb adottság a *humán tényező, az alföldi társadalom, az alföldi ember*. Általános regionális fejlődési tendencia, hogy az ásványkincsek árának és az agroökológiai potenciálnak a világpiaci leértékelődésével párhuzamosan a humán faktor, annak képzettsége, készsége, fegyelme, szervezettsége, munkaerőköltsége és szorgalma válik a legfontosabb termelési tényezővé, a versenyképesség meghatározójává. Az Alföldön, különösen annak volt mezővárosaiban az *egyéni gazdálkodás* (a vállalkozás), a *magántulajdon* sokkal hamarabb megszilárdulhat, mint az ország más vidékein. A terület nagy részén a *vallási hagyományok* is hozzájárulhatnak a munkacentrikus, felhalmozó magatartásformák kialakulásához. (Ezt tükrözi például az, hogy a kárpótlási igények 45%-a öt alföldi megyére koncentrálódik, ahol a mezőgazdasági területnek csak 36%-a van.) Az intenzív, munkaerőigényes mezőgazdasági kultúrák kialakulását segítette elő az is, hogy itt közelítőleg olyan népsűrűség alakult ki, mint az iparvidékeken. Ugyanakkor az Alföld munkaképes népessége rendelkezik *kedvezőtlen jellemzőkkel* is. Átlagos iskolázottsága alacsonyabb, mint az ország más nagy régióiban lakóknak, s jelentős a „marginális” munkaerő aránya.

3.3 A másik speciális adottság a *településhálózat*, amely Európában is egyedülálló. A mezőgazdasági népességnek ilyen nagy, meghatározott városi funkciókkal is rendelkező településekbe történt tömörülése könnyebbé és kivitelezhetőbbé teheti mind az ipariális, mind a posztindusztriális társadalmi struktúrák kialakulását, olcsóbbá a civilizátorikus-infrastrukturális létesítmények kiépítését. Az alföldi települések túlnyomó többségének nagyságrendje elegendő egy vagy több ipari kis- és középüzem működtetése számára, amelyek a magyar iparszerkezet egyik szűk keresztmetszetét jelentik. Fontos szerepe lehet tehát az ilyen üzemméretű, új gazdasági ágazatok befogadását biztosító, az adaptivitást serkentő programoknak és az átképzésnek.

3.4 Vitathatatlan, hogy az Alföldön a *mezőgazdaság mindig meghatározó* jelentőségű nemzetgazdasági szektor lesz. Az országon belül, de Európában is ez lesz az egyik specializációja, ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a mezőgazdaság egyedül, vagy akár döntő gazdasági szektorként nem tudja az Alföld problémáit megoldani. A környezeti és a gazdasági szempontok kombinációjával tehát egy *új alapú és szemléletű alföldi mezőgazdasági stratégiát* kell követni, amely új területhasználatot, termékstruktúrát, a piaci

kívánalmaknak való megfelelést, és részben az önellátást egyszerre kell, hogy jelentse. Ezt a folyamatot termőtájanként különböző bemutató gazdaságok is innoválhatnák.

3.5 Az Alföld *európai léptékű fekvéséből, földrajzi szomszédságából* fakadó adott-ságok hátrányokat és előnyöket egyaránt hordoznak. A *nemzetközi regionális kapcsolat-rendszerek* tekintetében az Alföld kiemelt, integráló szerepet játszhat a jövőben. Miután a természeti táj területének fele túlnyúlik az országhatáron, mind a határ menti együtt-működés, mind a bővülő tranzitforgalom externált hatásai tekintetében, mind az Alpok–Adria Munkaközösség mintájára szerveződő Kárpátok–Tisza euroregionális kezdeményezésben kulcsszereplő lehet.

4. Az Alföld *akut társadalmi és foglalkoztatási válságának megoldása* azért javasol-ható kiemelt feladatként, mert a régió lassú felzárkózási folyamata *a kilencvenes évek elején* ismét megtorpan. A mezőgazdaság relatív helyzetének rosszabbodása és a keleti piacok elvesztése az Alföldet az ország más területeinél súlyosabban érintette; miközben a korábbi „szocialista” gazdasági struktúrák összeomlása és hanyatlása az ország min-den részén megtörtént, az új struktúrák (társaságalapítások, kisvállalkozások, vegyes vállalatok, működő tőke import) kialakulása tekintetében éles különbségek jöttek létre az ország keleti és nyugati része, illetve a főváros és a vidék között. Számos szabályo-zási elem (pl. munkaigényes ágazatok adóterhei, mezőgazdasági támogatáscsökkentés) az Alföld számára bizonyult előnytelenebbnek. Az Alföld helyzetében 1992 *folyamán jelentős további romlás* következett be, ami azt is jelenti, hogy felgyorsult az Alföld fejlődésbeli leszakadása. Az ipari, építőipari és mezőgazdasági – regisztrált – *munka-helyek száma* az Alföldön *drámaian csökken*. Összességében ez azt jelenti, hogy az 50 fős felüli szervezetekben két év alatt az Alföld mintegy 300 ezer *munkahelyet* veszített, s a munkanélküliség aránya lényegesen meghaladja az országos átlagot.

A volt mezővárosokban és a falvakban lakó családok jövedelmének mindhárom forrása – amelyek az átalakulásig csak együttesen biztosítottak kielégítő életszínvonalat – a nem mezőgazdasági (ipari, építőipari) főmunkahely, a közös gazdaság és a háztáji kisgazdaság egyszerre omlik össze. Az Alföld ma elsősorban *akut foglalkoztatási, jöve-delmi és pénzügyi problémákkal* küzd. Egy hosszú távú, jól definiált és államilag támo-gatott program nélkül az Alföldnek az ország nyugati részeitől való leszakadása elkerül-hetetlenül növekedni fog. Ez pedig gátja lehet a régió felzárkózásának, s minden olyan fejlesztési alapelv megvalósíthatóságának, amelyek fentebb bemutatásra kerültek.

A kutatási program végrehajtása során az alföldi társadalom számos megnyilvánulása bizonyította egy új felépítésű, alulról építkező regionális és tájfejlesztési célokat szol-gáló program fogadásának a készségét.²

Jegyzetek

- ¹ Az Országgyűlés 24/1991. (IV. 17.) OGY. határozata az Alföld egyes időszerű környezetvédelmi, tájvédelmi és tájhasznosítási kérdéseiről – 8. pontja: „Az Országgyűlés kéri fel a Magyar Tudományos Akadémiát a kutatások koordinálására...”; A Kormány 1991. november 28-i határozatának 8. pontja: „Az Alföld időszerű környezetvédelmi, általános tájvédelmi és tájhasznosítási kérdéseinek, az egyes tárcák feladatainak összehangolására tárcaközi egyeztető fórumot kell létrehozni, amelyben a Magyar Tudományos Akadémia részvételét is biztosítani kell.
- ² A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége az Alföld Kutatási Program alapján a régió fejlesztésére megfogalmazott ajánlásokat 44/1993. számú határozatába foglalta.

Összeállította: Csatári Bálint

AZ ALFÖLD KUTATÁSI PROGRAM ÉS A KUTATÁS DOKUMENTUMAI

Az Alföldről szóló országgyűlési és kormányhatározatban foglaltak alapján a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium kutatási szerződésben bízta meg az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetét, hogy a korábbi és a jelenleg folyó kutatások eredményeire alapozva dolgozza ki az Alföld hosszú és rövid távú területfejlesztési, tájfejlesztési (tájvédelmi és tájhasznosítási) koncepcióját. Az Intézet e feladat koordinálására, az úgynevezett akciókutatás lebonyolítására programirodát szervezett Kecskeméten, majd a régió különböző egyetemein, kutatóhelyein, regionális közintézményeiben, megyei önkormányzataiban dolgozó kutatók és szakemberek bevonásával 21 tagú tudományos tanácsot hívott létre. A tanács meghatározta a kutatás legfontosabb általános alapelveit, a tematikus vizsgálatok fő irányait, folyamatosan figyelemmel kísérte a kutatási program menetét, véleményezte az elkészült köteteket, majd megvitatta és véglegesítette a koncepciót.

Az Alföldről szóló korábbi és folyamatban lévő kutatások eredményeit kilenc, tematikusan összefüggő, közel kétezer kézirati oldalt tartalmazó kötetben összegeztük. Ezek elkészítésében 96 különböző tudományterületet művelő kutató és szakember vett részt előtanulmányok írásával, szakmai véleményekkel, dokumentumokkal. A kötetek – több oldalú megközelítésben – makroregionális elemzéseket adtak az Alföldről. Elkészült a rövid és hosszú távú koncepció tervezete (X–XI. kötet) és az alulról építkező regionális fejlesztés lehetséges kistérségeit taglaló XII. kötet. A kutatómunka széles körű véleményezés után a XIII. kötettel zárult.

A kutatás folyamán az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság pályázati támogatásával a programiroda alföldi adatbázist alakított ki többféle hivatalos és egyedi adatgyűjtés, felmérés elvégzésével. Ennek és a MAPINFO programcsomagnak a segítségével a kutatókat támogató térinformatikai rendszer jött létre, melynek eredményeként számos táblázat és térkép tette szemléletesebbé a tanulmányokat és a köteteket.

A kutatási előtanulmányokat és a köteteket, valamint az alföldi adatbázist az Alföldi Tudományos Intézet dokumentálta, ezek a kutatók és érdeklődők rendelkezésére állnak. Jelen bibliográfiánkkal a további kutatásokhoz kívánunk segítséget nyújtani.

I. Alföld Kutatási Program. Készült a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium megbízása alapján a MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetében. (Kiad.) MTA RKK Alföld Projekt Programiroda. Kecskemét, 1992 – 1993. Kéziratként sokszorosítva.

Az Alföld fejlesztés (előzetes) tézisei. Írták: Csatári Bálint, Illés Iván. 21 o.

I. kötet: *Az Alföld népessége*. Témavezető: Velkey Gábor. 205 o.

II. kötet: *Az Alföld környezeti állapota és természetvédelme*. Témavezető: Rácz Lajos. 219 o.

III. kötet: *Az Alföld gazdasági bázisa*. Témavezető: Hegedűs Miklós. 150 o.

IV. kötet: *Az Alföld agrártermelésének és élelmiszeriparának helyzete*. Témavezető: Gurzó Imre. 239 o.

V. kötet: *Az Alföld területhasznosítása*. Témavezető: Baukó Tamás. 168 o.

VI. kötet: *Az Alföld településrendszere*. Témavezető: Tóth József. 197 o.

VII. kötet: *Az Alföld infrastruktúrája*. Témavezető: Erdősi Ferenc. 195 o.

VIII. kötet: *Az Alföld turizmusa*. Témavezető: Csordás László. 243 o.

IX. kötet: *Az Alföld önkormányzati struktúrája és a területfejlesztés összefüggései*. Témavezető: Pálné Kovács Ilona. 105 o.

X. kötet: *Az Alföld hosszú távú területfejlesztési és tájhasznosítási koncepciója* (tervezet). Témavezető: Illés Iván. 142 o.

XI. kötet: *Az Alföld rövid távú területfejlesztési koncepciója* (tervezet). Témavezető és szerző: Illés Iván. 97 o.

XII. kötet: *Az Alföld kistérségei*. Témavezető és szerző: Beluszky Pál, Csatári Bálint. 67 o.

XIII. kötet: *Az Alföld fejlesztési koncepciója*. Témavezető: Illés Iván. 194 o.

XIV. kötet: *Az Alföld fejlesztési koncepciója*. Tartalmi összefoglaló. Írták: Csatári Bálint, Illés Iván. 24 o.

II. Alföld Kutatási Program előtanulmányai. Készültek a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium megbízása alapján az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézetében. (Kiad.) MTA RKK Alföld Projekt Programiroda. Kecskemét, 1992–1993. Kéziratok, melyek a kötetekben szerkesztett formában jelennek meg, archiválásukról az Alföldi Tudományos Intézet gondoskodott. (Zárójelben annak a kötetnek a száma, amelyben a tanulmány megjelent, vagy amelynek megírásához felhasználták.)

Abonyiné Palotás J.: *Az Alföld falusi településeinek infrastrukturális állapota*. 18 o., 1 térkép. (X.)

Andó M.: *Az Alföld természeti földrajzi kistáji környezeteinek potenciális értékei, különös tekintettel fejlődési lehetőségeire*. 20 o. (X.)

Barta Gy. – Poszmik E.: *Szerkezeti változások hatása az Alföld ipari fejlődésére*. 59 o. (III.)

Baukó T.: *A területhasználat néhány speciális konfliktusos esete*. 16 o., 8 ábra. (V.)

Baukó T.: *Az idegenforgalmi szálláshelyek, a beutazó turizmus és a fürdők elemzése*. 7 o., 8 ábra, táblázatok. (VIII.)

Becsei J. – Dövényi Z.: *A foglalkozási szerkezet és a munkanélküliség strukturális jellemzői és területi különbségei az Alföldön*. 14 o., 2 ábra. (I.)

Becsei J.: *A külterületi települések átalakulása*. 10 o., 3 ábra, 3 táblázat. (X.)

Becsei J.: *Az alföldi városok átalakulása*. 10 o. (X.)

Berényi I.: *A területhasznosítás új problémái az Alföldön*. 9 o. (V.)

- Bokody J.: A víziturizmus jellemzői, fejlesztési lehetőségei az Alföldön. 38 o., mellékletek: táblázat, térkép, vázlatrajz, prospektus (VIII.)
- Bőhm A. – Szőgyi L. – Táll É.: Társadalmi kapcsolatok és kötődési módok Szabolcs-Szatmár-Bereg megye három településén. 28 o. (I.)
- Csapóné Tábori H.: A nemzeti parkok és az idegenforgalom. 13 o. (VIII.)
- Csató É.: Térszerkezeti változások a tanyás térségekben a nagyüzemi gazdálkodás kezdete óta. 15 o., 1 ábra. (V.)
- Csordás L.: A falusi turizmus helyzete, problémái az Alföldön. 13 o., 2 táblázat, 3 ábra. (VIII.)
- Csordás L.: Az alföldi idegenforgalom fejlesztése, üdülőkörzetek, projektek. 32 o. (VIII.)
- Csordás L.: Hobby-turizmus. 2 o. (VIII.)
- Csordás L.: Magánüdülők az Alföldön. 14 o., 8 ábra. (VIII.)
- Dömsödi J.: Az Alföld tözeges láptalajú területeinek bemutatása, megóvásuk lehetőségei. 23 o., 1 ábra. (II.)
- Eke P.-né: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye falusi térségeinek speciális demográfiai jellemzői. 15 o., 3 ábra. (I.)
- Emödi É.: Az épített (művi) környezet értékelése, a nemzetiségek és a folklór szerepe a rekreációban. 17 o. (VIII.)
- Erdősi F.: A közlekedési-hírközlési-távvezeték (vonalas) infrastrukturális ellátottság területi jellemzői az Alföldön. 63 o., 36 ábra. mellékletek. (VII.)
- Forray R. K.: Az Alföld oktatásügye. 28 o. (I.)
- Futó P.: A gazdasági rendszerváltás Orosháza iparában. 21 o. (III.)
- Gábris Gy.: Az Alföld vízrajzának jellegzetességei. 48 o. (II.)
- Gurzó I.: Az alföldi élelmiszergazdaság fejlesztésének néhány kérdése. 16 o. (IV.)
- Hanyecz V.: A mezőgazdasági infrastruktúra területi jellegzetességei az Alföldön. 24 o. 16 melléklet. (IV.)
- Horváth Benő: Az Alföld környezeti és ökológiai stratégiájának főbb elemei. 3 o. (XIII.)
- Horváth J. – Lánszki I.: Az Alföld, mint élelmiszertermelő régió nemzetgazdasági jelentősége. 12 o., 23 o. (IV.)
- Illés I.: Az infrastruktúra helye a korszerű terület- és településfejlesztésben. 17 o. (VII.)
- Iván L.: Középfalvak helyzete – egy településtípus státusváltozása – az Alföldön. 8 o., 9 táblázat, 8 ábra. (X.)
- Iván L.: Külföldi tőkeérdekeltségű vegyesvállalatok az Alföldön. 10 o. 6 táblázat, 4 térkép. (XIII.)
- Keveiné Bárány I.: Az Alföld agroökoszisztémán kívüli területeinek flórája és faunája. 7 o. (II.)
- Kocsis K.: Az Alföld etnikai struktúrája. . (I.)
- Kollarik A.: A turizmus szerepe, nemzetgazdasági jelentősége az Alföldön. 17 o., 1 térkép. (VIII.)
- Kovács Cs.: Az alföldi népesség jövedelmi helyzete és jövedelmi viszonyai 1962 – 1990 időszakában. 4. (I.)

- Kovács T.: Az alföldi agrárnépesség szociológiai vizsgálata. 53 o. (IV.)
- Kovács Z.: Az alföldi társadalom politikai strukturálódása az 1990. évi parlamenti választások tükrében. 10 o. 5 térkép. (I.)
- Kőszegfalvi Gy.: Az Alföld infrastrukturális ellátottságának különleges jellemzői és a fejlesztéshez a térségi sajátosságok figyelembevételével adható speciális szempontok. 39 o. (VII.)
- Krassó S.: Az Alföld lakossági-települési infrastruktúrájának főbb fejlettségi tényezői. (VII.)
- Kugler J.: Az Alföld területhasznosításának elmúlt századai. 8 o., 9 táblázat. (V.)
- Kürti Gy.: A terület- és földhasznosítás változása Csemőben. 3 o., 6 térkép. (V.)
- Lánszki I.: Az Alföld földhasználata és a tájökológia összefüggései. 29 o. (V.)
- László M.: Az önkormányzatok gazdálkodási jellemzői az Alföldön különböző önkormányzati típusok alapján. 5 o., 16 táblázat (IX.)
- Lengyel I.: A lakossági megtakarítások és adósságok területi sajátosságai az Alföldön. 23 o., 6 térkép. (I.)
- Lovas I.: A Nyírség komplex agrárfejlesztési programja és metodikája. 26 o. (IV.)
- Lovas I.: Az alföldi egyéni vállalkozó és gazdálkodó paraszti rétegek helyzetének vizsgálata az átalakuló mezőgazdaságban. 41 o. (X.)
- Mayer A. – Szappanos G. – Ekerl A.-né: Az alföldi termáltelepülések helyzete. 33 o., 1 táblázat, 1 térkép. (VIII.)
- Márton J.: Az Alföld élelmiszergazdaságában szükséges szerkezetváltás időszerű kérdései. 28 o. (IV.)
- Meggyesi T.: Az Alföld építészeti értékeinek hagyományai és megőrző továbbfejlesztésének lehetőségei. 20 o., 7 ábra. (XIII.)
- Mezősi G.: Az Alföld geomorfológiai és talajtani állapota. 4. o. 17 térkép. (II.)
- Mika J. – Nemes Cs.: Az Alföld éghajlati állapota és a globális klímaváltozás valószínű helyi sajátosságai. 88 o. (II.)
- Nagy I.: Az alföldi településformák környezetmodelljei. 21 o. (II.)
- Nemes Nagy J.: A gazdaság regionális állapota és folyamatai. 35 o., 4 táblázat, 2 térkép. (XIII.)
- Nemes Nagy J.: Az Alföld a hazai regionális gazdasági fejlődésben és regionális politikában. 29 o. (XIII.)
- Ónodi G.: A falufejlesztés és falutervezés speciális igényei I. 20 o. (X.)
- Orosz É.: Az Alföld egészségügyének néhány kérdése. 17 o. (I.)
- Pálné Kovács I.: Az Alföld fejlesztési programjának irányítási összefüggései. 32 o. (XIII.)
- Pálné Kovács I.: Közigazgatás és területfejlesztés az Alföldön. 31 o. (IX.)
- Puskás Cs.: A Tisza-tó és térségének fejlesztési lehetőségei. 22 o. (X.)
- Puskás Cs.: Az üdülés, pihenés, rekreáció helyzete és fejlesztési lehetőségei a Tisza-tó térségében. 17 o. (VIII.)
- Rácz E.: Elemzés az Alföld élelmiszeriparáról. 28 o. (IV.)
- Rechnitzer J.: Az innovációk által szabdalta Alföld. 45 o. (XIII.)

- Reischl G.: A falufejlesztés és falutervezés speciális igényei, lehetőségei és korlátai az Alföldön II. 14 o. (X.)
- Rétvári L.: Az Alföld természeti erőforrásai. 35 o. (X.)
- Somogyi S.: Az Alföld kistájainak ökológiai állapota. 26 o., 18 melléklet. (II.)
- Somogyi S.: Az Alföld üdülési, turisztikai és rekreációs adottságai. 26 o., 19 táblázat. (VIII.)
- Somogyi S.: Az alföldi vízrendezések társadalmi-gazdasági-ökológiai következményei. 45 o. (II.)
- Somogyi S.: A természeti környezet történelmi birtokbavételének folyamata az Alföldön 1945-ig. 53 o. (II.)
- Soós Z.: Idegenforgalom a Kiskunsági Nemzeti Parkban. 11 o. (VIII.)
- Süli-Zakar I.: Bodrogköz: az átalakított kistáj. 24 o., mellékletek. (V.)
- Szabó G.: A falusi-tanyai turizmus fejlesztésének és szervezésének feltételei az Alföldön. 23 o. (VIII.)
- Szoboszlai Zs.: Az önkormányzatok integrációs gyakorlata az Alföldön. 62 o. (IX.)
- Timár J.: Az alföldi városok szuburbanizációja. 15 o., 4 táblázat. (VI.)
- Tóth J.: Az Alföld népesedési folyamatai, a népesség területi elhelyezkedése és demográfiai jellemzői. 50 o. (I.)
- Tóthné Hegyvári G.: A második otthonok. 30 o. (VIII.)
- Valér É.: Az Alföld településállománya, változásai és fejlődési tendenciái. 42 o., 21 táblázat, 3 térkép. (VI.)
- Valér É.: Az Alföld ipara, munkaerőhelyzete és infrastrukturális ellátottsága. 4 o. (III.)
- Vámosi J.: Az Alföld területhasznosítási, felszínfedettségi és fizikai szerkezeti vizsgálata. 42 o. (V.)
- Winkler Gy.: A területfejlesztést leginkább szolgáló állami szerepvállalás összetevői. 23 o. (III.)
- Zentay T.: Az Alföld agrogeológiai potenciálja mint a fejlődés egyik mozgatórugója. 43 o. (X.)
- Zoltán Z.: Az új típusú kistérségi területfejlesztési beavatkozások lehetőségei és korlátai az Alföldön. 32 o. (X.)

Összeállította: Gaborjákné Vydareny Klára

KÖNYVJELZŐ

ÁTÉLHETŐ TÉRBELISÉG – EGYENLŐTLEN REGIONALITÁS

Enyedi György (szerk.) 1993

Társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon. KJK, Bp. 390 o.

Az utóbbi fél évtizedben gyarapodtak a területi tudományok publikációi, szélesebb körben váltak ismertté a területi politika változó és meg-megújuló elvei, s valóban lehetővé vált a hazai társadalomtudomány számára, hogy a mai magyar társadalom jelenségeit immáron ne csak gazdasági, társadalomszerkezeti vagy szociológiai metszetben vizsgálja, hanem kiterjessze érdeklődését a társadalmi tér és a településhálózat rejtettebb összefüggéseire is. A közelmúlt néhány esztendő politikai és társadalomszerkezeti változásai azonban új szemléletmódot, mélyebb analízist igényelnek, amellet, hogy a társadalmi tények magyarázatai nehezen tudják elkerülni a politikai átalakulás közvetlen hatását. Ezért sem véletlen, hogy a politikatudományi és szakjogi teóriák mindegyre sorjáznak, nem ritkán azonban kényelmes tudományos függetlenségben a társadalmi lét mindennapi valóságától. A társadalmi-strukturális átmenet, s annak politikai, igazgatásjogi, gazdasági, munkaerőgazdálkodási következményei mindezzel együtt is sokoldalúan elemzett témaköröké lettek. Hozzájuk képest megritkulni

látszanak a térbeli problémák földolgozásai – amelyek csak kevesek ismeretanyagává váltak.

Vagy mégsem? A válasz és a megnyugtató igazolás senki számára sem lehet kétséges, aki kezébe veszi az Enyedi György szerkesztette új kötetet, melynek tizenhat tanulmánya 1986 és 1990 között végzett kutatásokból ad ízelítőt. Különbségek és egyenlőtlenségek, elmaradottságok és modern fejlődésképletek, gazdasági és politikai innovációk sorjáznak e dolgozatok lapjain, olyan, javarészt empirikus méréseken alapuló elemzések, amelyek a mai változások, az átalakulás eredőit, a kontinuitások és folyamatszakadások tényeit rögzítik.

Magam, aki szociológiával és politikai magatartásokkal, mentalitásokkal foglalkozom, első ránézésre azt mondanám erről a kötetről: másfél évtizede találkozom már a területi elemzésekkel, s jól tudom, hogy a humánföldrajzi kutatások is legitimálódtak a társadalomtudományok körében, kutatóbázisaik is kialakultak immáron – mi különös volna hát egy újabb publikációban, drága és vaskos

kötetben, amelyet a tértudományok szakemberei szinte „házon belül” könnyedén összehozhattak...?

A pécsi Regionális Kutatások Központjának új kötete azonban – tüzetesebb szemlélés nyomán – korántsem tűnik pusztán újabb kiadványnak, amelyet akár másik öt hasonló követhetne az RKK kutatásainak publikálása révén. S nem azért, mintha a regionális kutatóhelyek nem halmoztak volna föl kötetekre való tudástárat, erről szó sincs, hisz az RKK bármelyik intézete könyvtárnyi anyaggal jelentkezhetne. A „Társadalmi – területi egyenlőtlenségek Magyarországon” igen-csak fontos, alapozó kötetnek, bizonyos értelemben korszakzáró kézikönyvnek tűnik. Először is azért, mert e dolgozatoknak az egyenlőtlenség a témaköre, a hozott, az örökölt, a rendszerváltással „meg nem váltható”, sőt az egyre fokozottabban jelentkező egyenlőtlenség, mely témakör ma már kényszerű, s a jövőt mind jobban meghatározó horderejű problémaegyüttes. Az egyenlőtlenséget, amelynek pusztá emlegetése is zordon szemöldök ráncolásra érdemesült még a hetvenes-nyolcvanas évek pártirányítása előtt. Ez a kötetnyi elemzés immár természetes, se jó, se rossz jelenséggént fogja azt föl. Ebben szerepet kap egyfelől az, hogy a rendszerváltoztatás szükségképpen hozta az egyenlőtlen fejlődés, a szélsőséges tagolódás, a polarizálódás feltételeit. S nem azért, mert a politika, a kormányzat vagy valamely rendezőelv erre törekszik, hanem mert az, függetlenül az államideológiától, egyszerűen csak van. Ám hogy miként és mennyire van, hogyan volt és

hogyan lesz ezután – ezek a súlyos kérdések.

E kötet alapvető haszna épp az, hogy a térbeliséget olyan szerves egésként mutatja be, amely az időben is változik, dinamikája kihat az egyes létszférák működésére, s amelynek illetően komplexitása szükségképpen feltétele a társadalom bármilyen egzisztálásának.

Akár ha iparról vagy kereskedelemről, földrajzi környezetről vagy történeti tendekről van szó, az egyenlőtlenség térbeli eloszlása mindig jelen van, s nemegyszer karakteresebben meghatározza egy térség lakóinak életét, mint azt akár a leghatékonyabb állami beavatkozás tehetné. *Enyedi György* áttekintő elemzése a kötet első tanulmányaként éppen a területi politika és a (részben attól független, olykor azt elszennvedő) történeti fáziskülönbségek jellemvonásait, feltételeit veszi sorra. Részletesen ismerteti azt a kelet-nyugati alapkonfliktust, amely a területi társadalmi egyenlőtlenségek állami kompenzálásának, az „egyenlőség elve” politikai fenntartásának következtében mutat szervi hasonlatosságot. A város/falu, ipar/mezőgazdaság, centrum/periféria relációk példáin világítja meg a magyar és a nyugati területfejlesztés szakaszait, céljait, s mutat rá a regionális tér átalakulására, azon belül is főként a formális modernizációra, a nagyvállalati és ipari kihívásra. Külön fejezetben tárgyalja ezután az átmenet problémakörét, annak a korábbi célrendszernek az elérvénytelenedését, amely szerrint az egyenlőség önmagában levő érték volt, s amely most, hogy e virtuális priorítás megszűnt, fokozottabban veti föl

az állami beavatkozás, az autonómiák és a területi szolidaritás kérdését. Enyedi itt részint fölhívja a figyelmet a központi és helyi hatalom duális felfogásának hibáira, s ezt kiegészíti a társadalmi szereplők egyéni illetve kooperatív döntésbefolyásoló, illetve ma már jelentős dezintegrációt előidéző hatásával. A területfejlesztési politika új célmeghatározását sürgetve egy életkörülmény-centrikus, az eddiginél mindenestre ökológikusabb „fenntartható fejlődés” modelljét javasolja.

Enyedi számos eddigi munkájában megvannak az alapelemei ennek a korszerűsített nézőpontnak, ám megint más írásai-ban sokkalta több a társadalomkritikai felhang, mint ebben a dolgozatban. Írása valami vázlatos, mégis nagy ívű összegzés igényét mutatja, melyben beleszöve megtalálható a piacgazdaság, az önerőre támaszkodó helyi kooperáció, az önkormányzatiság új feltételrendszere, a fejlett és az elmaradott térségek osztottsága és sok egyéb más témakör – mégis, mintha a területfejlesztés tervszerűsíthető lenne, úgy remél happy endinget a szerző-szerkesztő, s mintha a Nyugat-Európához való felzárkózás közkívánatra megfogalmazott államcél lenne, úgy ugrik át cikke végén egy sor, éppen általa felsorolt strukturális akadályt.

Anélkül, hogy a legkevésbé is módomban lenne az egyes írások – akár csak vázlatos – ismertetésére, rögtön meg kell említenem a második dolgozatot, *Nemes Nagy Józsefét*, aki a térbeli egyenlőtlenséget a lokális, települési, illetőleg település-együttesek által mutatott „lokális együttmozgás”-mutatót használja föl a

térparaméterek megrajzolásához, s ezek közül kiemeli a térbeli rendet, a területi struktúra érvényesülését, a „régioidegen” és a politikai földrajzi kereső szempontok érvényességi körét. Az impozánsan, grafikusán és statisztikusan alátámasztott okfejtés arra fut ki, hogy aligha van ma Magyarországon olyan társadalmi szféra vagy tevékenység, amelyben a térszerveződés rendjének ne lenne alapvető fontossága. *Nemes Nagy* vizsgálati eredményeiben a társadalom területi tagoltságának sokdimenziós modelljét villantja föl, annak megállapításával, hogy az egymással kombinálódó térszerveződési elemekből még korántsem olvasható ki egyértelműen a regionális politika térségi szemléletének jogosultsága olyasfajta lehatárolás elvégzésére, amely a válságtérségek gondjainak enyhítését célozhata. Sőt, épp ellenkezőleg: a rendszerváltoztatás és a terjedő válság több évtizedes nagytérségi kiegyenlítődés után újjáéleszti, illetőleg fölerősíti a főváros és vidék duális tagoltságát, valamint a Nyugat/Kelet osztottságot is.

A kötet tanulmányai mondhatni impozánsan egymásra épülnek. *Nemes Nagy* adalékait a térbeliség társadalmi magyarázó erejét illetően több írás is igazolja: *Dövényi Zoltán* és *Tolnai György* elemzése a munkanélküliség regionális (pontosabban kistérségi) különbségeinek térbeli jellemvonásait taglalja; *Kőszegfalvi György* a lakásellátottság és az infrastruktúra, *Hajdú Zoltán* a településhálózat-fejlesztés, *Erdősi Ferenc* a kommunikációs ellátottság, *Forray R. Katalin* az iskolázottság, *Vavró István* a bűnözés, *Lengyel*

Imre a lakossági megtakarítások. *Orosz Éva* az egészségügy, *Kovács Csaba* a térségi jövedelemegyenlőtlenségek szempontjából veszi nagytit alá ugyanezt a térbeli osztottságot, olykor a hierarchiákat, máskor a réteges fedettséget, máshol a teljes széttagoltságot kimutatva. *Ruttkay Éva* és *Nemes Nagy József* a vállalkozások területi terjedésének egy évtizedét (1982–1991) vizsgálják alaposabban, *Tóth József* pedig a demográfiai, etnikai és népességmozgási térképekkel bizonyítja, miféle jellegadó különbségek vannak a válságzónák között. A tanulmányok java része a társadalmi, történeti, gazdasági térben megnevezhető struktúrákat, folyamatokat foglalja össze, s közülük csupán néhányat tudok itt kiemelni, amelyek többlet-mondanivalóval, megfontolandó novumokkal örvendeztetik meg az olvasót.

Barta Györgyi tanulmánya a magyarországi modernizációt meghatározó, sőt a rendszerváltás mikéntjére is nagymértékben kiható nagyvállalati szervezeti rendszert mutatja be, s a vállalati gazdálkodás meg a politikai prioritások térségi struktúráját ismerteti. Ennek a szférának fontossága nyilvánvaló a rendszerváltás szempontjából, nemcsak a vállalkozások megszokozozódása miatt, hanem a nagyvállalati „kihívás” történeti szerepe, a térségi fejlődést segítő vagy korlátozó hatása, illetőleg a tulajdonviszonyok terén történt változások miatt is. A politikai egyensúlyok fenntartása, a geopolitikai kötelezettségek teljesítése, a teljes foglalkoztatottság ideológiájának támogatása, az állami és iparági bürokrácia fenntartása és a centralizációs/decentralizációs kurzusok

működtetése volt a korábbi feladata ennek a gazdasági ágazatnak, amely a politikai rendszerváltás időszakában nemcsak menedék, vagyonszerző bázis, érdekérvényesítési eszközrendszer és redistribúciós fegyver maradt, hanem a partállami politikai hatalomba ékelődött lobbik lelőhelye is, amelynek fölszámolását a rendszerváltó kormányzat első helyen vette célba. A nagyvállalati szféra a radikális, szerkezet-átalakítás legfőbb elszennvedője, a nemzeti szintű privatizációs kihívás vesztese, a munkanélküliség tömegességének előidézője, a piacosság és a külföldi tőkebeáramoltatás mezője maradt mindmáig, akaratán kívül is jelképesen kifejezve a proletár-ideológiák alkonyát, egyúttal azonban a területi és szervezeti függőségek új kapcsolatrendszerét is. A szerző áttekintése szerint a szervezeti változások ma már lehetővé teszik, hogy ne alakuljanak ki az ipari körzeteknek megmerevedett határai, ami ugyan nem vezet az ipari térstruktúra egyes elemeinek egyenrangúvá válásához, de a kínossá vált centrum-periféria kapcsolatokat és a totális centralizációt legalább lazítja valamelyest, ami talán egy minimális esélyt mégiscsak ad a lokális kooperációk egészségesebb rendszerének kialakulásához.

A külön is kiemelésre méltó dolgozatok egyike *Rechnitzer Jánosé*, aki az innovációs folyamatok, változásirányok térszerkezeti sajátosságait tekinti át. A szerző évtizedes tematikus elkötelezettsége kamatozik ebben a dolgozatban, amelyben a térszerkezet és az innovációs tevékenységek összefüggéseiről, zónák és vállalkozási változások, lokális közösségi aktivi-

tások és differenciálódások mutatóit rendezni el látványos metszetekben. Az innováció-orientációk regionális analízisével azt mutatja ki, hogy a piacgazdasági aspirációjú, megújulási képességgel rendelkező és területi erőforrásokat a közösségi életterek megújítása kedvéért mozgósítani képes települések és térségek is rendelkeznek a közvetlen környezet és az exogén változók szinergiájával, függetlenül attól, hogy centrális vagy periférikus szerepűek. A nyitott társadalmakban és a piacgazdaságokban tág tere és valós kényszere van a változásoknak, így bármely településnek vagy térségnek, amely a gazdasági-politikai átalakulás útjára lép, szembe kell néznie azokkal az innovációs pályákkal, amelyek a rendszer elemeit (szervezeteket, tevékenységeket, termékeket, működési formákat, modelleket) átalakulásra készítetik. Ez átalakulások egyik tartozéka a növekedési pólusok keletkezése, amely az agglomeratív hatások és a hagyományos erőforrások halmozása mellett a szellemi erőforrások, a dinamikus szervezeti energiák és a kommunikációs potenciálok hatásait is érzékelhetővé teszi, hovatovább új településformáló vagy hálózatfejlesztő erővé válik. *Rechnitzer J.* a piacgazdaság kibomlásának esélyeit, modelljét keresi végső soron, s azokat az átmeneti állapotokat, amelyek közepette meglévő települési adottságok és aktivizációs viszonyok, modernizációs trendek és válságkörülmények együttesen hatnak a településekre. Mint írja, a nyolcvanas évek végén, összefüggésben a társadalmi-politikai átalakulásokkal, alapvetően új folyamatok indultak a térgazda-

ságban, de az újdonságok megjelenéséhez és azok befogadásához, terjedéséhez és szervezeti telepítéséhez meglehetősen sok időre lesz szükség, s egy új regionalizálódás, egy új átrendeződés lesz majd következménye a gazdaság térségi átalakulásának. Ennek jeleit mutatja ki például a számítógépek terjedésének és a világútlevélek kiváltásának (mint termék- és tevékenységinnovációs hatásoknak), továbbá a társadalmi-politikai átmenetben jelentkező állampolgári aktivitások mutatóival, tudatosítva azt, hogy a Nyugat/Kelet osztottság bővül a Dél fölzárkózásával, a megyeközpontok akcióértékei kiegészülnek a városi és községi aktivizáló lódással, s az iparfejlesztési központokban, valamint a helyi közösségi hagyományokkal nem rendelkező településeken kisebbek a korábbi politikai rendszer hatásainak és intézményeinek fölszámolását célzó kezdeményezések. „Nem különíthetünk el viszont politikailag aktív, önálló arculattal rendelkező régiókat, ...pontoszerű, lokális jegyeket ismertünk fel a társadalmi-politikai innovációk terjedésében...” – írja, s magyarázatként a települések innovációs fogadóképességét, reagálását próbára tévő multifunkcionalitást mutatja be egy 166 város elemzése alapján kialakított helyzetképen. Bizonyítja, hogy a centrum-szerepkörű települések egy innovációs pályán „mozognak”, mozgásukat gazdasági aktoraik irányítják, s a térgazdaság egyre növekvő arányban segíti elő a piaci viszonyokhoz való adaptálódásukat. Mellettük kialakulnak potenciális innovációs zónák, ahol azonban még nem erősödött meg az a mentalitás, amely a piaci

feltételeknek kedvez. Ugyancsak megkülönböztethetők a periférikus térségek és a válságövezetek, amelyeknek területi erőforrásai várhatóan nem fognak változni a kilencvenes évek közepén sem.

Szándékosan hagytam az ismertetés végére a kötet legfontosabb tanulmányát, amely a területi egyenlőtlenség átélésének legfőbb okaira ad magyarázatot. *Pálné Kovács Ilona* elemzése az érdekérvényesítés területi egyenlőtlenségeiről szól, s a kötet egyetlen olyan tanulmány, amely a nyolcvanas évek végét követő változásnak valódi keleti-nyugati összehasonlító elemzése. A szerző szerint a magyar területi problémák diagnózisát ki kell egészíteni a nyugati területi politika modelljeivel, hogy e kettő együtteséből világosabb lehessen, miként nem képes sem a kormányzati politika, sem pedig az önkormányzati rendszer megváltoztatni a területi politika rendszerét. A magyar terület-fejlesztésben megmutatkozó jelentős különbségek, a regionális és kistérségi egyenlőtlenségek, valamint egyes településtípusok tartós leszakadása keményen összefügg a fejlesztési források elérésének, megszerzésének és a térségi érdekek érvényesítésének folyamatával – vagyis a hatalom térbeli megosztottságával. Mint-hogy a forrásokért folyó versenyben és a válság túlélésében a preferált helyzetű és a hátrasodródott települések és térségek együtt indulnak, magukkal hordozván saját hátrányaikat és előnyeiket, sikerképes vagy érvénytelen igazgatási apparátusait – a központi szerepkörűek starthelyzete soha be nem hozható előnyökhöz vezet. A szerző leírja a gazdaság, az igaz-

gatási szervezetrendszer és a központi hatalmat birtoklók „hálózati feszültségnek” történetét a tanácsrendszerben és az 1990-től regisztrált egyéves önkormányzati rendszerben, s különösen érzékletesen ábrázolja az állami feladattelepítés meg az önkormányzati hatáskörök konfliktusos viszonyát. Mint kimutatja, „...az önkormányzati és dekoncentrált döntési modell egymáshoz viszonyított aránya azonban többnyire nem szakmai racionalitástól függ, hanem a mindenkor politikai törekvésektől, az állam centralizációs szándékaitól... Az állam amióta megteremtette az önkormányzatok formáljogi döntési önállóságát, azóta törekszik arra is, hogy az önkormányzati szféra hatókörét egyre szűkebb területre visszaszorítsa...”. Ezt a helyhatósági választások még tetézték is, a két hatalmi pólus közötti bizalmatlanság tovább erősödött, s visszaállt a tradicionális „állam kontra önkormányzat” ellentét. A helyzet súlyosbodott azáltal, hogy az önkormányzatok önállósági esélyei lényegesen összefüggtek a hatalmi és hatáskörzsákmányolási harcokkal, amelyek nem ülték el a rendszerváltás formális megtörténte után (közben), hanem az egyes ágazati tárcák keményen kiépítették a maguk érdekköreit és azok dekoncentrált ügynökségeit. Ráadásul jött még a prefektusok, a köztársasági megbízottak és hivatalaik területi szuperszervezete, amely különösen a depressziós térségekben tud központi kontroll-szerepet betölteni az önkormányzatok önállósága fölött.

Pálné Kovács Ilona dolgozatából is, de részben a kötet más írásaiból is egyértelműen az derül ki:

– hogy a térbeliség átélése és a regionális aránytalanságok masszívan összefüggenek;

– hogy az állami szerepvállalást csakis az legitimálhatja, ha közvetetté válik és célja a helyi, regionális erőforrások bekapcsolása a fejlesztések finanszírozásába;

– hogy a területi politika irányítási-hatalmi aktusaiban nagyobb szerepet kell kapnia a szociális kompenzációknak és a felzárkóztatás tudatos stratégiájának, valamint a helyi kormányzati szerep önállósági szintje növelésének, továbbá nemcsak a sikerszférákat kellene privatizálni, hanem az államosított területi funkciók egyre nagyobb részét is társadalmasítani szükséges.

A területi érdekek, a térbeli szerepek átélése és reprezentálódása, valamint a területi egyenlőtlenségek (legalább minimális mértékűre) csökkentése egyelőre esélytelennek látszik nálunk. Az a törekvés

azonban, hogy a hozott történelmi hátrányokat, különbségeket, aránytalanságokat és kontinuos kilátástalanságokat csökkenteni kellene, csak egy valóban demokratikus, a maga erőforrásainak egészséges fölhasználására vállalkozni képes társadalomban valósulhat meg. Ahhoz azonban hogy ilyen társadalom egyáltalán kialakulhasson, a társadalmi és területi egyenlőtlenségek mérséklése szükséges, amelyet e problémák belátásának, fölismerésének kell elengedhetetlenül megelőznie. Ehhez járul hozzá az Enyedi György szerkesztette új kötet kutatógárdája, mintegy máris csökkentve azt a hátrányos helyzetet, amelybe a tértudományok nem ismerőinek többsége szorult, s ahonnan legalább a tudás-színű egyenlőségek felé számos lépést tehet e kötet révén.

A. Gergely András

MÓRAHALOM: A TELEPÜLÉS FÖLDJE ÉS NÉPE

Juhász Antal (szerk.) 1992

Mórahalom Város Önkormányzata, 588 o.

Szeged városa 1892-ben a mai Mórahalom helyén Alsóközpont néven tanyai közigazgatási központot létesített, amely lassan faluvá cseperedett és a hatalmas kiterjedésű Alsótanya nagyobbik felének tényleges központjává vált. A tanyaközpontként indult települést és 14 624 katasztrális holdas területét 1950. január 1-jén

kihasították Szeged határából. Mórahalom néven önálló község alakult, amely jelentős növekedés és fejlődés után 1970. jan. 1-jén nagyközségi, 1989-ben pedig városi rangot kapott. Alig száz év alatt tehát, folyamatos belső fejlődéssel város nőtt a homokon, város a hajdanán csak egyszerűen VÁROS-ként tisztelt Szeged határá-

TUDOMÁNY ÉS ÉLETTÉR

Rössler, M. (1990) *Wissenschaft und Lebensraum. Geographische Ostforschung im Nationalsozialismus. Hamburger Beiträge zur Wissenschaftsgeschichte*
D. Reimer Verlag, Berlin-Hamburg, 288 o.

A könyv egy igen kényes témával foglalkozik. A második világháború óta többször felmerült a kérdés, vajon mennyiben szolgálta ki a náci hatalmat a német földrajztudomány? A szerző úgy próbálja a választ megadni, hogy egy speciális terület, a Kelet-kutatás történetét vázolja fel. A Kelet a vizsgált időszakban az elfoglalt-elfoglalandó lengyel-szovjet területeket, illetve a háború során megszállt csatlós kelet-európai országok területét jelenti.

A munka több kérdést tisztáz. Az egyik legfontosabb, hogy mennyire jelentett a náci hatalomátvétel korszakhatárt a német földrajzban. Ezzel a kérdéssel ugyanis több tanulmány foglalkozott már, gyakorlatilag azt sugallva, hogy a náciizmus ideje alatt működő földrajztudománynak semmi kapcsolata nem volt az előzményekkel, másrésről a háború után sem volt folytatása (a személyekben).

A bőséges hivatkozások, idézetek alapján az derül ki számunkra, hogy a földrajztudomány, a tudósok, oktatók döntő többsége már a Weimari Köztársaság idejében is antidemokratikus, irredenta szóhasználatot élt; indulatoktól, pátosztól gyakran túlfűtött, a náci propaganda céljainak megfelelő publikációk születtek, jöllehet gyakran a náciizmus gondolatrendszertől függetlenül. A tudományos dol-

gozatok érvelésükben következetlenek, bennük a korábbi tudományos eredmények megtagadásával többnyire az érzelmi oldal nyert teret. Sok földrajzos szóhasználatában még jóval a náci korszak előtt megjelentek azok a szavak, fogalmak, amelyek később az állami ideológia szintjére emelkedtek.

A földrajzosok sem tudták túltenni magukat a versailles-i szerződés okozta traumán, de míg Magyarországon Trianon inkább letargiát okozott, Németországban Versailles csak fokozta a radikális, militáns gondolkodás elterjedését.

A szerző szerint ezen az antidemokratikus, az élettér (és persze a kutatásra alkalmas adó tér) kiterjesztéséért (legalábbis az elveszett területek visszaszerzéséért) kiálló hajlamon túl más tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy a földrajzban szinte problémamentesen megtörténhetett a hatalom- és ideológiaváltás, azaz a földrajztudomány (néhány kivételtől eltekintve) kiszolgálta a náciizmust.

A terror alig játszott szerepet, mert aki idejében nem emigrált, s magában tartotta bíráló megjegyzéseit, nem volt fenyegetve, még egzisztenciájában sem. Példa erre W. Christaller, akire később még visszatér a szerző, külön fejezetet szentelve munkásságának.

Sokkal fontosabb volt, hogy a hatalom-

ban támogatót, szponzort láttak a földrajzosok, aminek – a tizenkét év alatt – különböző megnyilvánulásaival találkozhattak. Először is a népi-hazafias nevelésre különösen alkalmasnak ítélt (és tegyük hozzá, kínálkozó) földrajz óraszámát növelték meg jelentősen az iskolarendszer minden szintjén, ami a földrajztanár képzésben az egyetemeken, főiskolákon egy addig soha nem látott fellendülést hozott.

A meghódítandó, majd később a már meghódított területek kutatása ugyancsak lényegesnek bizonyult, ami rengeteg új kutatóintézet, szinte megszámlálhatatlan kutatást támogató alapítvány, alap, illetve új egyetemek (Poznan, Prága, Strasbourg) létrehozásában nyilvánult meg.

Ez a fajta Kelet-kutatás eleinte főleg a meghódított területek jobb közigazgatását, a felhasználható természeti és emberi erőforrások kihasználását, illetve a németek betelepítését, más lakosok kitelepítését szolgálta. (Amint az egy nürnbergi perben kiderült, a földrajz nem számolt tömegmészárlásokkal, a lakosság mozgását mindig „békés” eszközökkel tervezte elérni. Az egyik intézet vezetője, nagynevű földrajzos perében felmentő ítélet született ebben a tekintetben, mivel a földrajz csak annyira volt „háborús bűnös”, mint amennyire az atombombát kifejlesztő tudósok.)

A megszálló szervek, de maga a katonaság is közvetlenül alkalmazott földrajztudósokat, akik fontos adatokkal szolgáltak az ellenséges területekről – atlaszokat, értékeléseket, valamint a katonai tereptan számára fontos információkat szállítottak. S direkt szolgálat azonban

inkább a háború utolsó három-négy évére volt jellemző, amikor szinte valamennyi egyetemi földrajzi tanszék, kutatóintézet minden munkatársa többé-kevésbé közvetlenül katonai megrendelésre dolgozott.

A könyv elejétől a végéig érdekes, lebilincselő olvasmány, ha lehet ilyen egy tudománytörténeti műről mondani. Ennek ellenére csak két dologra térek ki, két olyan tudományterületre, amelyek szinte kizárólag a háborúnak, pontosabban a náci hadvezetés és országvezetés szükségleteinek köszönhetik születésüket. Az egyik ilyen a légifényképek kiértékelése, aminek katonai és polgári jelentőségéről nem is kell többet mondani. Ez a tevékenység a háború során robbanásszerű fejlődésen ment keresztül.

A másik új tudományág a területi tervezés.

A visszaszerzett területek, majd az eredeti országterületet többszörösen meghaladó, elfoglalt területek olyan gondokat jelentettek, amelyekre a német hadvezetés jobban fel volt készülve, mint az igazgatás. Nem tudták, mi legyen a területekkel a győztes háború után. A nagyvonalú tervek ugyanis legtöbbször csak színes térképek voltak Hitler asztalán, nem volt mögöttük semmi. Valójában nem készültek fel a háború utáni időkre.

Ez a probléma nagy feladat elé állította a német földrajztudományt, mivel nemcsak a területi tervezéssel kellett foglalkozniuk a földrajzot kutatóknak, hanem a szakma megteremtése, a képzés tartalmának és kereteinek kijelölése is feladatukká vált. Tegyük rögtön hozzá, a hatalom sok segítséget adott ehhez, míg maga a hagyó-

mányos földrajz – kivételezett helyzete ellenére (hiszen szinte minden vezető professzor szoros munkakapcsolatban állt különböző állami, katonai szervekkel) – sosem kapta meg az oktatás terén az erkölcsi támogatás, elismerés mértékének megfelelő anyagi segítséget.

A tervezésre nézve ez nem állt fenn, a tudósoknak itt nem voltak anyagi nehézségeik.

A területi tervezés pikantériája, hogy az első világháborúig német területekre szinte egyáltalán nem terjedt ki, feladata többnyire az „új” hódítások elnémetesítésének (vagy ahogy gyakran teljesen alaptalanul, a történelmi tényekkel ellentétben mondták: visszánémetesítésének) előkészítése, illetve a lehetőségek felmérése volt. Ezen a területen viszonylag nagy tudományos szabadságot élveztek a kutatók, a szakmai viták – nem egyszer személyes okokból – mindennaposak voltak. Ez azzal is magyarázható, hogy maga a megrendelő, a hatalom sem tudta, mit akar, mert teljesen új tudományággal állt szemben. Így például a tervezők nyugodtan kimondhatták, hogy a meghódított területek döntő többségét nem lehet elnémetesíteni, mert az olyan mértékű népességcsökkenést okozna az anyaországban, amit az nem lenne képes elviselni.

Egy ilyen kijelentéshez nagy bátorság kellett, mert a német politikának és ideológiának már az első világháború előtt is sarkalatos pontja volt (a földrajzban is helyet kapott, nem utolsósorban Ratzelnek köszönhetően), hogy az ország túlnépesedett, amin nem segíthet az „impotens”, „gyáva” intenzifikálás, csak a ter-

jeszkedés. Az erre adott válasz tudniillik, hogy nincs elég ember a terjeszkedéshez – majdnem hazaárulást jelentett.

A tervezéssel kapcsolatban tehát néhány szó ide kívánczik Walter Christaller szerepéről.

Az új területek közigazgatásának létrehozása, egy a megszállás és a leendő elnémetesítés szempontjait kiszolgáló, teljesen új térszerkezet kialakítása volt az igény azokon a területeken, ahol korábban nem éltek németek, így nem lehetett a már/még meglévő településekre alapozni.

1933-ban publikált munkájával Christaller szinte semmilyen visszhangot nem váltott ki a szakmában, amihez két dolog is hozzájárult: egyrészt kívülállónak tekintették (harminchat évesen kezdte az egyetemet közgazdász hallgatóként), másrészt kifejezett baloldali beállítottsága miatt (rendőrségi akták készültek a diákmozgalomban betöltött szerepéről) nem volt népszerű a konzervatív professzori kar körében.

1937-ben viszont éppen valami olyanra volt szükség, amit ő csinált. Matematikailag jól megfogható, világos, tisztán hierarchizált településszerkezet, a központi helyek hálózata és a köztes helyeket kitöltő kisebb települések. Ennek köszönhetette, hogy az SS egyik kutatóintézetében dolgozhatott a háború befejeztéig. A háború menete nem adott lehetőséget arra, hogy tervei megvalósuljanak, de a történelem fintora, hogy a németek által megszállt lengyel területekre elkészített térszerkezeti-településfejlesztési terveit a lengyel hatóságok a háború után az újonnan szerzett német és a háborúban el-

néptelenedett lengyel területek benépesítésénél felhasználták.

A könyv utolsó fejezetében, rövid összefoglalásként Rössler ítéletet mond a hatalom kiszolgáltatásában részes tudósokról:

A háború után – kevés kivétellel – minden korábbi professzor, egyetemi oktató többnyire a háború előtti munkahelyén, tanszékén folytathatta munkáját. Ennek egyik oka az volt, hogy a megszálló hatalmak is érdeklődtek a német földrajzosok katonailag hasznosítható eredményei iránt, másik oka, hogy a náciitlanítás a nyugati megszállási zónákban messze nem öltött olyan méreteket, mint Keleten. Harmadik okként említhető, hogy nemigen tudtak mit rábizonyítani a néhány prominens, bíróság elé állított földrajzosa. A párttagság bocsánatos bűnnek számított, az pedig tény volt, hogy a földrajztudomány egyetlen embert sem ölt meg. Többen azzal védekeztek, hogy tiszta tudományos eredményeket alkottak, amit a hatalom ugyan felhasznált, de ez már nem az ő bűnük.

Így történhetett, hogy a konzervatív, antidemokratikus hagyományok az annak megfelelő gondolkodásmóddal együtt átmentődtek, sőt átadódtak. A legfontosabb német földrajzi műhelyek, egyetemi tanszékek a háború után is a náci idején kinevezett professzorok vezetése alatt működtek tovább, és nevelték a tanárok, kutatók nemzedékeit.

A történelem igazságtalansága, hogy az a néhány ember, aki emigrációba kényszerült az üldöztetések elől, nem jutott pozícióhoz a háború után sem, mert helyüket

– egyfajta cinkos összetartás alapján – azok foglalták el, akik korábban feljelenítették, támadták őket.

Christaller is hasonló sorsra jutott. A náci hatalomátvétel után Franciaországba menekült, majd visszatért. Annak ellenére, hogy tulajdonképpen SS-alkalmazásban állt (bár hivatalosan, mint annyi más kollégáját, egy vagy több kutatási alap fizette), szinte mindig figyelte őt a rendőrség, mert ismert volt baloldali múltja. A háború után viszont SS-múltja miatt indítottak vizsgálatot ellene. Munkásságát amerikai földrajzkutatók értékelték, de abban csak tiszta szakmai szempontok érvényesülését találták, szakvéleményük alapján elejtették az ellene emelt vádakat.

A háború után a Német Kommunista Párt, majd később az SPD tagja lett.

A szerző súlyos vádakat említ, de személy szerint tudja igazolni azokat. Nemcsak az akkor született publikációk, kéziratok elemzését végezte el Rössler, hanem a levelezések, jegyzőkönyvek, levéltári anyagok feldolgozását is, tehát nem támadható.

Az érintettek szinte kivétel nélkül meghaltak már, ezért a megállapítások nem a jelenlegi földrajztudósok ellen irányul. Annyiban mégis, hogy a most élő, alkotó generációk eddig többé-kevésbé igyekeztek tisztára mosni tanáraikat – tetteiket elbagatellizálni, a tudomány, a háború, az erkölcs szempontjából jelentéktelennek beállítva azt, amit a náci korszak tizenkét évében, illetve előtte és utána alkottak.

A könyv ebben a tekintetben hiánypótló, leleplező és tisztázó szerepet tölt be. A szerzőnek is az a véleménye, hogy nem

maga a tett, az együttműködés volt a bűn, hanem az, ahogyan ezt később helyesnek, természetesnek állították be az érintettek. Nem kértek elnézést félreállított kollégáik-

tól, az emberiségtől, mivel úgy gondolták, nem követtek el semmit.

Kocsis Zsolt

A FÖLDRAJZ – ÚTON A POSZTMODERNBE?

Krüger, R. (1988) Die Geographie auf der Reise in die Postmoderne? Wahrnehmungsgeographischen Studien zur Regionalentwicklung, 5. Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg, 106 o.

A szerző gyakorló területfejlesztő, könyve azonban a posztmodern geográfiáról szóló, túlnyomórészt filozófiai fejtegetéseket tartalmaz.

Az előszóban rendhagyó módon definiálja a posztmodern, a meghatározás azonban a tanulmányban újabb és újabb jelentésekkel bővül. Mégsem ebből a dolgozatból tudhatjuk meg, mi is a posztmodern. Nem is ez a fontos, hanem az, hogy a posztmodern (és ezen most a korszak, az ember, a társadalom egyaránt értendő) miként viszonyul az endogén regionális fejlesztéshez.

A kiindulóléletpont: az informatika, az automatizálás, a csúcstechnológia és a tökekonzentráció odavezettek, hogy a régi, hagyományos ipari területek és a tradicionális, kevésbé fejlett területek közötti elmentések részben áthelyeződtek, illetve a hagyományos ipari zónák és az új, csúcstechnológiát alkalmazó szilícium-völgyek között/közé kiéleződtek. Az eddig elmaradt térségek számára ugyanakkor éppen ez jelentheti a jövőt, az esélyt, mert a ter-

melés rugalmasabbá válásával a telephelyválasztás könnyebb, azaz megteremtődhet a telephelyek (térségek) közötti esélyegyenlőség. Ez nemcsak a tőkés „kizsákmányolás”, a kapitalista verseny élet tompítja, hanem a munka társasági-, szövetkezeti formáinak is lehetőséget biztosít.

A gazdasági, és így a politikai hatalom is szétterül a térben, a termelőegységek egyre kevésbé veszik igénybe környezetüket, ezért maga a termelés kevésbé monokultúras jelleget ölthet, hiszen adott területen többféle tevékenység megtelepülhet. Ez, valamint a kisebb szervezetekből adódó döntéshozatali decentralizáció, illetve dekoncentráció kezelhetőbbé teszi a konfliktusokat.

A tradicionális urbanizáció problémái, a városon belüli és a városok közötti fejlődés-hanyatlás polarizáció ellenére is perspektíva nyílik az urbanizáció, egy új urbanizáció számára. Ez persze nem jelenti azt, hogy az elmaradt területekre csúcstechnológia telepítése lenne az endogén regionális fejlesztés módszere, vagy

maga a tett, az együttműködés volt a bűn, hanem az, ahogyan ezt később helyesnek, természetesnek állították be az érintettek. Nem kértek elnézést félreállított kollégáik-

tól, az emberiségtől, mivel úgy gondolták, nem követtek el semmit.

Kocsis Zsolt

A FÖLDRAJZ – ÚTON A POSZTMODERNBE?

Krüger, R. (1988) Die Geographie auf der Reise in die Postmoderne? Wahrnehmungsgeographischen Studien zur Regionalentwicklung, 5. Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg, 106 o.

A szerző gyakorló területfejlesztő, könyve azonban a posztmodern geográfiáról szóló, túlnyomórészt filozófiai fejtegetéseket tartalmaz.

Az előszóban rendhagyó módon definiálja a posztmodern, a meghatározás azonban a tanulmányban újabb és újabb jelentésekkel bővül. Mégsem ebből a dolgozatból tudhatjuk meg, mi is a posztmodern. Nem is ez a fontos, hanem az, hogy a posztmodern (és ezen most a korszak, az ember, a társadalom egyaránt értendő) miként viszonyul az endogén regionális fejlesztéshez.

A kiindulópont: az informatika, az automatizálás, a csúcstechnológia és a tökekonzentráció odavezettek, hogy a régi, hagyományos ipari területek és a tradicionális, kevésbé fejlett területek közötti elmentések részben áthelyeződtek, illetve a hagyományos ipari zónák és az új, csúcstechnológiát alkalmazó szilícium-völgyek között/közé kiéleződtek. Az eddig elmaradt térségek számára ugyanakkor éppen ez jelentheti a jövőt, az esélyt, mert a ter-

melés rugalmasabbá válásával a telephelyválasztás könnyebb, azaz megteremtődhet a telephelyek (térségek) közötti esélyegyenlőség. Ez nemcsak a tőkés „kizsákmányolás”, a kapitalista verseny élet tompítja, hanem a munka társasági-, szövetkezeti formáinak is lehetőséget biztosít.

A gazdasági, és így a politikai hatalom is szétterül a térben, a termelőegységek egyre kevésbé veszik igénybe környezetüket, ezért maga a termelés kevésbé monokultúras jelleget ölthet, hiszen adott területen többféle tevékenység megtelepülhet. Ez, valamint a kisebb szervezetekből adódó döntéshozatali decentralizáció, illetve dekoncentráció kezelhetőbbé teszi a konfliktusokat.

A tradicionális urbanizáció problémái, a városon belüli és a városok közötti fejlődés-hanyatlás polarizáció ellenére is perspektíva nyílik az urbanizáció, egy új urbanizáció számára. Ez persze nem jelenti azt, hogy az elmaradt területekre csúcstechnológia telepítése lenne az endogén regionális fejlesztés módszere, vagy

hogy az informatika társadalma, az urbanizáció negyedik, Enyedi-féle ciklusa megoldja a hagyományosan elmaradott térségek problémáit.

A fentebb vázolt helyzet nem a megoldás, hanem egy állapot. A realitások váltak olyanná, amire a posztmodern a pluralizmusával igyekszik válaszolni.

Az endogén regionális fejlődés és a technika viszonya a következő két kitélebből válik világossá, amelyeknek a fejlesztés meg kell hogy feleljen:

- a társadalmi egyenlőség megteremtése az életfeltételeknek egy adott ország fejlettségének megfelelő minimumszinten való biztosítását jelentse. (Az infrastruktúra, a közlekedési kapcsolatok, a szolgáltatások egy bizonyos szintje, a környezeti terhelés minimalizálása, starthitelek egyenlő elnyerhetősége stb.);

- kreatív-pluralista módon az „endogén gyökerekre” alapozzon, azokat fejlessze.

Ezek a kitételek azonban túl általánosak, ezért a szerző kiegészíti, értelmezi őket. Krüger szerint, mivel az információtechnika erősen hierarchizáló hatású, ezért a nagytérségi interregionális irányítással szemben a helyi (intraregionális) kapcsolatokat, illetve azok helyi irányítását kell előtérbe helyezni.

Magát a területi tervezést is helyben kell végezni, a helyi hatalmi és érdekképviselői szervek nagyobb beleszólási lehetősége mellett.

Végül, de nem utolsó sorban csak akkor lehet a helyi erőforrásokra, a múltban fellelhető, de életképes, jövőt hordozó gyökerekre alapozni a fejlesztést, ha a

lakosság tradicionális életformáját sajátjának tekinti, vállalja, nem pedig a múlt, az elmaradottság maradványaként kezeli azt.

A problémát a kötetben egy rövid gyakorlati rész világítja meg. Ebből a néhány oldalból kiderül, hogy Kelet-Frízföld lakói nagyon ragaszkodnak lakóhelyükhöz, a tájhoz. Sokan vannak, akik hetente Dél-Németországba, Stuttgartba ingáznak, mégsem jut eszükbe az elköltözés. Az egész térségre egyébként is eleven közösségi élet jellemző, tradicionális és modern tekintetben egyaránt.

A tájhoz való ragaszkodás, a gyökerek tehát adottak. Ami pedig az infrastruktúrát, mint az életfeltételek terén adott esélyegyenlőséget illeti, a hetvenes évek idején bőségesen jutott a beruházásokból erre a vidékre is.

Sőt, a hagyományápolás, a zenei és egyéb kulturális egyesületek, rendezvények, a honismereti gyűjtemények, a hagyományos építészet stb. mellett a csúcstechnológiának vannak gyökerei. A vidékről sokan járnak egy közeli autógyárba dolgozni, de ami ennél is fontosabb, van egy járási népfőiskola, ahol a telematika, az információtechnika jelenti a tanfolyamok súlypontját.

Szinte magától adódik a megoldás: viszonylag megkímélt természeti környezet, kellemes kultúrtáj, megfelelő infrastruktúra, képzett emberek. A csúcstechnológiát konkrét példánkban az alternatív energia (a térségben régebb óta folynak vizsgálatok a szélenergia hasznosításáról), illetve az ahhoz kapcsolódó iparágak jelentik.

A fejlesztés sokszoros eredménnyel járt,

mint a modern, környezetkímélő technika, az alternatív energiatermelés, illetve annak kísérleti (K+F) alkalmazása, ami által nemcsak az idegen számára lehet a vidék egyfajta szuburbán szilíciumvölgy, odaköltözésre csábító táj, hanem a helyben kiképzett, magasabban kvalifikált munkakerő foglalkoztatására is lehetőséget nyújt.

Az egész egyszerűnek és idillikusnak tűnik. Pontosabban utópisztikusnak, mert a könyv egészéből árad az a naiv optimizmus, utópisztikus szocializmus, ami a múlt század első felében oly sok gondolkodót magával ragadott. Ez a baloldali, „marxista” felfogás, amit folytonosan idéz és részben magáénak vall a szerző, egyáltalán nem az az ideológia, amelynek gyakorlatba való átültetését mindannyian a saját bőrünkön tapasztalhattuk.

Az utópiák nem butaságok, csak születésük idején még nincs meg a realitásuk. Jelen esetben már nem is beszélhetünk utópiáról, mert a fejlett nyugati országokban számos kistérségben bizonyosan igazolni lehetne a recept használhatóságát. Az nem lehet ítéletünk alapja, hogy nálunk e modell nem lenne alkalmazható.

Krüger elképzelése nem álom. Az idegenforgalom már felfedezte a térséget, a kínálat látnivalókban, szolgáltatásokban egyre bővül, tehát már elindult valami.

Egy ilyen filozófiai, ideológiai indíttatású, ugyanakkor igen határozott, valós alapokon nyugvó regionális fejlesztési terv megvalósítható, s számos hasonló adottságokkal rendelkező térségre alkalmazhatók lesznek a megszerzett tapasztalatok.

Ugyanez a szocialisztikus (nem szocia-

lista, inkább szociális) eszmeiség árad a könyv másik, rövidebb fejezetéből is, ahol a városfejlesztés ma nagyon divatos fogalmával, illetve eszközével foglalkozik a szerző. A város imázsa és képe közötti ellentét taglalásánál kifejti, hogy az imázs mindig valami felülről jövő dolog, amit valakik megfogalmaznak, ami jól hangzik, ami reklámcélokat szolgál stb. A város képe (leképeződése) az, ami az emberekben fogalmazódik meg (szorosan összefügg a mental map fogalmával), ezért sosem hivatalos. Szerencsés esetben a város képe csak nagyvonalakban hasonlít az imázshoz, de többnyire mindenki számára egy kicsit más.

Az imázs szerepe a városfejlesztésben – ez a második rész központi témája.

Egyes városok a hagyományos telephelyi előnyök terén alulmaradtak, nem bírják a versenyt más városokkal, ezért a „puha telephelyi adottságokra” alapoznak, olyan tényezőkre, amelyek ritkán fejezhetők ki pénzben, de hasznuk mégis kézzelfogható, látható. Ilyen esetben a recept szerint, alkotni kell egy városimázst vagy a már meglévő elemeket meg kell fogalmazni, formázni. Ez pedig éppen a versenyben alulmaradóknak, a kisebbeknek megy könnyen, hiszen egy kisvárosra egyszerűbb lehet jó szlogent kitalálni, megfelelő imázst kialakítani. Az imázs a reklámkampány vivőmondatának leszűkítése a város egy kicsiny részére, tulajdonképpen az odalátogatók becsapása.

A város imázsa azonban nem csak a turisták becsalogatására szolgál, hanem arra is, hogy az „új szegénységgel szemben” a privilegizáltakat odaköltözésre csá-

bítsa. Ez a fajta imázs tulajdonképpen a valóság eltüntetése, amit „jóra is lehet használni”. Az építészeti sokarcúság, a kollázs is hozzájárulhat az igazságos társadalomfejlődéshez. „A több hangnemben megszólaló józanság egysége megszabadítja a technokrata jövőformálóktól a társadalmat.” Más-más anyagi lehetőségekkel rendelkező emberek vannak, ezért eltérő életformákat, illetve ezek számára egyenlő esélyt kell kínálni.

A modern, innovatív tervezői magatartás tehát nem a terv, vagy egyetlen terv elkészítését jelenti, hanem a különböző imázs-komponensek kezelését, értékesítését, menedzselését.

Feltűnő, hogy a posztmodern pontos definiálása helyett álláspontok, nézőpontok találhatók a könyvben. Ez nem azt jelenti, hogy a szerző ne tudna választani közülük. Erről a kérdésről a következőképpen vélekedik:

„A posztmodern ember alaptulajdonsága a józanság, ami olyan életformát

jelent, amelyben más értékrendszerek, realitások is elfogadhatók. A posztmodern ember nemcsak tudomásul veszi a másságot, hanem azt értékeli is, sőt védelmezi.... Ilyen plurális, többnyelvű szemléletmódot kellene alkalmazni a regionális fejlesztésben is. Az átformálhatóságot, átjárhatóságot, a társadalomfejlődés helyes irányainak impulzusait kellene erősíteni, s ezáltal a társadalmon belüli lényegi hátrányokat leépíteni...

...A baj az, hogy a társadalom a józanságon általában csak egyfajta józanságot képes érteni, a tervező-szervező „totális józanságot”, amelyen belül a politika a modernizáció folyamatában csak a hatalom megtartását szolgálja, a demokrácia pedig nem egyéb, mint az uralkodás egyik leghatékonyabb szervezeti formája.”

Ezzel a sértődött kijelentéssel fejezi be könyvét Krüger, mely érdekes, sok vitára alkalmat kínáló olvasmány.

Kocsis Zsolt

Tartalom

CSATÁRI BÁLINT	Az Alföld tünetcsoport újraéledése 1990–1994 / 1
ERDŐSI FERENC	Az Alföld infrastruktúrájának jellemzői és főbb fejlesztési feladatai / 13
TÍMÁR LAJOS	Az Alföld mezőgazdasága a két világháború között / 35
BERÉNYI ISTVÁN	Az Alföld földhasznosítási szerkezetének várható átalakulása / 67
CSORDÁS LÁSZLÓ	Szabadidő-lakások az Alföldön / 77
HORVÁTH BENŐ	A függetlenség mint hübrisz (Az ember és a természet kölcsönhatása az Alföldön) / 105

KITEKINTŐ

MARIE-CLAUDE MAUREL	A mezőgazdaság privatizációja – a magyar megközelítés sajátosságai / 115
---------------------	--

GYORS TÉNYKÉP

CSEFKÓ FERENC	Racionalitás a jogállamiság jegyében / 135
---------------	--

DOKUMENTUMOK

CSATÁRI BÁLINT	Az Alföld kutatási program alapján a régió fejlesztésére megfogalmazott ajánlások / 151
GABORJÁKNÉ VYDARENY KLÁRA	Az Alföld kutatási program és a kutatás dokumentumai / 160

KÖNYVJELZŐ

A. GERGELY ANDRÁS	Átéltető térbeliség – egyenlőtlen regionalitás Társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon, Enyedi György / 165
BÁRTH JÁNOS KOCSIS ZSOLT	Móráhalom: a település földje és népe / 171 Tudomány és életter Wissenschaft und Lebensraum. Geographische Ostforschung im Nationalsozialismus, M. Rössler / 174
KOCSIS ZSOLT	A földrajz – úton a posztmodernbe? Die Geographie auf der Reise in die Postmoderne? R. Krüger / 178

TÉR ÉS TÁRSADALOM 3-4 ■ 1993 SPACE AND SOCIETY

CONTENTS

<i>Bálint Csatári</i>	Rebirth of the Great Plain Syndrome 1990–1994 / 1
<i>Ferenc Erdősi</i>	Peculiarities of the Infrastructure in the Great Hungarian Plain / 13
<i>Lajos Tímár</i>	The Agriculture of the Great Hungarian Plain between the World Wars / 35
<i>István Berényi</i>	Expected Situation of the Structure of Land Use of the Great Hungarian Plain / 67
<i>László Csordás</i>	Leisure-time Homes in the Great Hungarian Plain / 77
<i>Benő Horváth</i>	Independence Like Hybris (The Correlation of Man and Nature in the Great Hungarian Plain) / 105

Szerzőink

A. *Gergely András* tudományos munkatárs, MTA Politikai Tudományok Intézete Budapest; *Bárh János* igazgató, Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kecskemét; *Berényi István* igazgató, MTA Földrajztudományi Kutató Intézete, Budapest; *Csatári Bálint* igazgató, MTA RKK ATI, Kecskemét; *Csefkő Ferenc* ügyvezető igazgató MTA RKK, Pécs; *Csordás László* tudományos munkatárs, MTA RKK ATI, Kecskemét; *Erdősi Ferenc* tudományos tanácsadó, MTA RKK DTI, Pécs; *Gaborjákné Vydareny Klára* tudományos munkatárs, MTA RKK ATI, Kecskemét; *Horváth Benő* ökológus, Miskolc; *Kocsis Zsolt* tudományos munkatárs, MTA RKK Észak-dunántúli Osztály Vas Megyei Kutatócsoport, Szombathely; *Marie-Claude Maurel* a montpellier-i egyetem professzora, a párizsi CNRS kutatási igazgatója; *Tímár Lajos* egyetemi docens, KLTE Történettudományi Intézet, Debrecen.

Ára: 280,- Ft